

Львівський державний університет внутрішніх справ

Тополевський Р. Б., Федіна Н. В.

Теорія держави і права

Навчальний посібник

Львів
2020

УДК 340

T58

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Інтернет
Вченою радою Львівського державного
університету внутрішніх справ
(протокол від 25 березня 2020 року № 8)

Р е ц е н з е н т и:

Балинська О. М., професор кафедри теорії та історії держави і права,
конституційного та міжнародного права Львівського державного
університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор;

Настасяк І. Ю., доцент кафедри теорії та філософії права
Львівського національного університету імені Івана Франка,
кандидат юридичних наук, доцент

Тополевський Р. Б., Федіна Н. В.

T58 Теорія держави і права: навч. посібник. Львів: ЛьВДУВС,
2020. 268 с.

ISBN 978-617-511-310-3

У навчальному посібнику розглянуто основні поняття, категорії та проблеми теорії держави і права. У ньому висвітлено основні та загальні закономірності виникнення, функціонування та розвитку держави і права в їхній єдності. Мета цього навчального посібника: сформувати у майбутніх правників базові знання з теорії держави і права, навчити орієнтуватися в правових термінах та аналізувати юридико-значущі ситуації.

Видання зосереджено на формуванні комплексного уявлення про права людини, демократичну, правову, соціальну державу, їхній взаємозв'язок із такими поняттями як правомірна та протиправна поведінка, правова система.

Вивчення реальності елементів системи стримування і протизваг, особливостей функціонування держави та її взаємодія з громадянським суспільством є актуальними для становлення системи юридичних знань майбутніх правників.

Навчальний посібник закладає необхідне підґрунтя у майбутніх правників для розуміння галузевих юридичних наук, опираючись на цінність права.

Для здобувачів вищої освіти, які вивчають теорію держави і права.

Authors: Topolevsky R.B, Ph.D., Assoc., Fedina N.V., Ph.D.

The Handbook covers the basic concepts, categories and problems of state and law theory. It highlights the basic and general regularities of the emergence, functioning and development of the state and law in their unity. Its purpose is to form for future lawyers a basic knowledge of the theory of state and law, to learn them how to navigate in legal terms and to analyze legally significant situations.

The publication focuses on the formation of a comprehensive understanding of human rights, a democratic, legal, social state, their relationship with such concepts as lawful and unlawful behavior, the legal system.

The aspects of the reality of the elements of the system of restraints and balances, the peculiarities of the functioning of the state and its interaction with civil society are relevant for the formation of a system of legal knowledge for future lawyers.

The Handbook lays the groundwork for future lawyers to understand the legal sciences based on the value of law.

For applicants and students studying the theory of state and law.

УДК 340

© Тополевський Р. Б., Федіна Н. В., 2020

© Львівський державний університет
внутрішніх справ, 2020

ISBN 978-617-511-310-3

Зміст

Вступ.....	8
------------	---

ТЕМА 1

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА: ПРЕДМЕТ, МЕТОДИ І ФУНКЦІЇ

1. Предмет теорії держави і права.....	10
2. Функції теорії держави і права.....	11
3. Методологія теорії держави і права.....	16
4. Теорія держави і права в системі юридичних наук.....	18

ТЕМА 2

ПОХОДЖЕННЯ, СОЦІАЛЬНА ПРИРОДА І ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ

1. Основні закономірності виникнення держави в умовах первісного суспільства.....	20
2. Ознаки держави, що відрізняють її від самоврядування первісної общини.....	24
3. Основні теорії походження держави.....	25
4. Особливості виникнення держав у різних народів світу.....	28

ТЕМА 3

ДЕРЖАВА: ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ, СУТНІСТЬ, ФУНКЦІЇ

1. Поняття держави та державної влади, її відмінність від інших суспільних утворень.....	32
2. Ознаки та сутність держави.....	36
3. Державний суверенітет: поняття та ознаки. Співвідношення державного, народного та національного суверенітету.....	38
4. Поняття функцій держави, їх класифікація та загальна характеристика.....	42
5. Типологія держав та їх класифікація.....	45

ТЕМА 4

ФОРМА ДЕРЖАВИ: ПОНЯТТЯ І СТРУКТУРА

1. Форма державного правління: поняття та види.....	51
2. Форма державного устрою: поняття та види.....	55
3. Державний режим: поняття та його видова характеристика.....	60

ТЕМА 5

МЕХАНІЗМ І АПАРАТ ДЕРЖАВИ. ОРГАНИ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

1. Поняття механізму держави.....	64
2. Поняття апарату держави та його ознаки.....	67
3. Загальна характеристика гілок влади.....	69
4. Державна служба. Державний службовець і посадова особа.....	72

ТЕМА 6

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА

1. Поняття політичної системи суспільства.....	76
2. Держава і партії у політичній системі суспільства.....	79
3. Громадянське суспільство: поняття та елементи.....	81

ТЕМА 7

ДЕМОКРАТІЯ ЯК ФОРМА РОЗВИТКУ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

1. Поняття і ознаки демократії.....	85
2. Форми та інститути демократії.....	88
3. Демократія і самоврядування.....	91
4. Основні теорії демократії.....	93
5. Україна як правова та соціальна держава.....	97

ТЕМА 8

ЛЮДИНА, ЇЇ ПРАВОВИЙ СТАТУС, ПРАВА ТА СВОБОДИ ЛЮДИНИ

1. Правовий статус особи: поняття, види.....	100
2. Становлення ідеї прав людини. Три покоління прав людини.....	103
3. Основоположні права і свободи людини: поняття, ознаки.....	109
4. Класифікація основних прав людини. Гарантії прав людини.....	112
5. Міжнародні гарантії прав людини. Європейська система захисту прав людини.....	117
6. Основні обов'язки людини і громадянина.....	119

ТЕМА 9

ОСНОВНІ СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ ПРАВОРОЗУМІННЯ

1. Праворозуміння та його типи на основі панівних підходів до сутності права.....	123
2. Поняття та загальна характеристика природно-правової концепції права.....	125
3. Поняття та загальна характеристика позитивно-правової концепції права.....	126
4. Соціологічна та психологічна концепція право розуміння.....	127
5. Інтегративна концепція праворозуміння.....	129

ТЕМА 10

ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ, ФУНКЦІЇ ТА ПРИНЦИПИ ПРАВА

1. Право: поняття, ознаки, сутність.....	131
2. Принципи права.....	133
3. Функціїправа.....	134

ТЕМА 11

ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

1. Концепція верховенства права.....	137
2. Складові принципу верховенства права.....	139

ТЕМА 12

НОРМИ ПРАВА ТА ІНШІ СОЦІАЛЬНІ НОРМИ

1. Нормативне та ненормативне регулювання суспільних відносин.....	142
2. Місце норми права в системі соціальних норм.....	143
3. Загальна характеристика та структура норми права.....	144
4. Види норм права та способи їх викладу.....	147

ТЕМА 13

ДЖЕРЕЛА (ФОРМИ) ПРАВА

1. Поняття джерела (форми) права.....	149
2. Нормативно-правовий договір.....	150
3. Нормативно-правовий акт.....	151
4. Правовий звичай і правовий прецедент.....	153
5. Інші джерела (форми) права.....	154

ТЕМА 14

НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ АКТ

1. Поняття та загальна характеристика нормативно-правового акту.....	156
2. Класифікація нормативно-правових актів.....	157
3. Закон як нормативно-правовий акт вищої юридичної сили.....	157
4. Підзаконні нормативно-правові акти: загальна характеристика.....	159
5. Дія нормативно-правового акта (в часі, в просторі, за колом осіб).....	160

ТЕМА 15

ПРАВОТВОРЧІСТЬ

1. Правотворчість як особливий вид юридичної діяльності.....	163
2. Види правотворчості.....	164
3. Поняття та стадії правотворчого процесу.....	164
4. Процес систематизації законодавства та його значення.....	165

ТЕМА 16

СИСТЕМА ПРАВА І СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА

1. Загальна характеристика системи права.....168
2. Система права та система законодавства
(система джерел права), їх співвідношення.....170
3. Сучасна система права України.....171

ТЕМА 17

ПРАВОВА СИСТЕМА: ПОНЯТТЯ, СТРУКТУРА ТА КЛАСИФІКАЦІЯ

1. Поняття та структура правової системи.....173
2. Загальна характеристика правових систем сучасності.....175
3. Становлення та розвиток правової системи України.....178

ТЕМА 18

ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ

1. Поняття, ознаки та види правовідносин.....180
2. Структура та зміст правовідносин.....180
3. Суб'єкти правовідносин, їх види. Правосуб'єктність.....182
4. Поняття і види об'єктів правових відносин.....184
5. Юридичний факт, його поняття, ознаки і види.....184

ТЕМА 19

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВОВИХ НОРМ ТА ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

1. Реалізація правових норм.....186
2. Застосування норм права як особлива форма його реалізації.....187
3. Стадії застосування нормативних приписів.....188
4. Основні вимоги до правильного застосування норм права.....189
5. Прогалини в праві і способи їх усунення.....190
6. Акти правозастосування, їх види.....

ТЕМА 20

ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА

1. Поняття та об'єктивна необхідність тлумачення норм права.....192
2. Способи тлумачення норм права.....193
3. Види тлумачення правових норм.....196
4. Правотлумачні (інтерпретаційні) акти, їх види.....199

ТЕМА 21

ПРАВОМІРНА ПОВЕДІНКА ТА ПРАВОПОРУШЕННЯ

1. Поняття, ознаки, мотиви та види правомірної поведінки.....202
2. Поняття правопорушення, його ознаки.....205

3. Юридичний слід правопорушення.....	205
4. Класифікація правопорушень.....	207
5. Причини виникнення правопорушень.....	209

ТЕМА 22

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

1. Юридична відповідальність: її поняття та ознаки.....	210
2. Мета, функції та загальні принципи юридичної відповідальності.....	211
3. Види юридичної відповідальності.....	213
4. Підстави притягнення та звільнення від юридичної відповідальності.....	214

ТЕМА 23

ПРАВОСВІДОМІСТЬ І ПРАВОВА КУЛЬТУРА

1. Поняття, структура та функції правосвідомості.....	218
2. Поняття та види деформації правосвідомості. Правовий нігілізм.....	223
3. Поняття правової культури. Правова культура особи. Види та форми правових культур.....	228
4. Правова культура суспільства. Правова субкультура і правова контркультура.....	

ТЕМА 24

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ: ПОНЯТТЯ, МЕТА, ВИДИ, ЗАСОБИ, ТИПИ

1. Правове регулювання: поняття та ознаки.....	237
2. Поняття предмету, методу, способу та типу правового регулювання.....	238
3. Поняття механізму правового регулювання та його структура.....	240
4. Ефективність механізму правового регулювання суспільних відносин.....	241
5. Юридична колізія: поняття, види, колізійні норми.....	243

ТЕМА 25

ЗАКОННІСТЬ І ПРАВОПОРЯДОК, ДЕРЖАВНА ДИСЦИПЛІНА

1. Законність: поняття, види та принципи.....	245
2. Структура та гарантії законності.....	247
3. Правопорядок: поняття, функції та принципи.....	249
4. Державна дисципліна.....	253

Контрольні питання з навчального курсу «Теорія держави і права»...258

Список використаних джерел.....261

Вступ

Навчальний посібник «Теорія держави і права» пропонує для засвоєння базові знання з теорії держави і права та допомагає сформулювати правове мислення майбутніх фахівців-правників. Без фундаментальних теоретико-правових знань неможливий високий рівень правової культури правників, а це своєю чергою потребує належного опрацювання запропонованого навчального матеріалу.

Теорія держави і права має фундаментальне значення в системі юридичних наук. У сучасній юридичній науці на неї покладені важливі завдання з дослідження державно-правової реальності з врахуванням механізмів забезпечення та захисту прав і свобод людини і громадянина, функціонування соціальної і правової державності, що є загальноновизнаними взірцями демократії.

Визнання в Конституції України людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю зумовлює особливий статус прав і свобод людини і громадянина, які покликані визначати спрямованість і зміст діяльності держави. Остання за цих умов є ознакою правової демократичної держави.

Укріплення принципів громадянського суспільства, демократичної правової держави та інших європейських правових цінностей, вимагає підготовки високопрофесійних фахівців, які могли б забезпечити їхнє впровадження у національну соціальну практику. Всі ці ідеї можуть забезпечити юристи-професіонали з новим юридичним мисленням та високим рівнем правової культури.

Для розв'язання актуальних проблем державно-правового розвитку, теоретики держави і права мають запропонувати нові науково обґрунтовані підходи, а також критично переосмислити всі попередні напрацювання. Фахівці в зазначеній галузі правової науки все частіше зауважують, що подальше вивчення теорії держави і права має здійснюватися на шляху вдосконалення цієї дисципліни, дослідження загальнотеоретичних проблем становлення, розвитку

та функціонування держави і права, розроблення загальних понять, які б слугували основою для галузевих юридичних наук.

Стратегія інтеграції України у європейську спільноту, за допомогою основних тенденцій світового та вітчизняного суспільного розвитку, поглиблення відповідних державних і правових перетворень зумовили появу нових орієнтирів, цінностей та стандартів, що визначають спрямованість реформування системи правоохоронних органів України, а відповідно Міністерства внутрішніх справ, ефективність та якість яких неможлива без кардинальних змін у системі кадрового забезпечення. Підготовка, перепідготовки та підвищення кваліфікації персоналу органів внутрішніх справ є складовою системи вищої освіти України і здійснюється у відповідності до Закону України «Про вищу освіту», спрямоване на гармонійне поєднання європейських нововведень і кращих вітчизняних традицій.

Навчальний посібник допоможе здобувачам вищої освіти отримати загальні положення навчальної дисципліни «Теорії держави і права», сформує у них основи юридичного світогляду, розуміння багатоманітності та цінності правової системи суспільства, державності, верховенства права, демократії, а також перспективи їх розвитку. Отриманні знання сприятимуть набуттю навичок тлумачення правових текстів, вміння застосовувати загальні теоретичні юридичні знання в сучасних умовах державного і правового розвитку України.

Саме на основі фундаментальних правничих знань правник зможе побудувати не лише подальше вивчення галузевих знань, але й в межах юридичної практики поглянути на юридично-значиму ситуацію з погляду основних та загальних закономірностей функціонування та розвитку правової системи. Саме на напрацювання таких знань та навичок спрямовано цей навчальний посібник.

Навчальний посібник з теорії держави і права дає змогу здобувачам вищої освіти отримати фундаментальне розуміння основних юридичних термінів, понять та класифікацій, ознайомитися з ключовими юридичними доктринами без яких неможливе існування якісної правничої освіти.

Тема 1

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА: ПРЕДМЕТ, МЕТОДИ І ФУНКЦІЇ

1. Предмет теорії держави і права

«Теорія держави і права – система наукових знань про об'єктивні властивості держави і права (їхню внутрішню структуру і логіку розвитку), – про основні та загальні закономірності виникнення, розвитку і функціонування державно-правових явищ», а предмет теорії держави і права – це об'єктивні властивості держави і права, основні та загальні закономірності виникнення, розвитку і функціонування державних і правових явищ¹».

Основні ознаки теорії держави і права (за Скакун О. Ф.):

1) вивчає державу і право на рівні загальних категорій: сутність держави, форма держави, тип держави, функція держави, сутність права, форма права, система права, правовідносини, механізм правового регулювання тощо;

2) вивчає загальні закономірності виникнення, розвитку, функціонування держави і права;

3) ґрунтується на єдності та взаємозв'язку держави і права¹.

На думку О. Ф. Скакун, «Природне право, ідеї свободи і справедливості обумовлюються не державою і не нею даруються. Проте норми позитивного (законодавчого) права, що визначають реальне становище людини, в яких містяться різні нормативні розпорядження, що формулюються правотворчими органами держави. Своєю чергою правозастосовними органами вони виконуються, а правоохоронними органами охороняються від порушень. Так, не можна пізнати право і державу, досліджуючи їхню ізольовано або протиставляючи одне одній».

---

¹ Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 3.

Відповідно до цього, курс теорії держави і права поділений на дві великі частини: теорію держави і теорію права.

Отже, теорія держави і права є:

– **суспільною наукою**, тому що вивчає такі суспільні явища, як держава і право;

– **юридичною наукою**, тому що вивчає лише державну і правову сторони громадського життя;

– **загальнотеоретичною наукою**, оскільки виявляє і пояснює загальні та основні закономірності розвитку держави і права.

2. Функції теорії держави і права

Функції теорії держави і права – це основні напрями її впливу на державно-правову дійсність, а саме на розвиток юридичної науки, практичної юридичної діяльності, а також професійної юридичної освіти (за О. М. Бандурка)².

Функцій теорії держави і права поділяються на (за О. М. Бандурка):

– **пізнавальну (гносеологічну) функцію**. Вона пізнає існуючі державно-правові явища і процеси, знаходить невідомі раніше, описує їх, збільшуючи знання. Тому держава і право постійно розвиваються, а також розвиваються суспільні відносини, що регулюються правом, а відповідно виникає постійна потреба в усвідомленні цих змін, розумінні їх глибинного буття;

– **буттєву (онтологічну) функцію**. Вона полягає у тому, що теорія держави і права виявляє буття держави і права у його найбільш загальному вигляді, їх взаємодії та взаємозв'язках, пояснює об'єктивні умови їх існування, що розкриваються у контексті виявлених закономірностей і тенденцій існування держави і права;

– **евристичну функцію (евристика – мистецтво знаходження істини, нових відкриттів)**. Її зміст полягає у відкритті нових та розширенні уявлень про існуючі державно-правові закономірності. Тому саме евристична функція у дії є

---

² Бандурка О. М. Теорія держави та права України: підручник для курсантів та студентів вищих навч. закл. О. М. Бандурка, М. Ю. Бурдін, О. М. Головка та ін. Харків : Майдан, 2018. С. 32.

ознакою прогресу в розвитку держави і права та юридичних наук загалом;

– **прогностичну функцію.** Дія її спрямована на те, щоб на підставі накопиченого теоретичного матеріалу, розкритих закономірностей прогнозувати подальший розвиток держави і права. Наприклад, уже сьогодні можна прогнозувати таку закономірність, що ХХІ століття пройде під знаком конвергенції (зближення) правових систем романо-германського та англо-американського типів;

– **аксіологічну (ціннісну) функцію.** Завдання її полягають в оцінюванні державно-правових явищ і процесів із погляду загальнолюдських цінностей, моралі, гуманності. Саме ця функція теорії держави і права є прикладним проявом філософсько-правових підходів, вона виявляє ступінь дотримання прав, свобод та законних інтересів громадян у діяльності держави, цінність права як міри справедливості, свободи і рівності³;

– **методологічну функцію.** Завдяки їй виробляється цілісна система методів дослідження державно-правових явищ. Досягнення будь-якого, теоретичного чи прикладного, пізнавального пошуку юриста залежить здебільшого від рівня оволодіння відповідними методами, а також прийомами і способами дослідження державно-правових явищ та процесів. Від правильного розуміння і застосування понятійного матеріалу, а також прийомів і способів дослідження державно-правових явищ, саме знання теорії використовуються вченими-юристами або юристами-практиками як настанова до дії, що своєю чергою є необхідною передумовою для правильного розв'язання будь-якого правотворчого, правозастосовного чи правоохоронного завдання⁴;

– **ідеологічну функцію.** Саме розвиток державно-правових явищ є наслідком реалізації певної правової ідеології та правової політики держави. Не тільки загальною правовою ідеологією держави (наприклад, для України її основи викладе-

---

³ Бандурка О. М. Теорія держави та права України: підручник для курсантів та студентів вищих навч. закл. О. М. Бандурка, М. Ю. Бурдін, О. М. Головка та ін. Харків : Майдан, 2018. С. 33.

⁴ Теорія держави і права: навч. посіб. А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін.; за заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова. К. : Юрінком Інтер, 2004. С. 16.

ні в Конституції України як суверенної і незалежної демократичної, соціальної, правової держави та забезпечення неухильного дотримання принципу верховенства права), а також існує юридичний світогляд кожного юриста. Ідеї як продукт теоретичного мислення стають основою правової свідомості та правової культури людей, що є причетними до юридично-значущої діяльності і відповідно, є чинником перетворення, зміни, удосконалення державно-правової реальності:

– **системоутворювальну (інтеграційну) функцію.** Завдяки узагальненню розуміння юридичних явищ та напрацювань інших юридичних наук вона дає змогу створити теоретичну основу для юриспруденції загалом;

– **комунікативну функцію.** Вона забезпечує передавання нових знань, інформації про закономірності та тенденції розвитку державно-правових явищ та процесів іншим юридичним наукам (галузевим, міжнародно-правовим та прикладним). Завдяки цій функції теорії держави і права, відбувається запозичення юридичною наукою новітніх досягнень інших галузей знання, а також створює умови для найкращої циркуляції інформативних потоків між різними галузями юридичної науки задля їхньої взаємодії та взаємозбагачення⁵.

– **прикладну функцію.** Вона виробляє рекомендації для практичного застосування під час вирішення завдань державно-правового будівництва у суспільстві. Саме завдяки їй проявляється спроможність теоретико-правової науки впливати на державно-правову дійсність, слугувати інструментом її перетворення. Вона реалізується через підготовку науково обґрунтованих рекомендацій щодо удосконалення чинного законодавства, розроблення проектів нормативно-правових актів різної юридичної сили і рівня, а також здійснення наукових експертиз і консультацій щодо державно-правових проблем та розроблення проектів законодавчих та інших нормативно-правових актів;

– **виховну функцію.** Мета її полягає у створенні теоретичних передумов для підвищення правової культури населення. Вона впливає на правову свідомість суб'єктів юридичних

---

⁵ Марчук В. М., Ніколаєва Л. В. Нариси з теорії права : навч. посіб. К. : Істина, 2004. С. 25. 34.

відносин, на виховання професійних юристів справжніми громадянами держави, фахова діяльність яких спрямована на забезпечення верховенства права, а також на формування у інших верств населення сталої установки на правомірну поведінку, дотримання законності та забезпечення правопорядку, що відповідно, дає змогу їм стати активними членами громадянського суспільства.

– **освітню функцію.** Зміст її у трансляції наукових знань новим поколінням юристів. Теорія держави і права дає необхідні першооснови знань для засвоєння інших юридичних наук⁶. Тому одним із найважливіших навчальних завдань теорії держави і права є формування у майбутніх юристів основ фахового юридичного мислення.

– **комунікативну функцію.** Вона полягає в осмисленні та адаптації для потреб юридичної науки досягнень інших наук, виведенні юриспруденції на загальний рівень розвитку всієї науки.

3. Методологія теорії держави і права

Методологія розуміється як теоретична основа та способи організації пізнавального процесу, яким характеризують пізнання з погляду його загальних форм, а також можливостей пізнавальних засобів та механізмів, які зумовлюють логічну послідовність наукового дослідження»⁷.

Метод – це спосіб пізнання, формулювання наукових гіпотез, перевірки доказовості висновків за допомогою різних конкретних засобів та прийомів.

Методи науки теорії держави і права поділяються на загальні і спеціальні.

---

⁶ Крестовська Н. М., Матвєєва Л. Г. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести : підручник. К. : Юрінком Інтер, 2015. С. 22.

⁷ Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів], М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2011. 584 с. С. 25.

До загальних належать методи, які застосовуються в усіх або в більшості суспільних наук, а саме⁸:

1) **діалектичний метод** – розглядає будь-яке соціальне явище в його взаємозв'язку з іншими явищами та у процесі історичного розвитку;

2) **логічний метод** – сходження від простого до складного, від абстрактного до конкретного;

3) **метод (принцип) єдності логічного та історичного** – служить методологічною основою дослідження як закономірностей виникнення і розвитку держави і права, так і закономірностей держави і права, «що встановилися»;

4) **системно-структурний метод**, який припускає, що всі державно-правові явища розглядаються як елементи систем. Так, первинна клітина права – його норма – є частиною цілісної системи права; система права – частиною правової системи держави. Норму права можна пізнати лише в тісному логічному зв'язку з іншими нормами; систему права – у зв'язку з елементами правової системи: законодавством, правосвідомістю, правовою культурою та ін.

Спеціальні методи – це система різноманітних пізнавальних засобів, організованих у певному порядку, що забезпечують проведення спеціального дослідження. Тобто, це методи, які застосовуються лише в юриспруденції⁹.

До них належать:

– **формально-юридичний метод** (формально-догматичним або формально-логічним). Він полягає у тому, що як факти державно-правової дійсності, а також і юридичні тексти досліджуються і тлумачаться в логічній послідовності із застосування специфічних юридичних конструкцій та термінів. Він широко застосовується не лише в теорії держави і права, а й в усіх юридичних науках.

– **історичний (історико-генетичний, історико-правовий) метод**. Його завдання дослідити і зрозуміти право у його загально-соціальному контексті, тобто взаємозв'язок інститутів держави і галузей права із суспільною структурою та процесами в ній;

⁸ Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 8.

⁹ Бандурка О. М. Теорія держави та права України : підручник для курсантів та студентів вищих навч. закл. О. М. Бандурка, М. Ю. Бурдін, О. М. Головка та ін. Харків : Майдан, 2018. С. 42.

– **соціологічний метод.** Він надає можливість з'ясувати суспільну обумовленість тих чи інших державно-правових явищ і процесів, відповідь правотворчості й розвитку держави на нові суспільні виклики і потреби, дає змогу оцінити ефективність норм права, успішність правозастосовної та правоохоронної діяльності держави;

– **психологічний метод.** Правові явища мають «людський вимір», а тому, і у правотворенні, і правозастосуванні, а також у правоохороні суттєву роль відіграють особистісні характеристики відповідних людей, тобто їхні психологічні установки, емоції, характер, темперамент, комплекси тощо;

– **культурологічний метод.** Мета його здійснити теоретико-правовий аналіз процесів правової акультурації (взаємовпливу та взаємозбагачення правових культур), а також врахувати юридично-культурні особливості розвитку тих чи інших правових систем та інститутів держави.

– **статистичний метод.** Він використовується для встановлення статистичних даних про предмет вивчення, наприклад, даних про кількість правопорушень, про відсоток економічних злочинів тощо¹⁰;

З метою різнобічного пізнання держави і права варто користуватися зазначеними методами у сукупності.

4. Теорія держави і права в системі юридичних наук

«Теорія держави і права інтенсивно взаємодіє з іншими юридичними науками, такими як: історія держави і права України та зарубіжних країн, історія політичних і правових вчень (історія вчень про державу і право)» (за О. М. Бандуркою)¹¹.

Юридична наука (юриспруденція) – це спеціалізована галузь наукових знань у сфері суспільних наук; тобто наукова діяльність, спрямована на вивчення права в теоретичному і прикладному аспектах, а саме правових форм організації та

---

¹⁰ Бандурка О. М. Теорія держави та права України : підручник для курсантів та студентів вищих навч. закл. О. М. Бандурка, М. Ю. Бурдін, О. М. Головка та ін. Харків : Майдан, 2018. С. 43–44.

¹¹ Там само. С. 30.

функціонування держави, суспільства та окремих державно-правових інститутів¹².

Сучасна система юриспруденції складається з таких видів (груп, циклів) юридичних наук:

– **загальнотеоретичні та історичні (історико-теоретичні) юридичні науки** (теорія держави та права, історія держави та права України і зарубіжних країн, історія вчень про державу та право тощо). Вони досліджують основні поняття, категорії праводержавознавства, загальні та специфічні закономірності виникнення, розвитку та функціонування держави та права, сутність, форми і типологію останніх, також характеризують історичний шлях їх формування, та погляди науковців, філософів, юристів-практиків на зміст державно-правових явищ тощо¹³;

– **галузеві юридичні науки** (конституційна наука або галузь, цивільне, адміністративне, кримінальне, трудове, сімейне та ін.). Вони вивчають та систематизують зміст форм (джерел) права певної галузі, утворюють найбільшу за кількісним складом групу юридичних наук¹⁴;

– **міжгалузеві юридичні науки** (житлове, комерційне, морське, повітряне, митне, екологічне, транспортне право та інші галузі наук), що вивчають однорідні суспільні відносини, які виникають у сфері правового регулювання різних галузей права;

– **спеціальні (організаційні) юридичні науки** (державне будівництво та місцеве самоврядування, судові та правоохоронні органи, прокурорський нагляд, адвокатура, нотаріат та інші галузі наук). Вони безпосередньо досліджують організацію, повноваження, структуру, функції, завдання державних органів та деяких недержавних організацій;

---

¹² Теорія держави та права : навч. посіб. [Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.]; за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. К. : НАВС, Освіта України, 2017. С. 14.

¹³ Лисенков С. Л. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. К. : Юрисконсульт, 2006. С. 19.

¹⁴ Марчук В. М., Ніколаєва Л. В. Нариси з теорії права : навч. посіб. К. : Істина, 2004. С. 9.

– **прикладні юридичні науки** (криміналістика, кримінологія, судова медицина, судова психіатрія, правова статистика, судова бухгалтерія, оперативно-розшукова діяльність тощо). Вони осмислюють суспільні відносини, що виникають у сфері державно-правової дійсності та потребують спеціальних знань з інших наук. Ними використовуються досягнення природничих (фізика, хімія, біологія тощо), технічних (механіка, кібернетика тощо), а також гуманітарних (соціологія, психологія, мовознавство тощо) наук¹⁵;

– **юридичні науки, що вивчають закордонні державу та право** (конституційне (державне) право закордонних країн, римське право, порівняльне правознавство (юридична компаративістика). Вони розглядають особливості державного і конституційного ладу, формування та функціонування виборчих систем, а також державних інститутів, структурних елементів і механізм дії права в іноземних країнах, відтак здійснюють порівняння правових систем світу;

– **міжнародно-правові науки**. Вони досліджують суспільні відносини, що врегульовані нормами права у сфері міждержавних відносин. Їхня особливість зумовлена наявністю іноземних суб'єктів (іноземні держави, державні органи, їх посадові особи і міжнародні організації) та потребою впорядкування відносин між ними. Необхідність розвитку міжнародно-правових наук тісно пов'язаний із загальносвітовою тенденцією посилення інтеграційних процесів, а отже і міжнародного впливу на національні правові системи¹⁶;

– **порівняльне правознавство** або юридичну компаративістику також вважають складовою частиною теорії держави і права. Визначення типів (сімей) правових систем, їхня загальна стисла характеристика здійснюються саме теорією держави і права, а порівняльне правознавство їх детально і всебічно опрацьовує.

---

¹⁵ Теорія держави та права : навч. посіб. [Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.]; за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. К. : НАВС, Освіта України, 2017. С. 15.

¹⁶ Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.]; за ред. докт. юрид. наук, проф. акад. АПрН України М. В. Цвіка, докт. юрид. наук, проф. акад. АПрН України О. В. Петришина. Х. : Право, 2011. С. 17.

Отже, саме теорія держави і права сформувала юридичну мову, якою оперують галузеві та міжнародні юридичні науки, вона надала поняття, розробила вчення про юридичну техніку, на підставі якого здійснюється нормотворчість у галузях права та вчення про джерела права, а також про правову систему, про механізм держави та механізм правового регулювання, тобто правову державу, юридичну відповідальність, юридичний процес тощо¹⁷.

Контрольні питання

1. Як пов'язаний об'єкт і предмет теорії держави і права?
2. Як співвідноситься предмет і метод теорії держави і права?
3. Яке співвідношення методів і функцій теорії держави та права?
4. Яку основну функцію виконує теорія держави і права щодо інших наук?
5. Яке значення має методологія у вивченні держави і права?
6. Які ви знаєте спеціально-юридичні методи і де вони використовуються?

---

¹⁷ Бандурка О. М. Теорія держави та права України : підручник для курсантів та студентів вищих навч. закл. О. М. Бандурка, М. Ю. Бурдін, О. М. Головка та ін. Харків : Майдан, 2018. С. 31.

ТЕМА 2

ПОХОДЖЕННЯ, СОЦІАЛЬНА ПРИРОДА І ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ

1. Основні закономірності виникнення держави в умовах первісного суспільства

Первісне суспільство охоплює період від виникнення на землі людини (два мільйони років тому) аж до утворення держави (п'ять тисяч років тому). **У своєму розвитку воно пройшло три етапи:**

- *праобщина (стадія становлення);*
- *родова община (стадія зрілості);*
- *протоселянська община (стадія розкладання).* Вирізняють два головні періоди в розвитку первісного суспільства:

перший – збиральної (присвоювальної) економіки, коли люди отримували готові продукти від природи шляхом полювання, збирання плодів, риболовлі; другий – період виробничої економіки, коли людство переходить до землеробства, тваринництва, металооброблення, керамічного виробництва тощо¹⁸.

Первісний лад – *суспільно-економічна формація, певний тип суспільства, що характеризується колективною формою об'єднання людей, які спільно виробляли примітивні знаряддя праці, засоби для свого існування, і де панувала колективна власність та суспільна влада*¹⁹.

«**Первісне стадо** – об'єднання окремих людей та їх груп для спільного полювання і споживання їжі, та інших способів колективного існування» (за М. С. Кельманом).

---

¹⁸ Загальна теорія держави і права : [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів], М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2011. С. 61.

¹⁹ М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. Загальна теорія держави і права : підручник. К. : Кондор, 2006. С. 24.

Родова община – це колектив людей, об'єднаних кровно-родинними зв'язками, зі спільністю майна і праці. Спільна праця породжувала спільну власність, тобто були певна територія, знаряддя праці, житло, а вироблені продукти розподілялися порівну між її членами.

Первісній общині також були притаманні і владні інститути, органи управління. Соціальна влада існувала у формі потестарної влади (лат. *potestus* – влада, могутність). Вона не знала майнових, кастових, станових, класових відмінностей та державно-політичних форм.

Управління в первісній общині здійснювали загальні збори дорослих членів роду (воїнів), які відповідно вирішували питання життєдіяльності роду, а також були своєрідною судовою інстанцією, розглядаючи усі суперечки, що виникали в общині, також старійшинами (радами старійшин), влада яких ґрунтувалась на їх авторитеті, шануванні, досвіді та мудрості, також воєнними вождями (радами воєнних вождів) та жрецьми.

Потестарна влада не мала спеціальних примусових установ, хоча була здатна до ефективного примушування за порушення існуючого порядку та правил поведінки. Захист своїх членів від зовнішніх ворогів, рід забезпечував за допомогою воєнної сили і звичаю кровної помсти. Також потестарна влада виконувала функцію перерозподілу суспільного продукту, організуючу функцію, а саме поступове введення ієрархічної системи управління і контролю, тобто контроль за ресурсами, обміном, торгівлею та ін.²⁰

Ознаки первісного суспільного самоврядування (за М. В. Цвік):

- воно існувало лише в рамках роду, тобто на кровних зв'язках;
- управління було спільним;
- родові збори виконували функцію самоврядування;

---

²⁰ Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів], М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2011. С. 62–64.

– усі общинні справи вирішувалися на родових зборах, усіма дорослими членами роду;

– влада старійшин роду, які обирали вождя, а також воєначальників, які обиралися тільки на період воєнних дій, відбувалася завдяки їхнього авторитету, досвіду, поваги;

– керівні посади (старійшин, вождів, воєначальників) не давала їм жодних привілеїв, тобто вони працювали, як усі, відповідно одержував свою частку нарівні з усіма;

– правами і обов'язками у всіх членів роду однакові.

Правові норми первісної общини (ритуали, обряди і звичаї) були обов'язковими для всіх, також виконувалися людьми свідомо і добровільно, що сприймалося як природна необхідність, відповідно не потребували для свого забезпечення жорстких санкцій і особливого апарату управління та примусу, відокремлених від суспільства, завдяки яким підтримувалась добувна економіка, гарантувалося існування і виживання людей у природному середовищі.

Важливою передумовою формування держави став економічний розвиток суспільства, тобто перехід людства від добувної економіки до виробничої економіки – господарювання.

Перший суспільний розподіл праці відбувся завдяки вдосконаленню знарядь праці, що сприяло розвитку нових форм землеробства і відповідно виник окремий вид занять – кочового скотарства.

Другий суспільний розподіл праці, йому сприяло відкриття металів, що стимулювало промислову, ремісничу діяльність. Спеціалізація видів трудової діяльності привела до зростання її ефективності і продуктивності.

Третій суспільний розподіл праці стався тому, що виробництво додаткового продукту створило сприятливі умови для регулярного товарообміну, ним займалися самі виробники, а з часом з'явилися професійні торгівці.

Із розподілом праці стає можливим утримання групи людей, які виконують суспільно значущі функції і не беруть участі в матеріальному виробництві, а виконують завдання організаторів виробництва, працівників інформаційних систем, систем контролю тощо. Відповідно управлінська праця поступово набуває самостійного значення.

Ускладнення економічних відносин обумовило соціальну нерівність, майнове розшарування населення. Родова об-

щина роздрібнюється на патріархальні сім'ї, які є вже власниками знарядь та продуктів праці. Колективна власність переходить в групову, а потім – у сімейну. Були введені заборони кровозмішення (інцесту), впорядковуються шлюбні стосунки між родами, зростають кількість і щільність населення, що зумовило перехід від кочового до осілого способу життя²¹.

Кровнородинні зв'язки замінюються сусідськими. Виникають округи, волості, які не збігаються з родоплемінними одиницями. Виникають перші форми територіального об'єднання людей – місто-держава. Перехід від родового ладу до держави прискорювався і завоюваннями одних народів іншими. Военна організація племен, починає шукати і завойовувати кращі території, вести загарбницькі війни. Зміцнюється влада воєнних вождів. Тип соціальної влади, який існував на пізньому етапі розвитку первісної общини, дістав назву «вождівство»²² (від лат. *chiefdom*, права *chief* – керівник, *dom* – панування, володіння). До складу вождівства належали групи общинних поселень, підпорядкованих центральному, найбільшому, в якому жив правитель (вождь).

Він здійснював контроль за перерозподілом власності, таких важливих ресурсів, як земля і вода, здійснював релігійні, воєнні, судові і нормотворчі функції. Для реалізації своїх функцій вождя створював підпорядкований йому «апарат управління» з поділом аристократії на управлінську, воєнну, жрецьку. Відбувається тенденція до сакралізації персони верховного правителя, а рядові общинники все більше відчужуються від управління.

Відповідно затвердження єдиноначальності вождя суперечило суверенітету колективу, а отже виникає конфлікт громадських і особистих інтересів: ще зберігаються органи общинного самоврядування (загальні збори, ради старійшин), які опираються на кровнородинні зв'язки і мононорми

---

²¹ Загальна теорія держави і права : [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів], М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2011. С. 65.

²² Першиц А. И. Вождество. Свод этнографических понятий и терминов. М., 1986. Вып. 1 та ін. С. 65.

(«общинне право»), але уже виокремлюються вожді, які намагаються створити воєнну, корпоративну організацію, завдяки їй підтримувати дисципліну з допомогою воєнних наказів («командне право»).

Вождівство стало першим кроком у напрямку формування нової організації влади – держави з особливим, відокремленим від суспільства апаратом управління і примусу, що було побудовано в основному на єдиноначальних засадах²³.

2. Ознаки держави, що відрізняють її від самоврядування первісної общини

Держава виникає як особлива політична, територіальна і структурна організація суспільства. Вона відрізняється від самоврядування первісної общини за такими ознаками²⁴:

– держава має свою територію, окреслену кордонами, на якій здійснюється господарське і політичне життя. Населення об'єднується і поділяється за територіальним принципом (територіальні общини, волості, графства, інші адміністративно-територіальні одиниці). Населення, що постійно проживає на цій території підтримує стійкий зв'язок із державою у вигляді підданства чи громадянства і користується її захистом як усередині, так і за межами країни. Державні органи мають територіальні межі здійснення своїх повноважень, управляють певними територіями;

– на відміну від держави первіснообщинний лад мав у своїй основі сукупність сімейних общин, об'єднаних кровнородинними зв'язками;

– держава характеризується наявністю публічної політичної влади, що не збігається з суспільством. У суспільстві виокремлюється верства населення, яка тільки займається

---

²³ Крадин Н. Н. Вождество: современное состояние и проблемы изучения. Ранние формы политической организации: от первобытности к государственности. М., 1995; с. 48.

²⁴ Загальна теорія держави і права : [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів], М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2011. С. 71.

управлінськими справами і наділяється для цього владними повноваженнями. Відбувається кількісне зростання професійних управлінців, різних інституцій влади (інститут монарха, намісника, канцелярія, відомство громадських робіт, контролюючі органи тощо). Відповідно виокремлюються органи примусу (військо, дружина, поліція, суд). Для захисту і охорони кордонів формується армія. Отже складається нова ієрархічна структура – апарат держави, первинна бюрократія.

– на відміну від держави, управління в родовій общині ще не відокремлювалося від суспільства, отже рішення приймалися і виконувалися членами роду добровільно, не було спеціальних засобів і апарату примусу.

– державі, щоб утримання державних чиновників, армії, поліції, фінансування загально-соціальних функцій необхідні матеріальні засоби. Спочатку відбувалося регулярне збирання данини, а ще пізніше було введено сплату податків.

– на відміну від держави в первіснообщинному ладі подібних матеріальних засобів не було.

3. Основні теорії походження держави

Протягом історії створено чимало концепцій (теорій) походження держави.

Патріархальна теорія²⁵ (автори: Аристотель, Р. Філмер, М. К. Михайлівський, М. М. Покровський) – вона ґрунтується на положенні, що держава виникла з патріархальної сім'ї в результаті її розростання та об'єднання сімей у племена, а також союзи племен, народності. За Аристотелем, селища, що утворилися, склали державу. Тобто держава виникає як результат природного потягу до сімейних взаємин, спілкування, а відповідно влада государя (монарха) є продовженням влади батька (патріарха) у сім'ї, що має державно-власницький характер.

Теологічна теорія (за О. Ф. Скакун), (автори: Хома Аквінський, XIII ст.) – вона базується на ідеї божественного державотворення з метою реалізації загального блага, що слугує

---

²⁵ Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 14.

обґрунтуванню панування духовної влади над світською. Стверджується, що церква наділяє государя правом панувати над людьми, а відповідно і реалізувати волю Божу на Землі. Теологічна теорія пронизана ідеєю вічності держави, її непорушності: держава вічна, як і сам Бог.

Договірна (природно-правова) теорія (за О. Ф. Скакун), (автори: Г. Гроцій, Б. Спіноза, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Я. Козельський, М. Радищев, І. Кант) – вона ґрунтується на ідеї походження держави в результаті угоди (договору) як акта розумної волі людей, тобто їх об'єднання у єдиний державний союз розглядається як природна вимога збереження людського роду, щоб забезпечити справедливість, свободи і порядку.

За цієї теорії можна виокремити два варіанти договору державотворення (за О. Ф. Скакун):

1) суспільний договір-підпорядкування (автор: Т. Гоббс) – договір між правителем і людьми, коли правителю передається частина природжених прав, які він повертає громадянам зі своїх рук після державотворення і буде їхнім гарантом;

2) суспільний договір-об'єднання (автор: Ж.-Ж. Руссо) – договір людей один з одним, тобто усіх з усіма, що передбачає невідчуження, збереження природних прав за індивідами, коли буде укладений договір одного з одним про державотворення.

Органічна теорія²⁶ (автор: Г. Спенсер, XIX ст.) ототожнює процеси виникнення і функціонування держави з біологічним організмом. Він уявляв державу як про своєрідну подоби людського організму, на його розуміння, держава це суспільний організм, який складається з окремих людей, подібно до того, як живий організм складається з клітин.

Відповідно до його теорії, держава спочатку виникає як найпростіша політична реальність, а уже в процесі свого становлення ускладнюється, розростається і гине внаслідок старіння (як людина). Так як і в людському організмі, а відповідно і в державі кожний орган виконує визначену лише йому властиву функцію, тобто уряд – функцію мозку (регулятор суспільного організму), а хлібороби і ремісники – функцію органів травлення (забезпечують життєдіяльність суспільного орга-

---

²⁶ Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 15.

нізму), відповідно працівники торгівлі, транспорту та інших засобів сполучення слугують кровоносною системою, а своєю чергою панівні класи відповідають за оборону держави тощо. Завданням державної влади є служіння благу суспільства. Позитивним можна назвати обґрунтування диференціації (поділ на класи) та інтеграції громадського життя (об'єднання людей у державу) у взаємозв'язку і системі, спеціалізації (поділ праці).

Теорія насильства (за О. Ф. Скакун) – має два варіанти: теорія зовнішнього насильства (Л. Гумплович, К. Каутський) і теорія внутрішнього насильства (Є. Дюрінг).

Теорія зовнішнього насильства за якою виникнення держави як результат воєн, насильницького підпорядкування одного племені іншому. Усі державно-правові інститути, що існують у суспільстві, виникають з голого насильства, а відповідно державні органи і закони створюються для придушення поневолених народів.

Теорія внутрішнього насильства пояснює виникнення власності, класів і держави в результаті насильства однієї частини суспільства над іншою, що спричиняє насильство (панування) більшості над меншістю. Елементи насильства супроводжують утворення будь-якої держави (римської, давньогерманської, Київської Русі). Також насильством – боротьба між Північчю і рабовласницьким Півднем – формувалася держава в США.

Класово-матеріалістична (марксистська) теорія (за О. Ф. Скакун), (автори: К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін). Також попередником цієї теорії був Л. Морган, у його розумінні витоки держави варто шукати в первісному суспільстві, у його поділі на класи з протилежними інтересами, що було зумовлено економічними чинниками, тобто суспільний поділ праці, поява надлишкового продукту, виникнення приватної власності. Отже держава у трактуванні прихильників цієї теорії забезпечує переважні інтереси економічно панівного класу, що використовує спеціальні засоби підпорядкування і управління²⁷.

---

²⁷ Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 16.

Олігархічна теорія (за О. Ф. Скакун), (від грец. *oligarchia* – влада обраних), (автор: Б. Шантебу) – пов’язує виникнення держави з поділом праці, що виокремлює управління як специфічного виду діяльності, яким займається елітарна група, яка виокремилася із суспільства. Розрізняють три види олігархічного шляху виникнення держави: військовий (поява правлячої військової еліти в результаті військових походів і захоплення здобичі – це держави франків і монголів); також аристократичний (формування управлінської еліти на основі родової аристократії – вождів племен та представників знатних родів, які вирізнялися знаннями і військовими доблестями) та плутократичний (плутократія – влада багатих; формування управлінської еліти на підставі майнової переваги).

Психологічна теорія походження держави²⁸ (автор: Л. Петражицький). Вона полягає в тому, що виникнення держави пояснюється властивостями людської психіки, як потреба індивіда жити в колективі, його прагненням до пошуку авторитета, відповідно вказівками якого можна було б керуватися в повсякденному житті, бажанням підкорятися та підкорятися, що склалося історично в людській свідомості (залежності від авторитета вождів, релігійних і політичних діячів, а також царів, королів та інших лідерів).

Теорій походження держави, окрім зазначених, є значна кількість, можна назвати також демографічну (Т. Мальтус), географічну (Є. Хантінгтон), расову (Ж.-А. Габіно, Ф. Ніцше) та ін.²⁹

4. Особливості виникнення держав у різних народів світу

Розрізняють два основні шляхи виникнення держави (за О. Ф. Скакун):

- європейський (Афіни, Рим, давньогерманські держави);
- східний, азіатський (Єгипет, Вавилон, Китай, Індія та ін.).

²⁸ Теорія держави та права : навч. посіб. [Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.]; за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. К. : НАВС, Освіта України, 2017. С. 31.

²⁹ Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 17.

Європейський шлях – це територія Європи, тут головним чинником утворення держави було класове розшарування суспільства у зв'язку з формуванням приватної власності на землю, худобу, рабів, а також головною функцією було економічне регулювання і захист приватної власності. Отже з розпаду общин виникла або приватна власність на землю (Афіни, Рим), або приватне землекористування під час збереження державної власності (Спарта). Класичними є три форми походження держави: афінська, римська, германська.

Афінська форма – вона виникла безпосередньо з внутрішніх класово-економічних приватновласницьких суперечностей, які розвинулися в надрах родоплемінного суспільства.

Римська форма – в ній процес утворення держави в Давньому Римі був майже таким самим, як і в Афінах, відмінність в тому, що він супроводжувався боротьбою плебеїв (прийшого населення) проти привілеїв патриціїв (римської родової знаті). Плебеї, були особисто вільними, не мали зв'язку з римським родом, мали торговельне і промислове багатство. Відповідно боротьбою проти патриціїв за владу вони прискорили розпад родоплемінного устрою, що утворило рабовласницьку державу³⁰.

У Давній Спарті розвиток держави було обумовлено не лише внутрішньоекономічними причинами, а й завойовницькими походами, завдяки яким завойоване населення ставало не особистими рабами завойовника, а общинними рабами (ілотами). Велика кількість ілотів, які за чисельністю перевищували спартанців, відповідно навіювало страх загрози повстання з їх боку і було підставою для формування держави на підґрунті специфічної форми землекористування. Приватна власність на землю і рабів не допускалася, а отже, земля розподілялася порівну серед общинників на правах володіння.

Давньогерманська форма – це процес утворення держави у давніх германців, що прискорило завоюванням варварами значних територій Римської імперії. Завдяки давнім германцям, у яких виникла потреба в руйнуванні рабовласницьких порядків, щоб побудувати прафеодальну (або ранньофеодальну) державу, вони запозичили структуру влади і право Римської імперії,

---

³⁰ Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 23.

відповідно прийняли християнство і пристосували їх до укладу життя німецьких племен, що розвивалися.

Східний, азійський шлях походження держави характерний для низки країн Давнього Сходу, Азії, Африки, Південної Америки, Океанії. Тут перші держави виникли в зонах поливного землеробства ще в епоху бронзи. Для проведення великих суспільних робіт з будівництва каналів та інших іригаційних споруд потребувало збереження сільськогосподарської общини, а також суспільної форми власності на землю. Поступово суспільна власність перетворилася на державну, тобто держава привласнювала додатковий продукт, стягуючи натуральну ренту. Відповідно приватна власність не набула істотного значення, оскільки використовувалася праця общинників.

Публічну владу очолювала родоплемінна знать, що була організатором виробництва і виконувала адміністративні, владно-управлінські функції. Вона формувала апарат державної влади, що панував над підданими і використовував примусові методи.

Східні держави – деспотичні монархії, вони не мали чітко вираженої класової диференціації. Родоплемінна знать привласнювала не самі засоби виробництва, а управління ними. У їх розпорядженні були певні матеріальні блага, вона втрачала їх разом із втратою посади. Приватна власність, що посідала певне місце в країнах Давнього Сходу, не мала великого значення. Раби зазвичай були власністю держави або церкви, але не приватних осіб.

Особлива роль була відведена сакралізації влади. Родова знать прагнула зберегти своє становище і владу як такі, що дані Богом, відповідно правитель був носієм Божої волі, посередником між Богом і людьми. Влада оголошувалась священною, непорушною, недоторканною.

Особливості походження держав східного, азійського, типу можна подати в такому узагальненому вигляді³¹:
1) державна форма власності становила основу економічних відносин; 2) приватна власність не мала вирішального впливу на економіку; 3) деспотичний характер (на чолі – правитель-

---

³¹ Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 24–25.

деспот) мала державна влада, застосовувалося насильство; 4) могутній чиновницький апарат, сформований з родоплемінної знаті, виконував управлінські функції; 5) значну частину державного апарату становила спеціальна бюрократія для збирання податків з величезної і комплексної системи зрошення; 6) у зв'язку із сакралізацією (освячення) влади, відбувся застій і нерухомість в суспільстві, яке протягом сторіч не розвивалося.

Контрольні питання

1. Які передумови виникнення держави?
2. Сформулюйте поняття та охарактеризуйте основні ознаки держави.
3. Охарактеризуйте поняття «соціальна сутність держави».
4. Яке значення має організованість суспільних відносин і в яких формах вона існує?
5. Назвіть відмінності між східним і західним шляхом виникнення держави.
6. Назвіть особливості економіки первісного суспільства.
7. Дайте характеристику основних теорій походження держави.
8. Дайте характеристику регулювання суспільних відносин у період первіснообщинного ладу.

ТЕМА 3

ДЕРЖАВА:

ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ, СУТНІСТЬ, ФУНКЦІЇ

1. Поняття держави та державної влади, її відмінність від інших суспільних утворень

Держава – це продукт суспільного розвитку, що є складним соціальним явищем, яке тісно пов'язане і багато в чому залежне від економічного, політичного і культурного розвитку суспільства. Держава – це форма організації політичної влади, яка покликана впорядкувати суспільні відносини на певній території. Вона, займаючи особливе місце в політичній системі громадянського суспільства, має характерні ознаки, які відрізняють її від інших політичних інститутів влади. Пізнання ознак держави є складним, оскільки залежить від постійної зміни економічних, соціальних, класових, духовних, релігійних та інших чинників, що визначають її сутність і зміст³².

С. С. Алексеев розглядає державу через діяльність апарату політичної влади, що належно функціонує в епоху цивілізації. У таких умовах суспільство існує як окремий інститут, що дає розвиватися демократії, політичній та економічній свободі людини³³.

Сучасний період розвитку держави характеризується тим, що її метою є всебічний розвиток людини, належне забезпечення умов її життя, прав і свобод. Усе це знаходить своє відображення в сучасних державах, що є правовими, демократичними, соціально-орієнтованими. Держава є територіальним утворенням, що здійснює управління на обмеженій державними кордонами території, яка відіграє об'єднуючу щодо

---

³² Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. [О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін.]; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. 2-е вид., перероб. і допов. К. : Юрінком Інтер, 2008. С. 60.

³³ Алексеев С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения. С. С. Алексеев. М. : Изд-во НОРМА, 2001. С. 10.

населення роль. Вона поділяється на окремі територіальні одиниці – області, губернії, краї, кантони, штати, округи, провінції тощо.

Більшість населення пов'язана з державою стійкими відносинами, назва яких – громадянство. На відміну від іноземних громадян або осіб без громадянства, що також можуть проживати на території держави, громадянин держави має найширший правовий статус та найбільш стійкі правові зв'язки з нею. Він має права, а відповідно має виконувати всі обов'язки, передбачені законодавством держави, а інші мешканці позбавляються деяких із них (права обирати і бути обраними, обов'язку нести військову службу та ін.)³⁴.

Держава – це суверенна, політико-територіальна організація влади суспільства, яка виражає, узгоджує і забезпечує інтереси населення шляхом встановлення загальнообов'язкових правил поведінки, і за участю спеціальних органів управління та органів примусу, вирішує групові, індивідуальні та загальносуспільні справи і виступає суб'єктом міжнародно-правових відносин³⁵.

Основною ознакою держави є політична влада. Тобто, найважливішою з інших ознак є здатність держави видавати закони та інші правові акти, що являють собою прояв безумовної загальнообов'язковості державної волі. Відповідною ознакою держави є наявність в ній чиновництва та формування військових формувань – армії та поліції. Вона має у своїй власності певні необхідні для технічного забезпечення своєї діяльності засоби, такі як – транспорт, озброєння, будівлі, в'язниці тощо. Для фінансування своєї діяльності вона встановлює бюджет, систему податків, здійснює у разі необхідності внутрішні та зовнішні позики. Також держава має свої символи, якими є державні герб і прапор. Відповідно в умовах демократичного

---

³⁴ Загальна теорія держави і права : [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2011. С. 75–76.

³⁵ Теорія держави та права : навч. посіб. [Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.]; за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. К. : НАВС, Освіта України, 2017. С. 35.

суспільства держава завжди є правовою організацією, тобто право має пріоритет над державою.

Влада – явище соціальне. Соціальна влада присутня скрізь, де є усталені об'єднання людей: у державі, виробничих колективах, сім'ї тобто там, де відповідно є реальні можливості впливати на поведінку людей за допомогою яких-небудь засобів.

Ознаки влади³⁶:

– можливість і здатність особистості провадити свою волю.

– спосіб організації людської спільності, який заснованої на розподілі функцій управління і виконання;

– відповідно, здатність досягати поставленої мети;

– відносини між людьми, коли одні керують, а отже, інші підкоряються;

– спроможність соціально-політичної системи забезпечувати виконання прийнятих нею рішень.

Структура влади, її основні елементи:

– суб'єкт – особа або орган (організація), які наділені правом видавати розпорядження;

– об'єкт – особа або орган (організація), до яких звернене розпорядження і які, відповідно, зобов'язані його виконувати;

– засоби взаємодії суб'єктів та об'єктів;

– процес взаємодії суб'єктів і об'єктів влади.

Методи реалізації влади³⁷:

– **шляхом переконання**, тобто відповідний об'єкт свідомо виконує розпорядження (команди) і тому цей метод є пріоритетним, оскільки він дає можливість витратити менше зусиль і засобів для досягнення мети влади;

– **шляхом примусу**, опираючись на силу, фізичний вплив. Відповідно функції примусу виконують армія, поліція, суди, прокуратура, інститут юридичної відповідальності тощо. Отже цей метод застосовується тоді, коли владні розпорядження не виконуються у добровільному порядку.

³⁶ Теорія держави та права : навч. посіб. [Є. В. Білозоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.]; за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. К. : НАВС, Освіта України, 2017. 320 с. С. 36.

³⁷ М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. Загальна теорія держави і права : підручник. К. : Кондор, 2006. С. 62.

Класифікація влади³⁸:

– **за суб'єктами** її поділяють на державну владу, народну, партійну, владу громадських організацій, трудових колективів, засобів масової інформації тощо;

– **за функціями** – законодавчу, виконавчу і судову;

– **за часом здійснення** – постійну і тимчасову владу;

– **за територією здійснення** – загальнодержавну, регіональну і місцеву;

– **за способами взаємодії суб'єкта та об'єкта** – демократичну, ліберальну, авторитарну, тоталітарну тощо.

Найбільш впливовою у суспільному процесі є державна влада.

Державна влада – вид публічної політичної влади, що здійснюється державою та її органами, тобто здатність держави підпорядковувати своїй волі поведінку людей, а також діяльність об'єднань, що знаходяться на її території.

Соціальна влада присутня скрізь, де є усталені об'єднання людей: у сім'ї, виробничих колективах, державі, тобто там, де є реальні можливості і спроможність впливати на поведінку людей за допомогою яких-небудь засобів.

Ознаки державної влади³⁹, що відрізняють її від іншої соціальної влади (громадської, сімейної, корпоративної влади тощо):

– у кожній країні існує тільки одна державна влада, а інших різновидів соціальної влади – багато;

– державна влада поширюється на всіх членів суспільства, а соціальна влади – лише на певну його частину;

– державна влада встановлює загальнообов'язкові для усього населення правила поведінки – юридичні (правові) норми;

– державна влада може розв'язувати загальносуспільні проблеми, а соціальна влада вирішує справи, що стосуються, тільки окремої частини суспільства;

– державна влада має у своєму розпорядженні спеціальний апарат (механізм) для здійснення своїх завдань і функцій, інші влади такого не мають;

³⁸ Теорія держави та права : навч. посіб. [Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.]; за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. К. : НАВС, Освіта України, 2017. С. 36.

³⁹ М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. Загальна теорія держави і права : підручник. К. : Кондор, 2006. С. 62.

– державна влада характеризується суверенністю (суверенітетом), що означає її верховенство, повноту, неподільність, самостійність, незалежністю від влади будь-якої організації (або особи) і у самій країні, і за її межами.

2. Ознаки та сутність держави

До основних ознак держави належать такі⁴⁰:

1) **наявність території**, тобто простір, у межах якого здійснюється державна влада. До складу території держави входять:

– **фактична територія**, межі якої чітко визначені внутрішнім законодавством та міжнародними договорами (суходіл; водний простір, до нього належать територіальне море і внутрішні води; повітряний простір, що розташований над сухопутним і водним просторами; надра, що розташовані під сухопутним і водним просторами);

– **квазітериторію**, тобто уявну територію, що постійно змінює свої розміри й конфігурацію (військові кораблі й літальні апарати, морські й повітряні судна, що перебувають на некомерційній державній службі, незалежно де вони перебувають; торговельні морські й повітряні судна під прапором певної держави, що перебувають у відкритому морі, в повітряному просторі над відкритим морем; космічні об'єкти, що належать державі; а також трубопроводи й підводні кабелі; нафтові й інші добувні вишки у відкритому морі; території дипломатичних представництв і консульств;

2) **населення** – спільність людей, яка є під юрисдикцією держави та відповідно на яку поширює свій вплив національне законодавство;

3) **суверенітет**, тобто політико-правова властивість влади, що закріплена нормативним актом, який характеризує державну владу як верховну, незалежну, неподільну та єдину.

Будь-які держави, незалежно від величини її території, кількості населення, форми правління і устрою, володіє

---

⁴⁰ Теорія держави і права : підруч. [Ю. А. Ведерніков, І. А. Сердюк, О. М. Куракін та ін.; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю. А. Ведерніков. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. С. 29–32.

суверенітетом. Державний суверенітет є основним принципом міжнародного права.

4) **Наявність системи органів та інших організацій, що розуміються як механізм держави які створюються для виконання її завдань і функцій держави. А також частина органів держави, які створюються для реалізації владних повноважень охоплюється поняттям апарат держави;**

5) **здатність розробляти загальнообов'язкові правила поведінки, що визначаються як юридичні норми. За допомогою яких держава визначає зміст прав і обов'язків учасників суспільних відносин, а отже забезпечує обов'язковість своїх рішень;**

6) **наявність державних символів (прапор, герб, гімн);**

7) **наявність громадянства;**

8) **наявність грошової одиниці;**

9) **участь держави в міжнародних органах і організаціях тощо.**

Зважаючи на загальнотеоретичну характеристику поняття «держави» є категорія «сутність», що означає відносно стійку сукупність глибоких, необхідних, внутрішніх властивостей, зв'язків і відносин об'єкта.

Сутність держави розглядається через її властивості, які полягають у тому, що вона⁴¹:

– **універсальна організація** – об'єднує в єдине ціле всіх членів суспільства, забезпечує як загальносуспільні інтереси і потреби, так і інтереси й потреби його членів, що стосуються різних сфер їх життя;

– **територіальна, яка об'єднує членів суспільства (усіх проживаючих на її території) за територіально ознакою;**

– **офіційна організація, що є представником усього суспільства, виступає від його імені і усередині держави, і за її межами;**

– **верховна (суверенна) та центральна організація, вона є вищою за значенням та силою об'єднанням суспільства, відповідно усі інші соціальні організації у сфері загальносуспільних інтересів підпорядковані їй;**

---

⁴¹ Теорія держави і права : підруч. [Ю. А. Ведерніков, І. А. Сердюк, О. М. Куракін та ін.]; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю. А. Ведерніков. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. С. 29–32.

– володіє спеціальним апаратом публічної влади, а також іншими державними організаціями, повноваження яких поширюються на все суспільство, які забезпечують вирішення загальносуспільних справ;

– **здатна надавати своїм велінням загальнообов'язковий, правовий характер**, що робить їх легітимною, тобто організовує суспільне життя на правових засадах, що відповідно дає їй можливість застосування державного примусу;

– **встановлює та збирає податки і збори** – це обов'язкові платежі грошима, завдяки яким формують державну скарбницю, з якої відповідно фінансується сама держава, а також фінансується виконання її функцій (освітніх, медичних тощо), та може надає матеріальну підтримку в межах міжнародного співробітництва державам, які економічно слаборозвинуті або постраждали від природних катаклізмів тощо⁴².

3. Державний суверенітет: поняття та ознаки. Співвідношення державного, народного та національного суверенітету

Суверенітет держави означає, що державна влада єдина в межах своєї території, вона не залежить від інших влад усередині суспільства і відповідно має незалежність у вирішенні питань внутрішньої і зовнішньої політики.

Суверенітет держави поділяється на внутрішній і зовнішній. Внутрішній суверенітет регулюється нормами конституційного права, а зовнішній, тобто відносин між різними країнами – нормами міжнародного права. У Конституції України закріплено, що Україна є суверенною і незалежною державою (ст. 1), її суверенітет поширюється на всю її територію (ст. 2), вона визнає чинні міжнародні договори і вони вважаються частиною національного законодавства України (ст. 9), на території України не допускається розташування іноземних військових баз (ст. 17)⁴³.

⁴² Теорія держави та права : навч. посіб. [Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.] ; за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. К. : НАВС, Освіта України, 2017. С. 38.

⁴³ Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України від 28.06.1996 р. ст. 141.

У Декларації про державний суверенітет України від 16.07.1990 зазначені такі ознаки державного суверенітету України⁴⁴:

– **верховенство** – відсутність іншої державної влади на території країни;

– **самостійність** – можливість самостійно ухвалювати рішення всередині країни і зовні під час дотримання норм національного і міжнародного права;

– **повнота** – поширення державної влади на всі сфери державного життя, на все населення і громадські організації країни;

– **неподільність** влади держави в межах її території;

– **єдність влади** загалом і тільки функціональний її поділ на галузі влади: законодавчу, виконавчу, судову;

– **незалежність у зовнішніх відносинах** – можливість самостійно ухвалювати рішення зовні країни під час дотримання норм міжнародного права і повазі суверенітету інших країн;

– **рівноправність** у зовнішніх відносинах;

– **наявність у міжнародних зв'язках** таких прав і обов'язків, як і в інших держав.

Суверенні права держави⁴⁵:

– визначати свою атрибутику (державні символи);

– формувати державні органи;

– видавати закони;

– встановлювати податки;

– призначати своїх представників в інших державах і міжнародних організаціях;

– вступати до міждержавних союзів та ін.

Варто відрізнити суверенітет держави від суверенітету народу і суверенітету нації.

Суверенітет народу передбачає визнання народу єдиним джерелом влади в державі, що має виключне право на зміну конституційного ладу. Влада народу здійснюється через референдум, вибори та інші форми безпосередньої демократії

⁴⁴ Декларація про державний суверенітет України. Відомості Верховної Ради УРСР. 1990. № 31. Ст. 429.

⁴⁵ Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 122.

і відповідно народ делегує свої повноваження представницьким органам та посадовим особам держави і місцевого самоврядування.

Принцип народного суверенітету зафіксовано в конституціях усіх держав. В Україні цей принцип міститься в ст. 5 Конституції 1996 р. В ній зафіксовано, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в державі є український народ, який здійснює свою владу безпосередньо, тобто через органи державної влади та місцевого самоврядування. За народом визнається виключне право визначати і змінювати конституційний лад в Україні⁴⁶.

Суверенітет держави не обов'язково припускає суверенітет народу, оскільки суверенітет держави може поєднуватися з відсутністю суверенітету народу, у разі наявності тоталітарного режиму, деспотії. У демократичній державі джерелом і основою співробітництва усіх влад є установча влада народу, відповідно суверенітет народу є джерелом державного суверенітету.

Суверенітет нації – це повновладдя нації, яке реалізується через її основні права, тобто гарантована законом міра свободи (можливості) нації, що відповідно до досягнутого рівня еволюції людства спроможна забезпечити її існування і розвиток.

Основні права нації⁴⁷:

– право на існування і вільний розвиток, отже можливість визначати характер свого національного життя, що також охоплює право на реалізацію політичного самовизначення (державна самоорганізація, що здатна створити самостійну державу);

– право на духовно-культурний розвиток, а також повагу національної честі й гідності, розвиток національної мови, звичаїв, традицій;

– право на своїй території розпоряджатися природними і матеріальними ресурсами;

---

⁴⁶ М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. Загальна теорія держави і права : підручник. К. : Кондор, 2006. С. 58.

⁴⁷ Скаун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 123.

– право на вільний розвиток національних потреб – економічних і соціальних;

– право на мирне співіснування з іншими націями та народами.

Із вищенаведеного, розуміється, що суверенітет нації, її повновладдя означає володіння можливістю визначати характер свого національного життя, самостійно вирішувати питання щодо розвитку національної свободи, на повагу національної честі і гідності, розвиток культури, мови, звичаїв, традицій, створення національних установ, все, що дасть змогу забезпечити національні потреби.

Україна сприяє консолідації і розвитку української нації, збереженню історичної пам'яті, традицій і культури, зважає на етнічну, культурну, мовну і релігійну самобутність її корінних народів і національних меншин.

Співвідношення суверенітету держави і суверенітету нації в багатонаціональних державах⁴⁸.

У багатонаціональній державі її суверенітет не може бути суверенітетом однієї «титульної» нації як етносоціальної спільноти. В цих державах обов'язки відносно інших націй, існують паралельно з нею. Державний суверенітет, здійснюваний багатонаціональною державою, має гарантувати суверенітет кожній із націй, що об'єдналися. Якщо нація здійснила своє право на політичне самовизначення шляхом об'єднання в союзну державу (федерацію), тоді суверенітет кожної з націй, що об'єдналися, досягається шляхом забезпечення суверенних прав суб'єктів союзу, які поступилися частиною своїх прав багатонаціональній державі, такими як: охороною спільних державних кордонів; здійсненням спільної фінансової, податкової та оборонної політики.

Відповідно до Статуту ООН будь-яке державне утворення має поважати та гарантувати права нації на самовизначення.

Отже, державний, народний та національний суверенітети є взаємозалежними в демократичній державі.

Україна як суверенна демократична держава реалізує в собі суверенітет держави, суверенітет нації та суверенітет народу.

---

⁴⁸ Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 125.

Реалізація в Україні права на політичне самовизначення, аж до відокремлення (вищій щабель національного суверенітету, що призводить до встановлення державного суверенітету), є об'єктивно закономірним процесом⁴⁹.

4. Поняття функцій держави, їх класифікація та загальна характеристика

Функції держави – це основні напрями внутрішньої та зовнішньої діяльності держави, в яких виражається і характеризується її сутність і соціальне призначення

Ознаки функцій держави⁵⁰:

– вони безпосередньо виражають і наочно конкретизують класову і загальнолюдську сутність держави, а отже зважають на групові (корпоративні), національні та приватні інтереси членів суспільства;

– завдяки їм втілюється і розкривається активна роль діяльності держави і всередині країни, і за її межами;

– вони виникають і розвиваються відповідно до історичних завдань, цілей та принципів державної діяльності;

– вони виявляються залежно від властивостей історичного типу, особливості і закономірності розвитку держави, характеристики динаміки соціально-економічних, політичних і духовних перетворень у житті суспільства.

Функції держави поділяють на внутрішні та зовнішні.

Внутрішні функції – це основні напрями діяльності держави з розв'язання внутрішніх задач.

До внутрішніх функцій держави належать такі:

– **функція охорони прав і свобод людини і громадянина**, а також забезпечення правопорядку, що відповідно спрямована на захист інтересів особи та суспільства;

– **економічна функція** – це діяльність держави, яка скерована на здійснення різних завдань державного управління економічними відносинами;

⁴⁹ Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 125.

⁵⁰ Теорія держави та права України : підручник для курсантів та студентів вищих навч. закл. О. М. Бандурка, М. Ю. Бурдін, О. М. Головка та ін. Харків : Майдан, 2018. С. 111, 114.

– **функція оподаткування** – це прями і непрямі відрахування з прибутку юридичних осіб, а також заробітку фізичних осіб до державного бюджету;

– **функція соціального захисту** – тобто забезпечення нормальних умов життя для певних категорій громадян, які через різні об'єктивні причини не можуть повноцінно працювати (наприклад: інваліди, пенсіонери, студенти та ін.). У сучасних державах соціальна функція також розкривається через підтримку житлового будівництва, охорони здоров'я, освіти, суспільного транспорту та ін.;

– **культурна функція**, щодо вживання заходів для здійснення різнобічної державної підтримки і розвитку культури (літератури, мистецтва, театру, кіно, музики, засобів масової інформації, науки, освіти тощо);

– **екологічна функція**, вона встановлює правового режиму природокористування, шляхом захисту від шкідливої дії на природне навколишнє середовище, забезпечує нормальні умови для населення, а також проводить заходи щодо відновлення вже порушеної екології;

– **функція державного контролю** за виконанням вимог законності всіма суб'єктами суспільного життя.

Зовнішні функції⁵¹ – це діяльність держави щодо здійснення завдань, які стоять перед нею у взаємовідношенні з іншими державами, а також всією світовою спільнотою.

До зовнішніх функцій держави належать:

– **функція оборони країни** – це забезпечення належного рівня обороноздатності суспільства, що відповідає вимогам його національної безпеки, а також спрямована на захист суверенітету і територіальної цілісності;

– **функція підтримки світового порядку** – це діяльність із підтримки миру в усьому світі, запобігання війні і роззброєнню, скорочення хімічної і ядерної зброї, а також формування обов'язкового для всіх режиму непоширення зброї масового знищення та новітніх військових технологій, брати участь у програмах припинення та відвернення міжнаціональних і міждержавних конфліктів;

---

⁵¹ Теорія держави та права України : підручник для курсантів та студентів вищих навч. закл. О. М. Бандурка, М. Ю. Бурдін, О. М. Головка та ін. Харків : Майдан, 2018. С. 115.

– **функція співпраці з іншими державами**, тобто діяльність держави, спрямована на встановлення та розвиток економічних, політичних, культурних та інших відносин, що поєднують інтереси держав;

– **функція захисту світового правопорядку** – діяльність держави у боротьбі з міжнародною злочинністю (тероризм, торгівля наркотиками і психотропними речовинами, работоргівля), а також участь в міжнародній правоохоронній діяльності Інтерполу.

Класифікуються функції держави за різними критеріями: суб'єктами, об'єктами, способами тощо.

Основні форми здійснення функцій держави⁵²:

- законодавча;
- управлінська (виконавча);
- судова;
- контрольна-наглядова.

Законодавча діяльність полягає у виданні законодавчими (представницькими) органами законів, загальнообов'язкових для усіх членів суспільства.

Управлінська або виконавча діяльність заснована на законах оперативною, повсякденною реалізацією органами виконавчої влади (державного управління) функцій держави, у всіх сферах суспільного життя.

Судова діяльність втілює в життя функції держави через здійснення правосуддя всією судовою системою країни, шляхом офіційного розв'язання суперечок, які виникають між суб'єктами права, а також захист порушених прав.

Контрольно-наглядова діяльність – здійснюється системою державних органів, які здійснюють перевірку і спостереження за законністю в різних сферах суспільних відносин⁵³.

Отже, функції держави та методи їх здійснення характеризують сутність, соціальне призначення і роль держави в суспільстві.

---

⁵² Теорія держави та права України: підручник для курсантів та студентів вищих навч. закл. О. М. Бандурка, М. Ю. Бурдін, О. М. Головка та ін. Харків : Майдан, 2018. С. 116–117.

⁵³ Там само. С. 117.

5. Типологія держав та їх класифікація

Під типом держави розуміють⁵⁴ об'єднанні найбільш загальні риси різних держав, систему їх найважливіших властивостей і сторін, які породжуються відповідною епохою, та відповідно характеризуються загальними суттєвими ознаками.

Отже, тип держави визначається за елементом економічної суспільної формації, в рамках якої окреслюються відповідні способи виробництва: *рабовласницький, феодалний, буржуазний, соціалістичний*. Тобто в основу поділу історії соціального розвитку покладена ідея природно-історичного процесу зміни однієї суспільно-економічної формації іншою, а отже кожна наступна логічно й історично очевидна із попередньої, відповідно в надрах якої зароджуються всі економічні, соціальні і політичні елементи нової, більш високо організованої формації.

Тип держави характеризується (за М. С. Кельман):

- **елітою** (класом, соціальною групою), що перебуває при владі;
- **системою виробничих відносин і форм власності**, на які ця влада опирається;
- **системою методів і засобів**, що застосовує ця влада для захисту виробничих відносин і форм власності;
- **реальним загально-соціальним змістом політики держави**, її справжньою роллю у суспільстві;
- **рівнем культурно-духовного розвитку населення держави загалом і кожної особи**.

Є два підходи до типології держав: *формаційний, цивілізаційний*.

Формаційний підхід заснований на марксистському вченні про зміну суспільно-економічних формацій (їх основа – тип виробничих відносин), кожний із яких відповідає свій історичний тип держав. Рабовласницькій формації відповідає рабовласницький тип держави, феодалній – феодалний, буржуазній – буржуазний.

---

⁵⁴ М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. Загальна теорія держави і права : підручник. К. : Кондор, 2006. С. 67.

Формація – це історичний тип суспільства, що базується на певному способі виробництва матеріальних благ та основою його є форма власності.

Поняття історичного типу держави пов'язується із залежністю класової сутності держави від економічних відносин, що домінують у суспільстві на певному етапі його розвитку. Історичний тип відповідно до марксистсько-ленінської теорії висвітлює єдність класової сутності всіх держав, що мають загальну економічну основу, що відповідно обумовило панування цього типу власності на засоби виробництва. Така держава набуває суто класової визначеності, виступаючи як диктатура економічно пануючого класу⁵⁵.

Формаційний підхід до типології держави⁵⁶

Формаційний підхід оснований на економічних чинниках, таких, як стан розвитку виробничих відносин, спосіб виробництва, які визначають певний історичний тип держави.

За формаційною ознакою виокремлюють такі типи держав:

1) **рабовласницька держава** – є першим історичним типом держави, який виник на межі IV–III ст. до н. е. (Месопотамія, Єгипет). Рабовласницький устрій існував також у країнах Азії, Європи, Африки включно до III–V ст. н. е. А у Китаї він був замінений феодальним устроєм раніше, ніж в інших країнах (ще в II–I ст. до н. е.), а найбільш повного розвитку досягнув він у Давній Греції і у Давньому Римі. У слов'ян держави виникли в епоху феодалізму, відповідно вони оминули рабовласницький лад.

2) **феодальна держава** є другим історичним типом держави, що відображає якісний крок у поступовому розвитку людського суспільства, тобто змінилася форми експлуатації рабовласництво перетворилося у кріпосництво. В Європі вона виникла в IV–V ст. н. е., селяни визнавалися вільними, але були економічно залежні від феодалів. Значний впливу феодальній державі мали релігійно-правові норми.

---

⁵⁵ Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник, О. Ф. Скакун. Видавець: Харків : Консум. 2001. С. 32.

⁵⁶ М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. Загальна теорія держави і права : підручник. К. : Кондор, 2006. С. 70.

3) **буржуазна (капіталістична) держава** виникла в результаті революцій XVII–XVIII ст., та внаслідок впровадження капіталістичного способу виробництва. Економічна свобода стає основою для створення громадянського суспільства, яке впровадило недоторканність приватної власності, свободу договірних відносин, а також політичну та ідеологічну свободу. Це зумовило поступове зростання ролі права, апарату держави, розширення сфери впливу та функцій держави тощо;

4) **поняття «соціалістична держава»** були закладені у працях основоположників наукового комунізму К. Маркса і Ф. Енгельса, що розвинулися у творах В. І. Леніна, у документах комуністичних партій, а також у наукових досліджень учених, що стоять на марксистсько-ленінських позиціях. Соціалістична держава виникла в Росії на початку XX ст., її ознака, провідну роль держави в економічному житті суспільства. Держава має опиратися на широку народну соціальну базу і відповідно служити потребам трудового народу, забезпечити справедливий розподіл результатів праці, а засоби виробництва становили загальнонародну власність⁵⁷.

Цивілізаційний підхід до типології держави

Цивілізаційний підхід покладає в основу типової класифікації держав поняття «цивілізація», а відповідно і рівень, досягнутий тими чи іншими народами. Прихильники цивілізаційного підходу (Еллінек, Кельзен, Коркунов, Крюгер, Гелбрейт, Тойнбі) заперечують формаційний підхід як одномірний і співставляють державу насамперед із духовно-моральними і культурними чинниками суспільного розвитку.

Прихильники цивілізаційного підходу поділяють цивілізації на⁵⁸:

- первинні;
- вторинні.

До первинних цивілізацій належать держави – давньо-східна (Вавилон Єгипет, Персія, Бірма Шумери та ін.), середньовічна, римська, еллінська (Афіни, Спарта).

⁵⁷ М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. Загальна теорія держави і права : підручник. К. : Кондор, 2006. С. 77, 84.

⁵⁸ Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 63.

До вторинних – держави Західної Європи, Східної Європи, Латинської Америки, Північної Америки та ін.

***Первинним цивілізаціям** притаманна командно-адміністративна організація державної влади. Відповідно держава забезпечувала і політичне, і господарсько-соціальне функціонування суспільства. З первинних цивілізацій збереглися лише ті, яким вдалося послідовно розвинути духовно-культурні засади в усіх видах діяльності людини (єгипетська, китайська, мексиканська, західна, православна, арабська та ін.).*

***Вторинні цивілізації** (сучасні держави, держави Нового і Новітнього часу), вони характеризуються правовою організацією державної влади.*

***Цивілізаційний підхід** безумовно збагачує уявлення про особливості державності окремих країн, він дає змогу бачити в державі не лише інструмент політичного панування одних верст населення над іншими, а також і найважливіший фактор духовно-культурного розвитку суспільства.*

***Відмінність цивілізаційного підходу від формаційного полягає** у розкритті сутності будь-якої історичної епохи через людину, тобто через сукупність пануючих у певний період уявлень кожної особи про характер громадського життя, а також про цінності та мету її власної діяльності. Він дає змогу бачити в державі не лише інструмент політичного панування експлуататорів над експлуатованими, але й є найважливішим чинником духовно-культурного розвитку суспільства.*

***Хибою цивілізаційного підходу** є недооцінка соціально-економічного чинника, а також звеличування культурного елемента як «душі, крові, лімфи, сутності цивілізації» (А. Тойнбі).*

***До хиб формаційного підходу** належить переоцінка класово-економічного чинника. Величезний пласт культурно-ціннісних ідей і уявлень, залишається поза полем його зору, які не можна охарактеризувати як класові.*

Варто віддати належне формаційному підходу тому, що він привернув увагу до істотної ролі чинників економічного порядку, які впливають на формування держав і зміну їх типів, а також до поетапності та природності історичного характеру їх розвитку.

Якому з двох підходів до типології держав варто віддати перевагу?

Із позицій загальнолюдських цінностей, що домінували у другій половині ХХ ст., привабливіше виглядає цивілізаційний підхід – особливо до типології сучасних держав, які відповідно не можна підвести під формаційну класифікацію типів держав. Сучасна концепція цивілізації, дає змогу пізнавати минуле через усі форми діяльності людини – економіко-трудова, соціально-політичну, культурно-духовну та інші – в усьому різноманітті суспільних зв'язків. Актуальність її в тому, що в центр вивчення минулого і теперішнього ставить людину як творчу і конкретну особистість, не тільки розрізняє протистояння класів і соціальних груп, але й зважає на сферу їхньої взаємодії на основі загальнолюдських цінностей⁵⁹.

Типи держав за рівнем захисту прав і свобод людини:

– **правові** – держави з режимом конституційної законності;

– **неправові** – держави з режимом беззаконня або держави з режимом революційної законності.

Типи держав за способом набуття влади⁶⁰:

– **легітимні** – ті в яких набуття влади визнано законним із боку населення країни і на міжнародному рівні;

– **нелегітимні**, що існуючі де-факто, тобто набуття влади здійснено незаконним шляхом.

Отже, категорія «тип держави» посідає самостійне місце в теорії держави і права, оскільки дає можливість більш повного відображення сутності держави, яка змінюється, а відповідно особливостей її виникнення й еволюції, що дає можливість побачити загалом історичний прогрес державно-організованого суспільства.

---

⁵⁹ Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 63.

⁶⁰ Там само. С. 64.

Контрольні питання

1. Які існують основні підходи до розуміння сутності держави?
2. Які є види влади і яке значення в суспільстві має влада?
3. Що таке публічна влада і чим вона відрізняється від інших форм влади?
4. Розкрийте поняття державного суверенітету.
5. Що таке суверенітет народу та нації?
6. Яке соціальне призначення держави?
7. Чим характеризуються функції держави?
8. Якими формами і методами здійснюються функції держави.
9. Що являє собою типологія держави і для чого вона потрібна?
10. Які основні недоліки і переваги формаційного підходу до типології держав?
11. Як співвідносяться формаційний і цивілізаційний підхід типології держави?

ТЕМА 4

ФОРМА ДЕРЖАВИ: ПОНЯТТЯ І СТРУКТУРА

1. Форма державного правління: поняття та види

Форма держави⁶¹ – порядок організації і функціонування державної влади відносно форми правління, форми територіального устрою та форми державного режиму.

Форма держави, тобто всі її складові елементи (**форма правління, державний устрій, державний-правовий режим**) завжди мають відповідне правове закріплення, а отже фіксуються в конституції, законах і підзаконних актах.

Форма правління – це організація вищої державної влади, що передбачає порядок її утворення та діяльності, повноваження і взаємозв'язок її органів, а також взаємовідносини з населенням країни.

Основними формами правління можна назвати монархію та республіку.

Монархія – форма правління, під час якої верховна влада в державі повністю або частково здійснюється однією особою, яка належить до правлячої династії (фараон, імператор, король, цар, шах та ін.).

Ознаки монархії⁶²:

- безстроковою (пожиттєвою) владою монарха;
- спадковим або за родинною ознакою заняття трону;
- невідпорядкованістю монарха будь-яким іншим суб'єктам влади;
- представництво монархом держави не за дорученням народу, а на власний розсуд;
- монарх не несе жодної юридичної відповідальності за свої рішення.

---

⁶¹ М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. Загальна теорія держави і права : підручник. К. : Кондор, 2006. С. 106.

⁶² Там само. С. 107–108.

Монархії поділяються на абсолютні (необмежені) та обмежені.

Абсолютна (необмежена) монархія – в таких монархіях влада монарха необмежені, тобто в такій країні відсутні будь-які державні органи, які б могли обмежити повноваження монарха.

Ознаки необмеженої (абсолютної) монархії:

– єдиним законотворчим центром є глава держави – монарх. Парламенту як представницький орган, відсутній;

– відсутня конституція як основний закон держави, що визначав би (і обмежував) повноваження вищих органів державної влади, поділяв функціонально їх повноваження та закріплював недоторканність прав людини;

– монарх є також главою виконавчої і судової влади, має установчу владу, тобто право на зміну державного ладу;

– необмежена (абсолютна) монархія опирається на недемократичний політичний режим (наприклад, у Саудівській Аравії, спроба створення політичної партії передбачає кримінальне покарання у вигляді смертної кари).

Нині день до абсолютних монархій належать монархії Близького Сходу (наприклад, Бруней, Катар, Саудівська Аравія, Оман, Ватикан).

Конституційна (обмежена) монархія – це така монархія в якій влада монарха обмежується конституцією, тобто компетенцією інших державних органів. Конституційні (обмежені) монархії бувають дуалістичні та парламентські.

– **дуалістична монархія**⁶³ – це форма правління, при якій, насамперед, діє двопалатний парламент. Нижня палата формується виборним шляхом і представляє інтереси буржуазії, а верхня палата призначаються монархом і складається з феодалів. Монарх призначає та звільнює уряд, який підпорядковується йому. Уряд політично відповідальний перед монархом, оскільки він очолює систему органів виконавчої влади, тому уряд не обов'язково виражає інтереси парламентської більшості. Монарх бере активну участь у законодавчому процесі і має право абсолютного вето, уповноважений розпускати

---

⁶³ М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. Загальна теорія держави і права : підручник. К. : Кондор, 2006. С. 108.

парламент, визначати пріоритети зовнішньополітичної діяльності, вводити надзвичайний стан.

Дуалістична монархія бувають при перехідному періоді від феодалізму до капіталізму, нині «класичних» дуалістичних монархій не існує, тільки в деяких країнах збереглися окремі риси дуалістичної монархії (султанат Бруней, королівство Тонга).

Парламентська монархія⁶⁴ властива для сучасних держав із демократичним політичним режимом (Великобританія, Бельгія, Нідерланди, Норвегія, Швеція, Японія). Влада монарха в таких державах символічна, він є главою держави, виконує офіційно-представницькі функції і є символом єдності нації, традиційно беруть участь у проведенні державних свят, опікуються справами культури, освіти, займаються благодійністю. Також монарх виконує незначні повноваження почесного характеру (право помилування, нагородження, представництво держави в міжнародних відносинах). Вся повнота виконавчої влади зосереджується у руках прем'єр-міністра, ним стає лідер партії, яка володіє найбільшим числом депутатських місць у парламенті та його кабінету, який формується парламентом та відповідно підзвітний йому. В парламентських монархіях монарх і його родина утримуються за рахунок державного бюджету. Також монарх часто зберігає за собою найвищі військові звання, водночас не маючи спеціалізованої військової освіти і підготовки.

Республіка⁶⁵ – це форма державного правління, при якій всі вищі державні органи обираються населенням або формуються загальнонаціональним представницьким органом влади.

Ознаки республіки:

– виборність глави держави та представницьких органів державної влади;

– усі органи державної влади мають обмеженість терміну повноважень;

---

⁶⁴ Бандурка О. М. Теорія держави та права України : підручник для курсантів та студентів вищих навч. закл. О. М. Бандурка, М. Ю. Бурдін, О. М. Головка та ін. Харків : Майдан, 2018. С. 88.

⁶⁵ М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. Загальна теорія держави і права : підручник. К. : Кондор, 2006. С. 110.

– глава держави несе відповідальність у випадках, які передбачені законом;

– глава держави представляє державу лише за дорученням парламенту чи виборців, а не на власний розсуд.

Республіки бувають президентські, парламентські та змішані (президентсько-парламентські або парламентсько-президентські)⁶⁶:

Парламентська республіка, в ній виконавча влада підпорядковується законодавчій. Парламент формує уряд, який є підзвітний йому. У парламентській республіці вибори одночасно вирішують питання складу парламенту та уряду. При такій формі правління передбачається посада президента, який формально є головою держави, його функції в основному зводяться до представництва держави у сфері зовнішньої політики, а також формально президент є верховним головнокомандувачем збройних сил. Найбільш вагомий вплив у державі має глава уряду – прем'єр-міністр, він обирається на посаду парламентом і зазвичай є лідером партії, яка в парламенті формує більшість. Парламентських республік сьогодні в світі не дуже багато, до них належать ФРН, Естонія, Італія, Індія, Словаччина, Угорщина, Чехія, Фінляндія та ін.

Президентська республіка, її відмінність в тому, що головну роль у державі займає президент, він формує уряд, який підзвітний йому, а не парламенту. Президент одноособово призначає міністрів і є формально головою виконавчої влади, посада прем'єр-міністра взагалі відсутня (США). У президентських республіках президент наділений такими державно-владними повноваженнями: правом законодавчої ініціативи, призначає референдум, вводить надзвичайний стан, а також вирішує окремі, важливі персональні справи (нагородження, помилування, надання громадянства), є верховним головнокомандувачем збройних сил, представляє державу на міжнародному рівні. У сучасному світі президентськими республіками є Аргентина, Бразилія, Зімбабве, Мексика, Нігерія, Філіппіни⁶⁷.

---

⁶⁶ Бандурка О. М. Теорія держави та права України : підручник для курсантів та студентів вищих навч. закл. О. М. Бандурка, М. Ю. Бурдін, О. М. Головка та ін. Харків : Майдан, 2018. С. 89.

⁶⁷ Там само. С. 90.

Змішана (парламентсько-президентська або президентсько-парламентська) республіка⁶⁸, вона охоплює ознаки і парламентської, і президентської республік.

Парламентсько-президентська республіка, при такій формі правління парламент має повноваження з контролю за діяльністю обраного народом президента, щодо діяльності останнього відносно формування уряду і здійснення ним виконавчої влади, а також набуває право усунути президента з посади. У порядку імпичменту. За президентом зберігаються широкі повноваження по формуванню і керівництву діяльністю уряду. У певних випадках президент має право дострокового розпуску парламенту і призначити нові вибори, таке право визначене у конституціях.

Президентсько-парламентська республіка, при такій формі правління президент має більші повноваження у формуванні уряду і впливі на нього, ніж парламент. Президент хоча і не є офіційним керівником уряду, може головувати на його засіданнях, скасувати нормативні акти, що їх видає уряд, а також відправляти уряд у відставку.

2. Форма державного устрою: поняття та види

Форма державного устрою⁶⁹ – це внутрішня структура держави, спосіб її територіального поділу, співвідношення держави як єдиного цілого з її складовими частинами, міру централізації та децентралізації державної влади.

Можна виокремити дві форми державного устрою: просту (унітарну) і складну (федеративну, конфедеративну та ін.).

Унітарна держава – це єдина цілісна держава, територія якої поділяється на адміністративно-територіальні одиниці, що не володіють суверенними правами.

---

⁶⁸ М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. Загальна теорія держави і права : підручник. К. : Кондор, 2006. С. 110.

⁶⁹ Загальна теорія держави і права : [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів], М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2011. С. 113.

Ознаки унітарної держави:

- наявність єдиних вищих органів державної влади (глава держави, парламент, уряд, судові органи та ін.);
- відсутність відокремлених територіальних утворень, що мають ознаки суверенності;
- єдина державна система законодавства;
- центральні органи державної влади здійснюють управління єдиними збройними силами і правоохоронними органами;
- єдине громадянство;
- представницькі органи держави одноособово представляють державу на міжнародному рівні.

За ступенем залежності місцевих органів від органів центральної влади, унітарні держави поділяються на централізовані, децентралізовані.

Централізовані – місцеві органи державної влади очолюють керівники, що призначені із центру і відповідно їм підпорядковуються органи місцевого самоврядування (наприклад, Нідерланди, Пакистан, Польща, Казахстан Фінляндія та ін.);

Децентралізовані⁷⁰ – при такому управлінні, місцеві органи влади, обираються населенням, мають значну самостійність у вирішенні питань місцевого життя, а автономії мають відповідну самостійність у сфері правотворчої та адміністративної діяльності, які визначені конституцією країни. До таких держав належать: Україна, Данія, Іспанія, Італія, Китай Франція та ін.

У складі унітарних держав можуть бути автономні утворення, які мають внутрішнє самоврядування у рамках єдиної держави, вони є самостійними тільки у вирішенні питань місцевого значення в межах, визначених конституцією держави. Автономні утворення залишаються адміністративно-територіальними одиницями, що не мають суверенітету є суверенними, а діють у межах повноважень, наданих їм конституцією і законами держави. Автономії у складі унітар-

---

⁷⁰ Загальна теорія держави і права : [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів], М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2011. С. 113.

них держав можуть вирішувати економічні, адміністративні або національно-культурні питання. Автономні утворення є в Україні, Іспанії, Італії, Фінляндії. До складу України входить Автономна Республіка Крим, яка є невід'ємною складовою частиною держави.

Федерація⁷¹ – це складна держава, суб'єкти якої володіють державним суверенітетом, мають юридично визначену самостійність.

Ознаками федерації:

– територія федерації складається із територій її суб'єктів, які відповідно можуть встановлювати власний адміністративно-територіальний поділ;

– є два рівня органів державної влади і управління – федерації та її суб'єктів;

– функціонує двопалатний парламент, в якому одна з палат представляє інтереси суб'єктів федерації;

– є законодавство федерації і законодавства суб'єктів федерації, яке відповідно не має суперечити законодавству федерації;

– суб'єкти федерації не є суб'єктами міжнародного права, хоча у міжнародних договірних відносинах у разі надання відповідних повноважень від федерації вони можуть брати участь у міжнародних договірних відносинах самостійно. Водночас федеральна влада має виняткове право контролювати впровадження зовнішньої політики;

– функціонує дворівнева система судових та правоохоронних органів;

– зовнішні атрибути (столиця, прапор, герб, гімн) наявні і у федерації, і у її суб'єктів.

Класифікація федеративних держав⁷²:

За способом утворення: договірні, конституційні та конституційно-договірні.

⁷¹ М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. Загальна теорія держави і права : підручник. К. : Кондор, 2006. С. 113.

⁷² Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів], М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2011. С. 114.

Договірні федерації виникають на підставі договору між суб'єктами про створення федеративної держави, при такому утворенні суб'єкти федерації в договорі можуть вимагати для себе надання окремих суверенних прав. Конституційні федерації їх утворення закріплюються в конституції, що приймається суб'єктами федерації чи затверджується ними. У таких федераціях усі їх суб'єкти мають однаковий обсяг повноважень.

Конституційно-договірні федерації утворюються на основі договору і підтверджуються прийняттям конституції.

За змістовним критерієм: територіальні, національні та змішані федерації.

Територіальні федерації – поділ території на території суб'єктів федерації за основу було взято ландшафт місцевості, густоту населення, господарсько-економічні зв'язки та ін. (Бразилія, Мексика, США), відповідно такі федерації є досить стійкими і стабільними.

Національні федерації – під час поділу на суб'єкти за основу було взято національний склад населення суб'єктів федерації (колишні СРСР, Югославія, Чехословаччина), такі федерації, побудовані за національним критерієм, є нестабільними.

Змішані федерації – за основу поділу взято обидва попередні критерії (РФ).

За способами здійснення владних повноважень: централізовані і децентралізовані.

Централізовані федерації – суб'єкти обмежені в ухваленні рішень на місцевому рівні (Індія, Мексика, Бразилія);

Децентралізовані федерації – суб'єкти мають широкі повноваження у вирішенні власних внутрішніх питань⁷³.

Конфедерація⁷⁴ – це тимчасовий союз суверенних держав, створений для забезпечення їх загальних інтересів.

Ознаки конфедерації:

– відсутність спільних законодавчих, виконавчих і судових органів. Конфедеративні органи, складаються з представників

⁷³ Загальна теорія держави і права : [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів], М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2011. С. 114.

⁷⁴ М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. Загальна теорія держави і права : підручник. К. : Кондор, 2006. С. 114–115.

суверенних держав, спільно вирішують проблеми економічного, оборонного співробітництва (заради чого вони і створювалися);

– відсутність єдиної армії, єдиної системи податків і єдиного державного бюджету, однак ці питання можуть координуватися за згодою членів конфедерації;

– зберігає громадянство тих держав, які знаходяться в тимчасовому союзі, хоча значно спрощений (без віз та інших формальностей), режим переміщення громадян однієї держави на територію іншої держави.

– можлива домовленість, на період існування цього державного утворення,

про єдину грошову систему, єдині митні правила та міждержавну кредитну політику.

– можливе створення конфедеративних зовнішньополітичних, оборонних та

інших органів, повноваження яких у координуванні спільних інтересів об'єднаних держав на міжнародному рівні;

Конфедерації недовговічні. Такий устрій може бути основою для створення суверенних унітарних або федеративних держав⁷⁵.

Співдружність і співтовариство⁷⁶ – є особливими формами об'єднання держав, це відповідно союзи держав, що виступають як асоційовані члени, що зберігають повний суверенітет для спрощення візової системи та митних кордонів, і відповідно досягнення успіхів у сферах економіки, культури тощо. Правовою основою співдружності є договір (статут, угода) або інший нормативний документ. Приклад співтовариства – Європейський Союз, а приклади співдружності – Британська співдружність, СНД тощо.

Імперія⁷⁷ – це багатонаціональна держава, створена шляхом насильницького приєднання раніше незалежних держав або частин інших держав. В таких державах відбувається

⁷⁵ Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права : підручник. К. : Кондор, 2006. С. 115.

⁷⁶ Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. [О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін.]; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. К. : Юрінком Інтер, 2006. С. 136–138.

⁷⁷ Котюк В. О. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. К. : Атіка, 2005. С. 172.

дискримінація щодо представників не панівної нації, пригнічення населення. В імперії система державних органів абсолютно централізована. Їх влада трималася на військовій силі, насильстві та завоюванні, на державному примусі, а відповідно в імперії встановлювався військовий або диктаторський режим до завойованих держав і народів.

3. Державний режим: поняття та його видова характеристика

Форма державного режиму⁷⁸ – це сукупність прийомів, методів і засобів здійснення державної влади.

Показники державного режиму:

– ступінь реальності забезпечення та гарантії прав і свобод громадян (ідеологічного, політичного вибору, економічної свободи), а також ступінь врахування інтересів різних соціальних груп (зокрема, меншин) тощо;

– роль права у вирішенні державних справ, а також у житті суспільства;

– способи легітимації (узаконення) державної влади;

– співвідношення здійснення владних функцій правовими і не правовими способами:

– інтенсивність, методи та правова обґрунтованість використання силових структур, а також інших ресурсів влади;

– місце та роль апарату примусу у державному житті;

– участь у політичному житті держави громадян та їх об'єднань;

– способи вирішення конфліктів, що виникають у суспільстві;

– механізм ідеологічного тиску.

Форма державного режиму дає змогу побачити різницю між державами. За допомогою державного режиму можна визначити відповідність між проголошеними положеннями щодо форми держави та їх реальним втіленням у життя.

---

⁷⁸ Проблемы общей теории права и государства : учеб. для вузов [Н. В. Варламова, В. В. Лазарев, В. В. Лапаева и др.]; под общ. ред. В. С. Нерсесянца. М. : Норма, 2004. С. 594–598.

Існують демократичні та антидемократичні режими.

Демократичний державний режим – політичне життя суспільства, за якого державна влада здійснюється на основі принципів реальної участі громадян та їх об'єднань у формуванні державної політики, а також утворенні та діяльності державних органів, де відповідно дотримання прав і свобод людини.

Ознаки демократичного державного режиму (за Н. В. Варламова):

- *народ (громадяни) є основним джерелом влади в державі;*
- *парламентом, виборний колегіальний орган – здійснює законодавчу владу;*
- *гарантованість державою прав і свобод громадян, рівність їх перед законом;*
- *населення вибирає представницькі органи влади;*
- *повноваження представницьких органів юридично визначена строковістю;*
- *розвинена система демократичних інститутів;*
- *участь громадян у вирішенні загальних справ;*
- *поділу державної влади;*
- *політичний плюралізм із врахуванням інтересів меншин.*

Різновиди демократичного державного режиму⁷⁹:

- **ліберально-демократичний**, в його основі лежать гуманістичні принципи здійснення державної влади, визначені свобода людини, її діяльність, а відповідно забезпечена рівність усіх перед законом;
- **консервативно-демократичний**, він заснований на переважному застосуванні таких принципів державного управління, які склалися історично, а отже отримали закріплення у свідомості суспільства і відповідно є характерними саме для цієї держави, що не бажає перейти до нових форм і методів державного управління;
- **радикально-демократичний**, тут здійснюється постійне введення нових форм реалізації державної влади, використання рішучих заходів для підвищення ефективності державного управління.

⁷⁹ Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. [О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін.] ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. К. : Юрінком Інтер, 2006. С. 141–142.

Антидемократичні державні режими – при такому режимі державна влада здійснюється шляхом обмеження та порушення формально проголошених прав і свобод людини.

Ознаки антидемократичного режиму (за О. В. Зайчук):

– *формальне закріплення в конституційних актах мінімуму прав і свобод громадян, а також відсутні правові механізми та інші гарантії їх здійснення;*

– *надмірна централізація державної влади;*

– *здійснення влади відбувається не правовими засобами;*

– *застосування примусових методів управління, а також протиправне використання силових структур;*

– *авторитаризм, у деяких випадках, може досягати крайнощів у прагненні держави повністю контролювати всі сфери суспільного життя (духовно-культурний розвиток, ідеологію, економіку тощо).*

Форми антидемократичного державного режиму⁸⁰:

– **деспотичний державний режим** – *режим необмеженої влади і свавілля в управлінні при відсутності його правових і моральних основ, а відповідно повній безправності підданих. Такий тип державного режиму був характерним переважно для рабовласницьких держав;*

– **авторитарний державний режим** – *формальне існування інститутів демократії, державні рішення приймаються правлячою елітою, функції якої не обмежуються законом, а отже офіційно визнається пріоритет публічних інтересів над приватними інтересами;*

– **тоталітарний державний режим** є *крайньою формою авторитарного, при якому відбувається повне або тотальне, самодержавством диктатора – царя, тирана, фюрера, вождя, держави жорстко контролює усі сфери економічного і політичного життя, а отже життя окремого громадянина. Наявністю однопартійної системи та відсутністю партійної опозиції, а також однієї пануючої ідеології в усіх сферах життєдіяльності суспільства.*

---

⁸⁰ Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. [О. В. Зайчук, А. П. Засць, В. С. Журавський та ін.]; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. К. : Юрінком Інтер, 2006. С. 141–142.

Контрольні питання

1. Які основні ознаки монархії?
2. Які основні ознаки республіканської форми правління?
3. Які основні відмінності між монархіями і республіками?
4. Чим відрізняються парламентська і президентська республіки?
5. Які ознаки унітарної держави?
6. Які основні відмінності між унітарними і федеративними державами.
7. Які ознаки співдружності?
8. Які ознаки співтовариства?
9. Назвіть ознаки демократичного режиму.
10. Чим відрізняються тоталітарний і авторитарний режими?

ТЕМА 5

МЕХАНІЗМ І АПАРАТ ДЕРЖАВИ. ОРГАНИ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

1. Поняття механізму держави

Механізм держави – це система державних органів, установ, підприємств, організацій, заснована на єдності принципів його організації і діяльності, які здійснюють і реалізують завдання та функції держави.

Ознаки державних організацій, які входять до складу механізму держави⁸¹:

- вони є державними інститутами на відміну від громадських або приватних організацій;
- виконуються завдання і функції держави;
- вони створюються за рішенням уповноважених органів державної влади;
- вони фінансуються за рахунок бюджетних коштів;
- працівники державних організацій мають правовий статус державного службовця, забезпечуються гарантією зайнятості та соціального захисту.

Елементи механізму держави⁸²:

- державного апарату;
- державних підприємств;
- державних установ;
- інші державні організації.

Державний апарат – це система всіх державних органів, які наділені владними повноваженнями для здійснення функцій та завдань держави. Через функціонування державних органів здійснюється державна влада.

---

⁸¹ Загальна теорія держави і права : [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів], М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2011. С. 124.

⁸² М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. Загальна теорія держави і права : підручник. К. : Кондор, 2006. С. 119.

Державні підприємства – вид державних організацій, які забезпечують, реалізують функції та завдання держави у сфері матеріального виробництва.

Ознаками, що відрізняють державні органи від недержавних:

– вони створюються відповідно до закону за волею держави на виконання її завдань і функцій;

– складаються з однієї або групи осіб, які здійснюють управління суспільством на професійній основі;

– видів і форм діяльності їх чітко визначені і законодавчо встановлені;

– державний орган має юридично закріплену організаційну структуру,

діяльність територіального масштабу, спеціальне положення, завдяки чому визначає його місце та роль у державному апараті, а також взаємовідносини з іншими державними органами та організаціями;

– наявність у державних органів державно-владних повноважень.

Державні установи – вид державної організації, які забезпечують виконання завдання та функції держави у сфері нематеріального виробництва.

Кожна держава для повноцінного здійснення своїх завдань і реалізації функцій має створювати різноманітні організації, які в юридичній науці називаються механізмом держави.

Механізм держави – це система державних організацій, що складаються з державних органів, підприємств і установ.

Механізм держави характеризується ознаками⁸³:

1) це система, в якій є чітка підпорядкованість одних органів іншим у залежності від владних повноважень;

2) вона діє на єдиних принципах для досягнення поставленої мети, має свою структуру, взаємопов'язану з кожним її елементом;

3) забезпечує найбільш ефективне управління державою системою органів та установ;

⁸³ Теорія держави та права : навч. посіб. [Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.]; за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. К. : НАВС, Освіта України, 2017. С. 74.

4) фінансування діяльності механізму держави відбувається за рахунок державного бюджету;

5) реалізуються завдання і функції держави визначеними організаційними, матеріальними і функціональними засобами, а в разі необхідності, застосовуються засоби державного примусу.

До механізму держави належать органи законодавчої, виконавчої і судової влади, контрольньо-наглядові органи, збройні загони людей (армія, флот, поліція, спеціальні війська), установи примусу (тюрми, колонії), спеціальний пропагандистський апарат (засоби масової інформації-преса, радіо, телебачення).

Структура механізму держави складається з таких елементів⁸⁴:

1) **державні органи** – це вид державних організацій, які наділені чітко визначеними державно-владними повноваженнями та необхідними матеріально-технічними засобами для виконання конкретних завдань і функцій держави в певній сфері суспільних відносин;

2) **державні підприємства** – це вид державних організацій, які безпосередньо реалізують завдання і функції держави у сфері матеріального виробництва.

3) **державні установи** – це вид державних організацій, які безпосередньо реалізують завдання і функції держави у сфері нематеріального виробництва.

Ознаки, за якими державні підприємства і установи відрізняються від державних органів:

– не мають державно-владних повноважень, тобто не є носіями державної влади;

– здійснюють управлінські функції лише у межах підприємства чи установ, та у сфері своєї діяльності;

– мають тільки їм притаманну, чітко визначену, організаційну структуру, характер повноважень;

– керуються у своїй діяльності статутом, мають статус юридичної особи.

---

⁸⁴ Теорія держави та права України : підручник для курсантів та студентів вищих навч. закл. О. М. Бандурка, М. Ю. Бурдін, О. М. Головка та ін. Харків : Майдан, 2018. С. 103.

2. Поняття апарату держави та його ознаки

Апарат держави – це сукупність державних органів, їх ланок і підрозділів, що мають повноваження безпосередньо здійснювати державну владу та управління, та можуть опиратися у своїй діяльності на можливість застосування примусу.

Ознаки апарату держави:

- державний апарат є основним інститутом держави, представником державної влади у відносинах з населенням;
- він наділений державно-владними повноваженнями, та відповідно безпосередньо уповноважений їх здійснювати;
- державний апарат є складною системою органів, що передбачає поділ за функціональним критерієм на відокремлені ланки та підрозділи, тобто на гілки влади, а також за ієрархічними ознаками – на вищі та нижчі органи тощо;
- у апараті держави на постійних засадах працюють професійно підготовлені кадри – державні службовці;
- державний апарат функціонує в межах і порядку, в певних правових формах; встановлених законодавством;
- він у своїй діяльності опирається на можливість застосування легального примусу.

Державний орган⁸⁵ – це внутрішньо організований колектив державних службовців, які посідають визначені законодавством посади, а отже наділені відповідною компетенцією для виконання певних владно-управлінських функцій і завдань держави.

Класифікація державних органів:

За місцем у системі державного апарату:

- **первинні** – що виникають у порядку наслідування (монарх) або обираються народом як джерелом влади і мають представницький характер (президент, парламент);
- **вторинні** – формуються первинними органами, відповідно походять від них і підзвітні їм (уряд, центральні органи виконавчої влади).

---

⁸⁵ Загальна теорія держави і права : [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів], М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2011. С. 127.

За порядком утворення⁸⁶:

– **виборні** – органи, що обираються населенням чи представницькими органами (глава держави чи парламент) на певний строк;

– **призначувальні** – органи, що призначаються главою держави чи вищими за підлеглістю органом;

– **успадковані** – органи, що успадковуються як приклад посада глави держави за монархічної форми правління.

За порядком ухвалення рішень:

– **колегіальні** – ухвалюють рішення після обговорення шляхом голосування;

– **єдиноначальні** – рішення від імені яких приймаються керівниками особисто.

За часом функціонування:

– **постійні** – створюються на невизначений строк (без обмеження терміну дії), але через законодавчо визначений термін їх склад оновлюється (наприклад, представницькі органи держави, суд);

– **тимчасові** – створені для виконання певного завдання або в умовах надзвичайного стану.

За територією дії:

– **загальнодержавні** – повноваження яких поширюється на всю територію держави (глава держави);

– **місцеві** – діють у межах території адміністративно-територіальної одиниці (місцеві адміністрації, суди).

За поділом на гілки влади:

– **законодавчі** (парламент);

– **виконавчі** (уряд, місцеві державні адміністрації);

– **судові** (вся судова система).

За характером повноважень⁸⁷:

– **загальної компетенції** (уряд);

– **спеціальної компетенції** (міністерства).

За функціями і правовими формами діяльності:

– **правотворчі** (парламент, глава держави, уряд тощо);

---

⁸⁶ Теорія держави та права : навч. посіб. / [Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.]; за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. К. : НАВС, Освіта України, 2017. С. 78.

⁸⁷ М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. Загальна теорія держави і права : підручник. К. : Кондор, 2006. С. 124.

– правозастосовні (уряд, місцеві державні адміністрації тощо);

– правоохоронні (МВС, СБУ тощо);

– контрольно-наглядові (прокуратура, інспекції тощо).

Систему державних органів України становлять⁸⁸:

– **законодавча влада** – парламент;

– **глава держави** – президент;

– **виконавча влада** – поділяється в залежності від складності завдань і територіального масштабу на вищі, центральні та місцеві:

– **вищі** – КМУ;

– **центральні** – міністерства, відомства, державні комітети, головні управління та ін.;

– **місцеві** – державні адміністрації, місцеве самоврядування та ін.;

– **судові органи** – Конституційний суд, Верховний суд, Вищі спеціалізовані суди (Антикорупційний суд, Вищий Адміністративний, Вищий Господарський та ін.), місцеві та апеляційні суди.

– **контрольно-наглядові органи** – Генеральний прокурор та підпорядковані йому прокуратури, інспекції, адміністрації.

3. Загальна характеристика гілок влади

Законодавча влада (парламент)⁸⁹ має виключні повноваження на ухвалення законів. Органами законодавчої влади які в різних країнах називаються по-різному: в Україні – Верховна Рада, США – Конгрес, у Великій Британії – Парламент. Він може бути однопалатним (Україна, Італія, Швеція та ін.) або двопалатним (у федеративних державах – США, ФРН, а також у деяких унітарних державах – Франція, Польща).

⁸⁸ Теорія держави та права : навч. посіб. / [Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.]; за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. К. : НАВС, Освіта України, 2017. С. 80–85.

⁸⁹ Загальна теорія держави і права : [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів], М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2011. С. 133.

Функції парламенту:

– **законодавча** – законодавче регулювання суспільних відносин;

– **установча** – полягає в тому, що парламент формує або бере участь у формуванні уряду, а також обирає або затверджує на посадах керівників уряду, міністерств, відомств, та інших вищих органів держави;

– **контрольна** – характеризується тим, що парламент здійснює контроль за діяльністю підзвітних йому державних органів (уряду, міністерств, відомств);

– **представницька** – зумовлена тим, що саме парламент найбільш повно відображає політичні настрої та очікування в суспільстві, а також представляє їх на рівні законодавчої діяльності;

– **фінансова** – затвердженню бюджету (фінансового кошторису країни), та відповідно контролю за його виконанням. призводить до акцентування на окремій фінансовій функції парламенту.

Виконавча влада⁹⁰ здійснюється урядом, який у різних країнах називається по-різному: в США – Адміністрація Президента, Італії – Рада Міністрів, Україні – Кабінет Міністрів.

До системи органів виконавчої влади, крім Кабінету Міністрів, входять центральні органи – міністерства, державні комітети та інші відомства, місцеві державні адміністрації. Основною функцією виконавчої влади є виконання законів, а також здійснює функцію підзаконного регулювання суспільних відносин, відповідно вищі органи виконавчої влади наділені повноваженням ухвалювати підзаконні нормативно-правові акти. Виконавча влада заснована на ієрархічних відносинах, які передбачають чітку організацію державно-службових відносин, підпорядкованість і відповідальність.

Виконавча влада як галузі державно-управлінської діяльності, що побудована передусім на засадах професіоналізму,

---

⁹⁰ Загальна теорія держави і права : [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів], М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2011. С. 134.

тому в ній можлива бюрократична деформація і щоб цьому запобігти встановлюється контроль за її діяльністю з боку представницьких та судових органів, інститутів громадянського суспільства.

Судова влада⁹¹ має виключні повноваження на здійснення правосуддя.

Основна функцією судової влади:

– **правосуддя** – ніхто, крім судових органів, не має права відправляти правосуддя.

Основні засади судочинства:

- законність;
- рівність перед законом і судом усіх учасників судового процесу;
- забезпечення доведеності вини;
- свобода в наданні суду своїх доказів і доведенні перед судом їх переконливості;
- прокурор підтримує державного обвинувачення в суді;
- забезпечення обвинуваченому права на захист;
- гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами;
- обов'язковість рішень суду;
- забезпечення апеляційного та касаційного оскарження судових рішень, окрім випадків, встановлених законом.

Крім функції правосуддя, у правовій державі суд здійснює функцію захисту прав і свобод людини і громадянина. В умовах формування правової державності ця функція покликана стати основною формою юридичного захисту людини і громадянина, тому підлягає всебічному розвитку і підтримці. Варто зауважити, що судова влада посідає особливе місце в системі державно-правових інститутів правової держави.

Принцип поділу державної влади доповнюється системою «стримувань і противаг». Ця система допускає конкуренцію різних органів влади, та відповідно стримує їх і підтримує відносну рівновагу сил. Що сприяє співробітництву і взаємному

---

⁹¹ Загальна теорія держави і права : [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів], М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2011. С.134.

приспосовуванню органів влади, а також створює потенціал для конфліктів, які найчастіше вирішуються шляхом переговорів, угод і компромісів.

Суб'єктами системи стримувань і противаг в Україні⁹² є Верховна Рада, Президент, Кабінет Міністрів, Конституційний Суд. Ця система виражається насамперед через повноваження цих органів, що включають суворо визначені взаємні обмеження.

Інститути системи «стримувань і противаг»:

- право «вето» Президента на законопроект, прийнятий Верховною Радою;
- імпичмент Президента з боку Верховної Ради, що призводить до його усунення з поста на правовій основі;
- прийняття Верховною Радою резолюції недовіри Кабінету Міністрів;
- участь Верховної Ради (призначення третини складу) при формуванні Конституційного Суду;
- контроль Конституційного Суду за відповідністю Конституції законів та інших нормативних актів Верховної Ради, Президента, Кабінету Міністрів.

4. Державна служба.

Державний службовець і посадова особа

Державна служба⁹³ – професійна діяльність осіб, які обіймають посади в державних органах, установах та підприємствах і відповідно виконують їх завдань і функцій.

Державна служба охоплює два основні види – цивільну і мілітаризовану (військову і воєнізовану).

Мілітаризована державної служби її особливість в тому, що вона здійснюється зі «зброєю в руках».

---

⁹² Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 169.

⁹³ Загальна теорія держави і права : [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів], М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2011. С. 137.

Цивільну державну службу поділяють на службу в державних органах і на службу в інших державних організаціях – установах і підприємствах.

Служба в державних органах, залежно від гілок влади, також може бути поділена на службу в органах законодавчої, виконавчої та судової влади. Діяльність осіб, які посідають виборні посади в представницьких державних органах (депутатів парламенту, місцевих рад), мають ознак політичної державної служби.

Адміністративна служба, видами державної служби, який забезпечує функціонування апарату того чи іншого державного органу – це діяльність помічників, консультантів, пресекретарів вищих посадових осіб державних органів, що має назву патронатної служби.

Державні службовці⁹⁴ – це осіб, які обіймають посади в державних органах та організаціях щодо практичного виконання їх функцій та завдань і відповідно, одержують заробітну плату за рахунок коштів державного бюджету.

У залежності від характеру праці державні службовці поділяються на керівників, фахівців та обслуговуючий персонал. За обсягом імперативності повноваженнями, їх можна поділити на державних службовців, які мають публічно-правовий статус (посадових осіб), та відповідно державних службовців, які не мають публічно-правового статусу (непосадових осіб).

Ознаки державного службовця (за О. Ф. Скакун):

- має необхідний рівень освіти;
- обіймає посаду відповідно до кваліфікації і досвіду;
- володіє інформацією як особливим предметом праці, за допомогою якої впливає на підлеглих;
- своєчасно проходить перекваліфікацію, підвищує кваліфікацію;
- одержує заробітну плату з державного бюджету.

Посадові особи – це державний службовець, який уповноважений на виконання управлінської функції, відповідно наділений публічно-правовим статусом, а отже здійснює державно-владні повноваженнями, приймає визначені законодавством

---

⁹⁴ Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 179–180.

правові акти, обов'язкові для інших осіб, може бути притягнутим до підвищеної юридичної відповідальності⁹⁵.

Ознаки посадової особи⁹⁶:

- виконує управлінські функції;
- працює в апараті державного органу, державної організації, органу місцевого самоврядування;
- перебуває з державою в публічно-правових службових відносинах, а отже є публічною особою, статус якої регулюється нормами права;

- наділена юридично державно-владними повноваженнями;

- здійснює правозначущі дії, встановлені нормативними актами, які спрямовані на виникнення, зміну чи припинення правовідносин, а відповідно приймає юридично обов'язкові рішення;

- видає певні правові акти які є обов'язкові для інших осіб, що є по службі підлеглими або непідлеглими;

- може бути притягнута до підвищеної юридичної відповідальності, зокрема й за корупційне діяння (відповідає не тільки за свої дії по службі, але і за дії підлеглих осіб).

Не може бути названий посадовою особою власник комерційної організації, тому, що посадова особа – людина, яка обіймає певну посаду, а це передбачає наділення її визначеною компетенцією «ззовні». Відповідно до законодавства призначення на посаду відбувається сторонньою особою щодо того, хто призначається. Власник, у разі призначення себе на посаду, не є стороннім, отже, не є і посадовою особою.

---

⁹⁵ Загальна теорія держави і права : [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів], М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2011. С. 138.

⁹⁶ Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 179–181.

Контрольні питання

1. Що таке механізм держави та його призначення?
2. Яка структура механізму держави та їх ознаки?
3. Які державні органи входять до складу апарату держави?
4. Що становить систему державних органів України?
5. Які основні функції парламенту?
6. Які основні засади судочинства?
7. Які інститути системи «стримувань і противаг» функціонують в Україні?
8. Які є види державної служби?
9. Які ознаки державного службовця?
10. Які ознаки посадової особи?

ТЕМА 6

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА

1. Поняття політичної системи суспільства

Політична система⁹⁷ – це керівна система державно-організованого суспільства, компоненти якої зв'язані політичними відносинами, що регулює виробництво і розподіляє соціальні блага.

Ознаки політичної системи:

– інтеграція суспільства, тобто її участь у розв'язанні загально-соціальних завдань;

– розподіл матеріальних і духовних цінностей;

– складна внутрішня будова, до складу якої належать різноманітні політичні організації, принципи, норми, механізми комунікацій, які відповідно забезпечують прямий і зворотній зв'язок соціальних груп і членів суспільства з політичною владою;

– вона має монополію на здійснення влади;

– політичної системи виробляється політична лінія, такі як економічна, культурна, соціальна, та інші форми політики;

– її інститути здійснюють управління та політичне керівництво.

Структура політичної системи:

– суб'єкти (носії) політики (політичні партії);

– політичні норми;

– політичні відносини, стосунки;

– політичний процес;

– політична свідомість;

– політичні функції;

– політичний режим;

– політична діяльність;

---

⁹⁷ Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права : підручник. К. : Кондор, 2006. С. 129–130.

- політична культура;
- політична ідеологія.

Є декілька підходів до вивчення цих компонентів (за М. С. Кельман).

Інституціональний підхід не тільки визначає та виокремлює інститути, що формують політичну систему (організацію) суспільства, а також аналізує її елементно-структурні, суб'єктно-інституціональні, формально-юридичні сторони.

Функціональний підхід розглядає політичну систему з погляду напрямків її діяльності, особливостей розвитку політичного процесу, а також реалізації політичного режиму як систему загалом, так і її окремі інститутами чи групі інститути.

Регулятивний підхід розглядає функціонування політичної системи суспільства на основі політичних норм, тобто усієї системи нормативного регулювання (звичаїв, традицій, принципів, норм права, моралі, корпоративних норм).

Ідеологічний підхід висвітлює особливість поглядів, ідей тих чи інших дослідників на проблему буття політичної системи суспільства, а відповідно він спрямований на формулювання конкретної політичної теорії.

Комунікативний підхід аналізує політичну систему з позиції системоутворюючих зв'язків і відносин між різними її інститутами.

Деталізація компоненти політичної системи (за М. С. Кельман):

– **суб'єктів політичної системи** – це система всіх інститутів, організацій, установ, включаючи людей, а також механізм керівництва і управління, за допомогою яких здійснюється політична влада, тобто вони є носії політичної влади, що об'єднані у соціальні спільноти, прошарки, державні і громадські організації, а також політичні партії і рухи, трудові колективи та інші групи людей, а відповідно політичні особи;

– **політичні норми** – правила поведінки, що регулюють політичні відносини суб'єктів політики;

– **політичний процес** – діяльність усіх суб'єктів політичних відносин, що спрямована на формування, зміну чи перетворення, а відповідно функціонування політичної системи суспільства.

– **політичні відносини** – вид суспільних відносин, що складаються між суб'єктами політики з приводу здійснення політичної влади, що включає також реалізацію політичних функцій, політичні процеси і політичні режими;

– **політичні функції** – це основні напрями політичної діяльності політичних суб'єктів. До них належать⁹⁸:

– вироблення політичного курсу держави, а також визначення завдань та цілей розвитку суспільства;

– інтеграція всіх елементів суспільства навколо єдиних для всього народу соціально-політичних цілей і цінностей;

– регулювання політичної діяльності;

– координація окремих елементів суспільства;

– організація діяльності суспільства, спрямованості на виконання завдань та цілей, відповідно політичної програми держави;

– забезпечення цілісного впливу на суспільні процеси;

– політична комунікація складових політичної системи та ін.

Політичний режим – це політичний стан суспільства, що характеризується якісними та кількісними показниками участі народу, націй, соціальних груп, а також окремих громадян у здійсненні політичної влади.

Політична культура – це знання, досвід суб'єктів політичної системи у політичній сфері діяльності, а отже вибір варіантів поведінки, а також сприйняття і засвоєння системи політичних цінностей.

Політична свідомість – це система ідеологічних і психологічних елементів (ідей, теорій, переконань, поглядів, звичок, почуттів), відносно діючої чи бажаної політичної системи суспільства.

Політична діяльність – сукупність певних дій та вчинків її учасників.

Основні типи політичної системи (за М. С. Кельман):

– громадянські та військові;

– консервативні та ті, що трансформуються;

– завершені та незавершені;

---

⁹⁸ Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права : підручник. К. : Кондор, 2006. С. 133.

- глобальні, макроскопічні, мікроскопічні;
- модернізовані та традиційні;
- демократичні, тоталітарні, авторитарні.

2. Держава і партії у політичній системі суспільства

Держава – особлива ланка в структурі політичної системи суспільства, вона об'єднує всіх без винятку громадян, усіх членів суспільства, які знаходяться в політико-правовому зв'язку з державою, незалежно від вікової, класової, професійної та інших ознак, виражає їх спільні інтереси і світосприйняття. Держава дає можливості для усіх громадян брати участь у політичному житті суспільства, у вирішенні спільних справ, відповідальності кожної особистості за долю держави, суспільства загалом (за С. М. Кельман).

Місце і роль держави в політичній системі⁹⁹:

- держава – є організацією усіх громадян;
- вона відіграє важливу роль у вдосконаленні суспільства, що є власником основних засобів і знарядь виробництва, а відповідно визначає основні напрямки його розвитку в інтересах усіх і кожного;
- держава, для забезпечує виконання своїх завдань і функцій, має спеціальний апарат управління;
- вона має розгалужену систему юридичних органів, що дає змогу використовувати різні методи переконання і примусу;
- держава володіє суверенітетом;
- держава єдина повновладна організація у масштабі всієї країни, що володіє єдністю законодавчих, управлінських і контрольних функцій;

Недержавні організації такими функціями не володіють, хоча вони вирішують локальні за своїм змістом і об'ємом завдання в чітко визначеній сфері суспільно-політичного життя.

Отже, держава належить до владно-політичних організацій, а відповідно є головною в руках політичних сил, які тримають владу в своїх руках, як головний виразник їх інтересів та волі.

---

⁹⁹ Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права : підручник. К. : Кондор, 2006. С. 133, 137.

Взаємовідносини і взаємодія між державою та громадянським суспільством врегульовують політичні партії та громадські організації.

Політичні партії¹⁰⁰ – це добровільні об'єднання громадян, що є прихильниками певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, метою яких є сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, а також беруть участь у виборах та інших політичних заходах.

Політичні партії в Україні утворюються і діють тільки за всеукраїнським статусом, відповідно підлягають обов'язковій реєстрації Мін'юстом України і набувають статусу юридичної особи, вони рівними перед законом, а також партіям гарантується свобода опозиційної діяльності.

Партії в політичній системі відповідно утворюють партійну систему. Партійна система – це сукупний зв'язок партій, що діють у межах своїх програм і статутів та ведуть боротьбу за державну владу. Відповідно вони, як суб'єкти формування владних відносин, більшою мірою визначають характер і спрямування політичного процесу, а також політичну стабільність суспільства, формують розвиток демократичних держав.

Чинники, що обумовлюють ролі політичних партій:

- зростанням політичної активності населення, його різних соціальних груп;
- відбувається процесом демократизації владних структур держави;
- політичним та ідеологічним плюралізмом, що відповідно сприяє різноманіттю форм власності.

Ознаки партії:

- їх мета завоювання й здійснення влади окремо або в коаліції;
- діяльність партії щодо забезпечення соціальної опори, підтримки збоку населення;
- організаційна діяльність щодо суспільства;
- вони мають свою ідеології.

---

¹⁰⁰ Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права : підручник. К. : Кондор, 2006. С. 134–135.

Отже, політична партія, виступаючи виразником політичних інтересів певного класу (верстви, прошарку) або його частини, тобто є спільністю людей, об'єднаних організаційно й ідеологічно, основна їхня ціль, легальним шляхом взяти у свої руки керівництво державними справами для задоволення своїх інтересів.

3. Громадянське суспільство: поняття та елементи

Суспільство¹⁰¹ – це соціальна система, тобто система взаємодії людей, що пов'язані між собою інтересами у сфері виробництва, обміну, споживання життєвих благ та відповідно встановлюють межі поведінки в спільних інтересах за допомогою соціальних (юридичних) норм.

Система відносин суспільства (за О. Ф. Скакун):

– **економічних** – форми власності, виробництва, розподіл, обмін та ін.;

– **соціальних** – це відносини між різними групами населення;

– **політичних** – відношення груп населення до політичної влади, а також участь громадян і їх об'єднань у політиці;

– **ідеологічних (духовно-культурних)** – культура, характер світогляду – демократичний, недемократичний (авторитарний, тоталітарний);

– **інформаційних** – через засобів масової інформації.

У кожному суспільстві є свої суб'єкти соціального спілкування: особа, сім'я, клас, група, стан, держава, нація та ін. Суспільство – система взаємозв'язків людей, об'єднаних сімейними узами; груповими, класовими, національними, становими, відносинами. Основними елементами, що визначають суспільство, є власність, праця, сім'я.

Громадянське суспільство (за О. Ф. Скакун) – система взаємодії в межах права вільних та рівноправних громадян, їх об'єднань, що відповідно добровільно сформувалися і перебувають у відносинах конкуренції і солідарності, поза безпосереднім втручанням держави, призначення якої створювати умови для реалізації належних їм прав і свобод.

---

¹⁰¹ Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 38–39.

Ознаки громадянського суспільства (за О. Ф. Скакун):

– визнання автономної особи своїм головним суб'єктом, а отже її праві свобод, честі і гідності – вищими соціальними цінностями;

– самореалізація права рівноправних і вільних громадян через такі інститути, як різні об'єднання, сім'я, церква, засоби масової інформації тощо;

– добровільне формування інститутів – громадських об'єднань (прибуткових і неприбуткових) на засадах самоорганізації і самоврядування, а також регулювання внутрішніх відносин відповідно до корпоративних норм, що створює кожний з них;

– взаємодія громадських об'єднань як вільних і рівноправних партнерів, які перебувають у відносинах конкуренції і солідарності;

– задоволення інтересів людини та її добровільних об'єднань, матеріальних і духовних потреб, завдяки громадській співпраці, що відбувається без втручання держави;

– діяльність автономних осіб та їх об'єднань, що відбувається в межах різних соціальних норм та принципів – моральних, звичаєвих, релігійних, передусім правових;

– є носієм принципу верховенства права та норм права, що формуються в результаті багаторазового повторення одних і тих самих суспільних відносин, а отже вимагають формального упорядкування, відповідно виробляє стандарт поведінки у межах фактичних відносин, а завдяки визнанню його державою цей соціальний стандарт доводиться до статусу юридичного, стає нормою права;

– забезпечує самоорганізацію і структурування населення в народ, як повновладний та цілісний суб'єкт права завдяки комплексу комунікативних правових інститутів;

– є соціальним джерелом формування правової держави.

Структура громадянського суспільства¹⁰²:

– економічні сфери та інститути (вільна праця, підприємництво, приватна власність);

---

¹⁰² Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 40.

– організацію і діяльність об'єднань громадян (політичних партій, соціальних рухів громадських союзів, профспілок, творчих асоціацій, релігійних громад тощо), що добровільно об'єдналися;

– сфера освіти, науки, культури, сім'ї, виховання, система засобів масової інформації тощо.

Характеристика взаємовідносин громадянського суспільства з державою¹⁰³:

– становлення та розвиток громадянського суспільства пов'язується з формуванням буржуазних суспільних відносин, а отже затвердженням принципу формальної рівності;

– громадянське суспільство базується на формах власності – приватній та інших;

– громадянське суспільство існує поряд із державою як відносно самостійна сила, а отже протистоїть державі, а відповідно перебуває з нею у суперечливій єдності;

– громадянське суспільство – це система, що побудована на зв'язках між суб'єктами за принципом координації, а відповідно їй властива самоорганізація;

– громадянське суспільство є співтовариством вільних власників, які готові взяти на себе усю повноту господарської та політичної відповідальності за суспільство;

– завдяки громадянському суспільству, в правовій державі, відбулося зближення суспільства та держави, їх взаємопроникнення; фактично держава є способом організації громадянського суспільства, його політичною формою.

Отже, поняття «громадянське суспільство» характеризує певний рівень розвитку суспільства, його ступінь політичної, соціально-економічної та правової зрілості.

---

¹⁰³ Бандурка О. М. Теорія держави та права України : підручник для курсантів та студентів вищих навч. закл. О. М. Бандурка, М. Ю. Бурдін, О. М. Головка та ін. Харків : Майдан, 2018. С. 149.

Контрольні питання

1. Яка структура політичної системи?
2. Які основні ознаки політичної системи?
3. Які є підходи до вивчення компонентів політичної системи?
4. Який існує зв'язок між державою, правом і політичною системою?
5. Яке місце держава займає у політичній системі?
6. Які ознаки і функції політичних партій в державі?
7. Що таке громадянське суспільство та його ознаки?
8. Що являє собою громадянське суспільство і як воно пов'язане з державою?

ТЕМА 7

ДЕМОКРАТІЯ

ЯК ФОРМА РОЗВИТКУ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

1. Поняття і ознаки демократії

Демократія – її зміст полягає в тому, що народ є носієм державної влади. У ст. 5 Конституції України сказано: «Україна є республікою, а єдиним джерелом влади в Україні є народ»¹⁰⁴.

Демократія¹⁰⁵ – це політична організація держави, яка заснована на здійсненні народовладдя шляхом забезпечення широких прав і свобод громадян, а отже їх участі (через вибори) у формуванні і функціонуванні апарату політичної влади і контролю за його діяльністю.

Ознаки демократії:

- народ визнається верховним суверенним носієм і джерелом державної влади;
- визнання політичної свободи громадян;
- громадяни мають рівні політичні права у формуванні органів держави, а також контролю за їх діяльністю;
- демократія має державний характер;
- народ має можливість періодично змінювати склад представницьких органів;
- законність права;
- держава і громадяни мають взаємну відповідальність.

Функціями демократії (за М. В. Цвік) – головні напрямки впливу демократії на суспільні відносини. Функції демократії тісно пов'язані із функціями держави.

---

¹⁰⁴ Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України від 28.06. 1996 р.: (із змінами). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141.

¹⁰⁵ Загальна теорія держави і права : [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів], М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2011. С. 495, 504.

Основні функції демократії:

– **установчу функцію** – виявляється в утворенні безпосередньо народом представництва державних органів, шляхом загальних виборів: Верховної Ради і Президента України;

– **функція оптимізації державних рішень**, тобто держава під час вирішення того чи іншого питання керується принципами демократії, використовує свої правові інститути, та відповідно знаходить оптимальне державне рішення;

– **функція сприяння виконанню прийнятих рішень**, через засоби масової інформації висвітлюється громадська думка, участь у судових засіданнях громадських обвинувачів і захисників та ін.

– **контрольна функція демократії** щодо роботи різних ланок державного апарату і посадових осіб здійснюється шляхом діяльності парламентських комітетів і депутатських запитів, спеціальних слідчих комісій, а також проводиться опитувань населення, через діяльність Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Конституційним Судом;

– **функція у сприянні розвиткові особи**, її духовного вдосконалення, тобто участь у проведенні різних громадських акцій, дискусій, а також рівня політичної і правової культури, правове виховання та ін.

Принцип демократії¹⁰⁶ – це безумовна вимога, яка очевидна з самої сутності демократії і належить до всіх її суб'єктів та інститутів.

До принципів демократії належать:

- закріплення та гарантованість прав і свобод людини;
- політична багатоманітність (плюралізм);
- поділ влади;
- гласність, тобто залучення населення до вирішення питань державного значення;
- урахування громадської думки;
- співробітництва та конкуренція різних політичних сил, узгодження їх інтересів;

---

¹⁰⁶ Загальна теорія держави і права : [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів], М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2011. С. 505.

- урахування і охорони прав меншості;
- взаємоконтролю органів, що належать до різних гілок державної влади;
- підзвітності і підконтрольності посадових осіб та управлінських органів перед представницькими органами і населенням тощо.

Демократична держава¹⁰⁷ – форма демократичного суспільства, що ґрунтується на конституційному визнанні народу джерелом влади, а отже реальному здійсненні влади народу через рівноправну участь громадян в управлінні загальнодержавними і місцевими справами, а також у контролі за державною діяльністю; виборності та змінюваності вищих органів держави.

Ознаки демократичної держави (за О. Ф. Скакун):

- визнання народного суверенітету;
- рівноправна участь всього народу в управлінні справами держави безпосередньо (самоврядування), а також через представницькі органи та контролі за їх діяльністю;
- демократична процедура утворення органів держави в результаті вільних і чесних виборів, що передбачають змінюваність парламенту, президента, місцевих рад демократичним шляхом;
- політична свобода громадянина – це свобода вибору суспільного ладу, форми правління, а отже право визначати і змінювати конституційний устрій; забезпечувати захист прав людини та відповідно рівність усіх перед законом і судом.
- проголошення і реальна гарантованість основоположних прав людини і громадянина, а відповідно налагодженість юридичних інститутів і юридичних процедур та механізмів, як дієвого захисту особи від свавілля і беззаконня;
- наявність систем самоврядування, здійснюваного територіальними спільнотами громадян і органів, що відповідно ними обираються; професійних організацій; громадських об'єднань, що створюються за їхніми інтересами та ін.
- політичне й ідеологічне різноманіття (плюралізм) – наявність опозиції і різних політичної системи;

---

¹⁰⁷ Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 180.

– ухвалення рішень волею більшості за обов'язкового дотримання прав меншості (політичній; етнічній, релігійній), відсутність будь-якої дискримінації;

– демократії консенсусного суспільства, тобто демократії «вирішальної меншості» (а не диктатури більшості, як-от: парламентської);

– взаємна відповідальність держави і громадянина. Відповідальність держави виражається у недопущенні свавілля (з боку державних органів та посадових осіб) щодо громадянина, а людина відповідає перед людиною і державою за дотримання законодавчо встановлених заборон і виконання обов'язків;

– правова законність як режим суспільно-політичного життя, що відповідно виражається у дотриманні приписів законів, всіма суб'єктами політичної системи та насамперед державними органами та їх посадовими особами.

Частину з цих ознак можна вважати й принципами демократії, яка завжди має державний характер. Принципи демократії складають й такі безперечні вимоги: гласність в діяльності держави, поділ влади, невтручання держави в приватне життя громадян тощо.

2. Форми та інститути демократії

Форми демократії¹⁰⁸:

– **пряма – безпосередня** – форма народовладдя, за якої влада здійснюється через безпосереднє виявлення волі народу або певних соціальних груп – народне вето, народне відкликання свого обранця, народна ініціатива, плебісцит, вибори, референдум;

– **непряма – представницька (виборна)** – за якої влада здійснюється через виявлення волі представників народу у виборних органах – парламенти, органи місцевого самоврядування (функції представництва (депутатів) здійснюються на основі колегіальності).

Інститути демократії¹⁰⁹ – це легалізовані та легітимні елементи політичної системи суспільства, що безпосередньо

---

¹⁰⁸ Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 181–182.

¹⁰⁹ Там само. С. 183.

створюють демократичний режим у державі завдяки вирішенню певних завдань політики, влади й управління.

Види інститутів демократії за вихідним призначенням у вирішенні завдань політики, влади й управління:

– **структурні** – сесії парламентів і органів місцевого самоврядування; депутатські фракції; депутатські комісії; народні контролери та ін.;

– **функціональні** – депутатські запити; вибори; накази виборців; громадська думка;

– **структурно-функціональні (змішані)** – національно-територіальна автономія; територіальна автономія;

– **процедурно-регламентаційні** – регламентація порядку прийняття законів; регламентація процедури виборів; регламентація порядку проведення референдумів та ін.

Види інститутів демократії за юридичною значущістю прийнятих рішень (за Скакун О. Ф.):

– **імперативні**, що мають загальнообов'язкове значення для державних органів, посадових осіб, громадян (референдум конституційний і законодавчий; накази виборців, вибори; та ін.).

– **консультативні**, що мають дорадче, консультативне, значення для державних органів, посадових осіб, громадян (референдум консультативний; мітинги; всенародне обговорення законопроектів; анкетування та ін.).

У системі інститутів безпосередньої демократії найважливіше місце належить виборам.

Вибори – участь громадян в управлінні державою шляхом формування вищих представницьких органів, органів місцевого самоврядування, їх персонального складу.

В Україні народом на основі загального, прямого рівного виборчого права шляхом таємного голосування обираються: Президент, Верховна Рада України, органи місцевого самоврядування (депутати міські ради та їх голови, селищні, сільські).

Виборча система може бути мажоритарною, пропорційною і змішаною (мажоритарно-пропорційною).

Мажоритарна система – відповідно до якої депутатські мандати від виборчого округу отримують лише кандидати, що набрали встановлену законом більшість голосів.

Пропорційної системи – система визначення результатів виборів, депутатські мандати поділяються між партіями пропорційно кількості голосів, відданих за партію в межах виборчого округу.

Особливим інститутом демократії є референдум¹¹⁰.

Референдум (від лат. *referendum* – те, що має бути повідомлено) – спосіб вирішення кардинальних проблем загальнонаціонального і місцевого значення (прийняття конституції, інших важливих законів або внесення до них змін, а також інших рішень з принципових питань) шляхом голосування.

Референдуми за юридичною силою:

– **імперативні** – їх рішення мають загальнообов'язковий характер і не мають потреби в затвердженні;

– **консультативні** – не мають зобов'язуючого характеру; вони є дорадчими, проводяться з метою виявлення суспільної думки з конкретного питання, що відповідно цікавить певну частину населення регіону (про вступ країни до міжнародної організації; про встановлення вільної економічної зони в певній області), але також можуть бути розглянуті і враховані під час ухвалення відповідних рішень державними органами або органами місцевого самоврядування.

Референдуми за територією проведення:

– **загальнонаціональні** – проводяться в масштабах усієї країни;

– **місцеві (регіональні)** – проводяться в межах регіонів (областей), адміністративно-територіальних одиниць задля вирішення найважливіших питань регіонального (місцевого) значення.

Плебісцит – всенародні опитування, яке є як синонім референдуму.

Відповідно до Конституції України (ст. 72) загальнонаціональний, усеукраїнський референдум призначається Верховною Радою або Президентом. Призначення всеукраїнського референдуму відбувається відповідно до народної ініціативи за вимогою не менш як три мільйонів громадян України, які мають право голосу, за умови, що

---

¹¹⁰ Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 183.

підписи щодо призначення референдуму зібрано не менше як у двох третинах областей і не менш як по сто тисяч підписів у кожній області¹¹¹.

Новий усеукраїнський референдум з питань, що раніше виносилися на референдум, може бути проведений через 5 років, а місцевий референдум – через 1 рік від дня проведення попереднього референдуму з цих самих питань.

3. Демократія і самоврядування

Самоврядування¹¹² – це різновидом соціального управління, в основу якого покладене спільне вирішення суспільних справ учасниками суспільних відносин, що об'єднуються зі спільною діяльністю у виконанні прийнятих рішень. Самоврядуванню притаманне поєднання суб'єкта та об'єкта управління, що не є характерним для демократії.

Самоврядування виникло задовго до появи демократії – при первісно-суспільному ладі. Діяльність самоврядувальних органів у політичній сфері є однією з важливих передумов і напрямків розширення демократії, тобто реалізації її головних принципів. Держава не має втручатися у діяльність самоврядних органів, громадських організацій, партій, профспілок і товариств.

Хоча засоби локального самоврядування під час вирішення питань державного значення (під час виборчої кампанії) можуть підключатися до державного механізму, бути народо-владдя, використовуватися для здійснення демократії.

Отже, поняття «самоврядування» не тотожне поняттю «демократії». На відміну від єдиної державної системи, демократії налічується декілька систем самоврядування – по лінії територіальних громад, громадських об'єднань, професійних організацій та ін.

---

¹¹¹ Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України від 28.06. 1996 р.: (із змінами). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141.

¹¹² Загальна теорія держави і права : [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів], М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2011. С. 505.

Самоврядування не завжди має політичний характер, тоді як демократія завжди є державним політичним явищем. Розвитку самоврядування може сприяти активізація обох головних форм участі населення у здійсненні народовладдя – представницької і безпосередньої, що притаманні і самоврядуванню, і демократії.

Спеціальними, властивими лише самоврядуванню принципами є самоорганізація, поєднання об'єкта управління та суб'єкта, а також участь усіх суб'єктів у прийнятті і реалізації прийнятих рішень, а отже визнання над собою влади тільки власного об'єднання.

І демократія, і самоврядування потребує застосування принципів урахування громадської думки, вирішення питань за більшістю під час врахування інтересів меншості, а також узгодження різних інтересів і думок, прагнення до консенсусу.

Багато принципів самоврядування, що є обов'язковими, безумовними вимогами, покладених в основу здійснення самоврядування, є спільними з демократією (свобода, гласність, рівноправність, поєднання представницьких і безпосередніх форм тощо)¹¹³.

Демократія – благо лише тоді, коли вона відповідає культурі та менталітету народу. Демократія як політична і правова цінність стала невід'ємним елементом свідомості людей усього світу.

Ознаки самоврядування¹¹⁴:

- *влада належить усьому колективу;*
- *саморегулювання відбувається за допомогою разом прийнятих соціальних норм;*
- *інтереси співтовариства відстоюються і захищаються на основі самодіяльності.*
- *це різновид соціального управління;*
- *суб'єкт і об'єкт управління єдині, інтереси збігаються;*

---

¹¹³ Загальна теорія держави і права : [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів], М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2011. С. 506.

¹¹⁴ Скаун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 184–185.

- влада здійснюється колективом безпосередньо або через виборні органи;
- загальні справи ведуться спільно, разом приймаються рішення;

Спільні ознаки у самоврядуванні і демократії (за О. Ф. Скакун):

- реалізуються безпосередньо і через виборні органи;
- є формами здійснення влади;
- можуть здійснюватися з використанням загальної нормативної бази;
- будуються на однакових принципах свободи, рівності, гласності.

Ознаки, що відрізняють самоврядування від демократії (за О. Ф. Скакун).

Самоврядування:

- виникає за часом раніше демократії;
- не має політичного характеру, але може набувати його;
- може існувати без демократії;
- самоврядні організації діють у рамках закону, але в межах своїх об'єднань самі встановлюють норми;
- у суспільстві може бути декілька систем самоврядування (у різних сферах життя і різних масштабів – переважно локальних).

Демократія:

- виникає за часом пізніше самоврядування;
- має лише політичний характер;
- у суспільстві існує лише одна загальнодержавна система демократії;
- допускає наявність систем самоврядування.
- основні форми та інститути демократії закріплені в законі, що є юридичною обов'язковістю для всіх.

4. Основні теорії демократії

Теорія загального добробуту (благоденства)¹¹⁵ (автор: Дж. Кейнс 1883–1946 рр.) – ґрунтується на тому, що сучасна

---

¹¹⁵ Теорія держави та права : навч. посіб. [Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.]; за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. К. : НАВС, Освіта України, 2017. С. 96.

«демократична» держава втратила класовий характер і діє в інтересах усіх членів суспільства. Відповідно держава використовує такі економічні важелі як політика цін, інвестиції, кредити, регулювання експорту й імпорту, податки, державне замовлення, і тим самим впливає на приватний сектор, пристосовує його для блага всіх:

– держава, реалізуючи функцію соціальних послуг (поліпшення умов праці, підвищення заробітної плати і пенсій, матеріальна допомога, охорони здоров'я, поліпшення житлових умов, освіти), забезпечує більш високий рівень життя населення всієї країни;

– звужується сфера державного примусу, поступово відмирає репресивно-каральна функція держави.

Отже, можна зробити висновок, що розвиток змішаної економіки, активізація функції соціальних послуг, відмирання репресивно-каральної функції держави перетворює її з класово-антагоністичної на «державу загального блага».

Теорія національної держави (за С. Д. Гусарев) – ґрунтується на тому, що основне призначення держави полягає в забезпеченні створення найсприятливіших умов для існування та розвитку певної нації. У деяких державах, зокрема в Естонії, Латвії, вона поступово набуває статусу офіційної доктрини. Нині ця теорія набула поширення у країнах Східної та Південно-Східної Європи, колишнього СРСР. Але коли її стануть тлумачити виключно в етнічному плані, вона набуває якостей соціально небезпечної, може тісно наблизитись до фашизму і набути якостей соціально небезпечної. У такому випадку вона може стати теорією національної винятковості, тобто поширюватися суспільством у дуже небезпечних гаслах типу «Україна для українців», «Польща для поляків» тощо. Ця теорія в такому тлумаченні небезпечна, оскільки породжує недовіру між людьми різних національностей, а відповідно в умовах багатонаціональних держав – це зумовлює конфлікти, а згодом насильство і ворожнечу, таке відбувалося в колишній Югославії та в деяких інших регіонах світу.

Етапична теорія держави¹¹⁶ – ґрунтується в необхідності максимального втручання держави в життя суспільства

¹¹⁶ Теорія держави та права : навч. посіб. [Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.]; за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. К. : НАВС, Освіта України, 2017. С. 97.

та кожної конкретної особи. Життя сучасного суспільства постійно ускладнюється, виникають і розвиваються все нові взаємозв'язки і між його складовими частинами, і між окремими громадянами. Виникає необхідність існування своєрідного «соціального диригента», який упорядковував би, а отже регламентував і контролював здійснення суспільних відносин, тобто наявність спеціального апарату управління і примусу, здатність надавати своїм рішенням загальнообов'язкового характеру тощо, може і має бути держава. Водночас стверджується про необхідність практично необмеженого й вирішального втручання держави в усі сфери суспільних відносин – аж до найінтимніших сімейних відносин, а також виправданість максимального обмеження самоврядування населення. У певних своїх положеннях етатична концепція держави співпадає з фашистським розумінням призначення держави, та відповідно має підтримку в державах із недемократичними режимами.

Тоталітарна теорія держави (за С. Д. Гусарев) (автори: А. Сен-Сімона, Г. В. Ф. Гегеля, Ж.-Ж. Руссо). Поняття «тоталітарний» на початку 20-х років ХХ ст., почали вживати критики Муссоліні, коли в Італії формувалася фашистська система. Муссоліні підхопив це поняття й проголосив своєю метою створення тоталітарної держави. Теорія тоталітаризму з'явилася на початку 50-х років, коли ще була жива пам'ять про фашизм, відповідно в СРСР існував сталінський режим, а отже нові комуністичні держави наслідували радянську модель правління. Передумови виникнення й розвитку тоталітаризму в політичній практиці пов'язують з індустріальною стадією розвитку суспільства, тобто наявністю засобів масової інформації, колективістського світогляду, могутнього державного апарату.

Засоби масової інформації є необхідним моментом для існування тоталітаризму взагалі, які допомагають проводити ідеологічне оброблення населення. Тоталітаризм – це поглинання державою сфери громадянського суспільства, відсутність плюралізму. Класичними тоталітарними державами вважають СРСР та гітлерівську Німеччину.

Фашистська теорія державності¹¹⁷ – це суміш різних пологень, метою яких є заохочення, виправдання, найнижчих

¹¹⁷ Теорія держави та права : навч. посіб. [Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.]; за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. К. : НАВС, Освіта України, 2017. С. 98.

людських інстинктів. Однією з головних складових фашистської теорії є расизм, він поділяє людей за соціальними та біологічними ознаками на декілька груп (рас), одна з яких проголошується істинним представником людського роду. Відповідно завдання держави забезпечення процвітання панівної раси шляхом завоювання інших держав для розширення «життєвого простору», а отже поширення «культурної раси». Водночас державні органи мають керуватися партійними ідеологічними настановами, діями вождя, що є істиною в останній інстанції. А отже і у сфері міжнародних відносин фашизм виходить з культу грубої сили. Насилля проголошується найважливішим чинником розвитку, а відповідно гуманізм – проявом неповноцінності раси, спробою виправдання її боягузтва та слабкості.

Анархістська теорія держави¹¹⁸ – ідея її полягає в необхідності створення суспільства, в якому максимально обмежуються можливості втручання держави в повсякденне життя суспільства та особи, а відповідно максимально підвищується роль населення в управлінні загальними справами. У сфері зовнішніх відносин на державу покладається лише забезпечення оборони країни від збройних нападів ззовні, та підтримання необхідних зв'язків з іншими державами, насамперед економічних. Внутрішні функції держави мають зводитися до прийняття конституції та незначної кількості найважливіших законів, положення яких мають виключне значення для існування і розвитку всієї країни, а відповідно до забезпечення їхньої неухильної реалізації. Усі інші внутрішні питання мають вирішуватися населенням усєї країни або населенням окремих частин її території (шляхом зборів, сходів, виборів, референдумів), безпосередньо або органами місцевого самоврядування (радами), що обираються населенням відповідних територій.

Теорія плюралістичної демократії (Є. В. Білозьоров), (автори: Г. Ласкі, М. Дюверже, Р. Дарендорф, Р. Ален) – обґрунтовують, що сучасна держава являє собою сукупність соціальних груп і прошарків, що відповідно виникають унаслідок тих

---

¹¹⁸Теорія держави та права : навч. посіб. [Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.]; за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. К. : НАВС, Освіта України, 2017. С. 98–99.

чи інших інтересів. Для захисту своїх інтересів вони утворюють різні об'єднання громадян, які через свої «заінтересовані групи» чи «групи тиску» впливають на політичну владу, а отже домагаючись реалізації своїх інтересів (потреб). Соціальні групи і прошарки беруть участь у здійсненні політичної влади, а держава координує й узгоджує можливості всіх об'єднань громадян у реалізації державної влади.

5. Україна як правова та соціальна держава

Україна є правовою і соціальною державою, яка впевнено прямує до поставленої мети що проголошена в Конституції України в ст. 1 «Україна є суверенна і незалежна, демократична соціальна, правова держава». Події, що тривали в нашій державі з 21 листопада 2013 до лютого 2014 року та отримали назву «Революція Гідності» показали зрілість громадянського суспільства, небажання народу України підкорятися свавіллю влади, а отже це перша ознака правової держави – сформованість громадянського суспільства.

Наявність демократії, що ґрунтується на суверенітеті держави, народу, нації яка реалізується через вибори та референдуми – у формі народного представництва. Україна є суверенною державою, що проголошено у ст. 2 Конституції України¹¹⁹, а у ст. 11 Конституції України визначено, що «Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України», та у ст. 12 зазначено «Україна дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави». У ст. 3 Конституції України визначено що «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» і це свідчить про те, що держава визнає природні, невід'ємні і не відчужуванні права і свободи людини. У ст. 6 прописано, що «Державна

---

¹¹⁹ Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України від 28.06. 1996 р.: (із змінами) *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141.

влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову» і у ст. 7 вказано «В Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування», а відповідно органи державної влади та органи місцевого самоврядування та їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ст. 19)¹²⁰.

В Україні як правовій державі передбачена взаємна відповідальність держави і особи, її зміст у тому, що держава відповідає за всі види безпеки особи та гарантує їх, а особа несе відповідальність перед державою, які виявляються у дотримання заборон та виконанні обов'язків, що встановлені державою на законодавчому рівні.

В Україні діє верховенство Конституції, тобто Конституція має найвищу юридичну силу і всі інші нормативно-правові акти, що приймаються в державі не мають суперечити Основному закону, а також відбувається конституційний контроль, що здійснюється Конституційним Судом.

Ідея про орієнтацію України на соціальну державу міститься в Конституційному договорі між Верховною Радою і Президентом України «Про основні засади організації і функціонування державної влади і місцевого самоврядування на період до прийняття Конституції України» (08. 06. 1995 р.). Підкреслювалося, що договір гарантує соціальну спрямованість ринкової економіки. Чітке положення щодо необхідності побудови в Україні соціальної держави міститься в ст. 1 Конституції України 1996 р.

В Україні, як соціальній державі, присутні¹²¹:

- сформоване громадянське суспільство, соціальна демократія та ефективна правова система;
- стабільна збалансована економічна основа, що виражається у розвиненому соціально орієнтованому ринковому господарстві, що передбачає розумний розподіл між виробничими і не виробничими секторами економіки;

---

¹²⁰ Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України від 28.06. 1996 р.: (із змінами) *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141.

¹²¹ Скаун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 193.

– юридична основа – цивілізоване соціальне законодавство, що відповідає принципу соціальної справедливості та здатне швидко реагувати на зміни соціально-економічних процесів;

– гарантії соціальної захищеності основних прав громадян відповідно до закону і соціальної активності самих громадян;

– соціальну допомогу громадянам (прожитковий мінімум), які неспроможні нести відповідальність за свій добробут (пенсіонери, непрацездатні, інваліди, безробітним з незалежних від них причин; сироти);

Україна як соціальна держава намагається проводити соціальну політику, спрямовану на зміцнення соціальної стабільності, а отже злагоди в суспільстві, зведення до мінімуму надмірного майнового розшарування населення. Соціальна та економічна нерівність мають бути такими, щоб кожна людина могла розумно очікувати переваг для себе та мати можливість отримати будь-яку посаду в структурі держави, зважаючи на свої знання та досвід, змогу змінити своє соціально-економічне становище.

Контрольні питання

1. Що таке демократія та її ознаки?
2. Які основні функції демократії?
3. Які основні принципи демократії? Що таке інститути демократії та їх види?
4. Що таке вибори та які є виборчі системи?
5. Що таке референдум і за яких умов він може відбутися?
6. Які ознаки самоврядування?
7. Назвіть ознаки, що відрізняють самоврядування від демократії.
8. Назвіть основні теорії демократії.
9. Які ознаки правової держави?
10. Які ознаки соціальної держави?

ТЕМА 8

ЛЮДИНА, ЇЇ ПРАВОВИЙ СТАТУС, ПРАВА ТА СВОБОДИ ЛЮДИНИ

1. Правовий статус особи: поняття, види

Правовий статус особи¹²² (від лат. «*status*» – стан, положення) – юридично закріплене становище людини в державі, відповідно до якого особа як суб'єкт права вступає у правовідносини, а отже координує свою діяльність і поведінку в суспільстві.

Ознаки правового статусу особи:

– виступає як юридична міра соціальної свободи суб'єкта права;

– встановлюється спеціально уповноваженими органами держави, його зміст змінюється з волі законодавця, а не окремих суб'єктів права, відповідно на яких він поширюється;

– встановлює межі, за які не мають виходити діяльність і поведінка людини в суспільстві.

– відображається у правових нормах і принципах, які формально закріплені у нормативно-правових актах, нормативно-правових договорів, а також інших джерелах (формах) права;

– залежить від сутності соціального укладу, в умовах якого він складається і функціонує, а отже зазнає впливу безлічі чинників, основними з яких є праця і власність як основа держави;

– має визначену структуру, тобто суб'єктивні права, законні інтереси, обов'язки, що є однаковими для всіх його носіїв;

Правовий статус особи ґрунтується на розумінні про свободу, в основі якого лежать ціннісні ідеї (за О. Ф. Скакун):

– забезпечення реалізації, охорони і захисту прав особи – головний обов'язок держави;

---

¹²² Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 56.

– усі люди вільні від народження, і ніхто не має права позбавляти їх природніх прав;

– свобода особи полягає у можливості робити все, що не завдає шкоди іншій особі, тобто право людини закінчується там, де починається право іншого суб'єкта суспільних відносин;

– межі свободи можуть бути визначені законом, який відповідає праву (природженим правам людини), а отже право є мірою свободи, достатньою для повного самовираження людини;

– обмеження прав можливе винятково з метою сприяння досягненню загального добробуту в демократичному суспільстві, а відповідно перешкоджання усяким спробам особи використовувати надану їй свободу на шкоду державі, суспільству, співгромадянам.

– не може допускати анархії, беззаконня, обмеження прав і законних інтересів інших громадян, свавілля держави. Ці ідеї є витокami і осердям принципу верховенства права.

Структури правового статусу особи і правового статусу громадянина мають певні відмінності¹²³:

– **правовий статус громадянина** – ґрунтується на правовому зв'язку з державою;

– **правовий статус іноземного громадянина** ґрунтується на подвійному правовому зв'язку:

1) з державою, на території якої він перебуває.

2) з державою, громадянином якої він є.

– **правовий статус особи без громадянства** – ґрунтується на правовому зв'язку з державою, на території якої він перебуває.

Структура правового статусу особи охоплює суб'єктивні юридичні права та обов'язки, а отже гарантії здійснення прав і обов'язків. Підставою для наявності правового статусу особи є її правосуб'єктність.

Структура правового статусу громадянина охоплює суб'єктивні права, юридичні обов'язки, законні інтереси та гарантії здійснення прав і обов'язків. Підставою для наявності правового статусу громадянина є його правосуб'єктність і громадянство.

---

¹²³ Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 57.

Розмежування правового статусу особи і громадянина очевидно з відмінностей громадянського суспільства і держави і відповідно дає підстави не звужувати сферу самовизначення людини лише до взаємозв'язку з державою.

Види правових статусів особи¹²⁴:

– **загальний (конституційний)** – статус особи як громадянина держави, що закріплений у конституції і конституційних законах, відповідно він є загальним і однаковим для всіх незалежно від національності, соціального стану, релігійних переконань, а також характеризується стабільністю і визначеністю, рівність всіх перед законом, передбачає рівність прав і обов'язків громадян, є базовим для всіх інших статусів, а отже слугує основою для набуття конкретних суб'єктивних прав, покладання обов'язків і несення відповідальності.

– **спеціальний** – статус особи як представника тієї чи іншої соціальної групи, відособленої за певними юридично значущими підставами (віком, родом діяльності та ін.), а також наділений відповідно до законів та інших нормативних актів додатковими, спеціальними, правами та обов'язками (студент, пенсіонер, військовослужбовець, інвалід, посадова особа та ін.). На відміну від загального статусу, що є постійним, спеціальний статус піддається зміні, має мінущий характер.

– **індивідуальний** – статус конкретної особи, пов'язаний з її персональними якостями, фізичними особливостями, здібностями (вік, стать, стан здоров'я, сімейний стан тощо).

Спеціальні статуси мають більш галузеву розмаїтість (у зв'язку з різноманіттям галузей права), ніж загальний статус, що визначається конституцією.

Галузеві статуси перебувають у межах однієї галузі права (державно-правовий статус депутата, процесуально-правові статуси експерта-криміналіста, трудовий статус пенсіонера, цивільно-правовий статус підприємця, обвинувачуваного), а міжгалузеві (комплексні) – мають комплексний характер, виходять за межі однієї галузі права (статус посадової особи, військовослужбовця, неповнолітнього та ін.). У кожному статусі в узагальненому вигляді конкретизуються різноманітні права і обов'язки з урахуванням галузевої провідієздатності.

---

¹²⁴ Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 58.

Відмежування спеціального статусу однієї особи від статусу інших осіб лежить у площині її *правосуб'єктності*, головним чином *дієздатності*, тому що правоздатність є однаковою і рівною для усіх. Право на заняття підприємницькою діяльністю є елементом правоздатності кожного, проте здійснити це право може тільки фізична особа з повною цивільною дієздатністю за умови державної реєстрації підприємницької діяльності у порядку, встановленому законом. Відповідно з цього моменту фізична особа вважається належною до соціальної групи підприємців, а отже набуває спеціального статусу підприємця. Виникає специфічна дієздатність, яка може бути і внутрішньогалузевою, і міжгалузевою. Отже, дієздатність слугує визначальною передумовою виникнення галузевого статусу, оскільки впливає на співвідношення спеціального статусу з галуззю права.

Види правових статусів особи за субординацією галузей права в правовому регулюванні¹²⁵: *матеріальний; процесуальний.*

Види правових статусів за суб'єктами: *статус громадян, українських громадян, що перебувають за кордоном; іноземців, осіб без громадянства, осіб з подвійним громадянством, біженців, статус службових і посадових осіб (депутата, міністра, прокурора, судді, слідчого, глави обласної державної адміністрації та ін.); статус осіб, що працюють в екстремальних умовах (секретних виробництвах, на оборонних об'єктах) та ін.*

Види правових статусів особи за реальністю: *формальний (закріплений нормами права); реальний (забезпечений, гарантований).*

Вступаючи у правовідносини, особа набуває конкретного статусу учасника конкретних правовідносин.

2. Становлення ідеї прав людини.

Три покоління прав людини

У сучасних наукових працях процес формування концепції основних прав людини найчастіше пов'язують із такими

---

¹²⁵ Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 59.

джерелами, як *Великої хартії вільностей* (Англія, 1215 р.), *Петиція про права* (1628 р.); *Білль про права* (Англія, 1689 р.), *Декларація незалежності* (США, 1776 р.), *Декларація прав людини і громадянина* (Франція, 1788 р.) *Декларація прав Вірджинії* (1776 р.) та ін.¹²⁶.

Перше законодавчо закріпленні ідей щодо прав людини пов'язується з прийнятою у **1215 р. в Англії Великою хартією вольностей**, підписаної королем Іоанном Безземельним, яка стала угодою між ним і повсталими проти нього англійськими баронами. Саме ця хартія створила передумови для подальшого утвердження свободи і панування закону в житті суспільства. Зокрема такі важливі принципи, як співрозмірність діяння та покарання за нього, неухильне додержання посадовими особами закону, визнання винним лише за рішенням суду, право вільного в'їзду та виїзду з країни та ін.¹²⁷.

Пізніше цей розвиток знаходить прояв у **Петиції про права (Англія, 1628)**, в якій конкретизується положення про те, що без законних підстав, неможливе ув'язнення вільного громадянина, проголосила неприпустимість позасудових репресій, окреслюючи незаконність функціонування будь-яких таємних чи спеціальних судів, які б не керувалися загальним законодавством (В. Колесникова).

Подальшим кроком на шляху до закріплення прав та свобод людини стало прийняття в Англії у **1679 р.** так званого Habeas Corpus Act (**Хабеас Корпус Акт**), яким встановлювалися процедурні гарантії особистої недоторканності особи, вводився інститут поруки та застави, а також встановлювалися обмеження строків тримання під вартою.

Також в Англії у **1689 р.** був прийнятий **Білль про права**, який став юридичною основою конституційної парламентської монархії, в ньому гарантувалося право підданих звертатися з петицією до короля, а також ним було обмежено розмір судових стягнень і штрафів, проголосив свободу виборів до парламенту, а також свободу слова та суджень у його стінах¹²⁸.

¹²⁶ Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права : підручник. К. : Кондор, 2006. С. 156.

¹²⁷ Бисага Ю. М., Палінчак М. М., Белов Д. М., Данканич М. М. Основні права людини. Ужгород, 2003. С. 10.

¹²⁸ Колесников В. Основні етапи розвитку прав людини. Науковий журнал. Актуальні проблеми міжнародних відносин. Випуск 83 (Частина II). Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. 2009. С. 152–155.

Неоціненним правовим документом, який розвинув та конкретизував ці положення, стала **Декларація незалежності США 1776 р.** посилаючись на природно-правову доктрину прав людини, в Декларації проголошено, що всі люди створені рівними і наділені Творцем певними невід'ємними правами, до яких належать життя, прагнення до щастя, свобода¹²⁹. В цьому документі та в **Конституції США 1787 р.** було закладено не лише підвалини американського конституціоналізму, а також основи ліберальної концепції прав людини, що вперше у світовій практиці саме в конституції були закріплені певні права не як милість з боку короля, а як саме та природна межа, порушувати яку держава не має права, зокрема й належ-но прийнятими законами (за Ю. М. Бисага).

Проте поворотним пунктом у історії людства в його боротьбі за утвердження прав людини, стала Велика французька революція, яка створила без перебільшення документ історичної ваги – **Декларацію прав людини та громадянина 1789 р.** Декларація вперше на законодавчому рівні закріпила принцип формальної рівності всіх громадян перед законом, а отже заклала основи універсальної концепції прав людини. В ній були проголошені свобода слова, свобода совісті, недоторканність особи та її майна, презумпція невинуватості, а також встановлювалися обов'язок держави забезпечувати та гарантувати права та свободи людини, а також право громадян на опір гнобленню. Вперше в світовій практиці в Декларації було закріплено загальнодозвільний принцип регулювання правових відносин: «Дозволено все, що прямо не заборонено законом». У ст. 1 Декларації сказано: «Люди народжуються і залишаються вільними і рівними в правах. Суспільні відмінності можуть базуватись тільки на міркуваннях загального блага»¹³⁰.

Впродовж XVIII–XIX ст. з розвитком у світі принципів парламентаризму і конституціоналізму й ідея прав людини все

---

¹²⁹ Стадник Г. Виникнення і розвиток міжнародної та європейської інституційної системи захисту прав людини і формування її нормативно-правової основи. *Право України*. № 1. 2005. С. 5–8.

¹³⁰ Сидоренко Н. Історія становлення та розвитку інституту захисту прав людини в Європі. *Вісник Львів. ун-ту*. 1999, № 34. С. 68–77.

більше втілювалася у нормотворчу практику держав. Вже в ХІХ ст. у Європі з'явилася декілька проектів конституцій, які містили не тільки «класичні» – особисті й політичні права, а також охоплювали статті, що торкалися прав культурних та соціально економічних, приписували урядові обов'язки у сферах зайнятості, громадського здоров'я, освіти тощо. Соціальні права цього типу були офіційно включені вперше до *мексиканської конституції 1917 року, до радянських конституцій Росії (1918 р.), України (1919 р.), до конституції Німеччини 1919 р.*¹³¹.

У **1948 р.** Організацією Об'єднаних Націй було прийнято **Загальну декларацію прав людини** – перший документ універсального характеру, а в 1966 р. було прийнято **Міжнародний пакт про громадянські та політичні права і Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права**. Ці два Міжнародних пакти з прав людини та Загальну декларацію прав людини часто називають **Міжнародною хартією** (або Міжнародним біллем) прав людини¹³². Саме ці документи на міжнародному рівні проголосили основні громадянські, соціально-економічні, політичні та культурні права, а відповідно встановили стандарти та ідеали, якими і сьогодні прагнуть слідувати усі країни світу¹³³.

Перше покоління прав людини¹³⁴ – *невідчужувані особисті (громадянські) і політичні права*. Це право громадянина на свободу думки, участь у здійсненні державних справ, право на життя, совісті та релігії, на рівність перед законом, право на свободу від довільного арешту, свободу і безпеку особи, затримання або вигнання, право на гласний розгляд справи незалежним і неупередженим судом та ін. Особисті і політичні права набули юридичної форми спочатку в актах конституційного національного права, а відповідно і в актах міжнародного права.

---

¹³¹ Права человека в истории человечества и в современном мире, за ред. Е. А. Лукашева. М., 1989. С. 104–110.

¹³² Мюлерсон. М.А. Права человека: идеи, нормы, реальность. М., 1991. С. 28.

¹³³ Колесников В. Основні етапи розвитку прав людини. Науковий журнал. Актуальні проблеми міжнародних відносин. Випуск 83 (Частина ІІ). Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. 2009. С. 152–155.

¹³⁴ Скаун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 61.

Вони є основою індивідуальної свободи і кваліфікується як система *негативних прав*, що зобов'язують державу утримуватися від втручання у сфери, що врегульовані правом. Перші акти англійського конституціоналізму, що закріплюють права людини: *Велика хартія вільностей 1215 р.*; *Петиція про права (1628)*; *Habeas Corpus Act (Закон про недоторканність особи) (1679)*; *Біль про права (1689)*.

Належать також до першого покоління права людини американські декларації, а саме: *Декларація прав Вірджинії (1776)*, *Декларація незалежності США (1776)*, *Конституція США (1787)*, *французька Декларація прав людини і громадянина (1789)*, *Біль про права (США, 1791)*, а також та ін.

Відлік прав людини першого покоління можна вести з періоду встановлення юридичної рівності, тобто коли зруйнувалися станові рамки середньовічного суспільства, відбувся розвиток буржуазних відносин, а отже утвердження буржуазного суспільства з його законодавчими актами. Лише тоді рівноправність з ідеальної категорії стала втілюватися в реальну дійсність, що відповідно набувала конституційного або іншого законодавчого оформлення. Після Другої світової війни необхідність забезпечення основоположних прав людини була визнана у більшості розвинених країн.

Друге покоління прав людини¹³⁵ – *соціальні, економічні і культурні права* (право на працю, соціальне забезпечення, відпочинок, захист материнства і дитинства, медичну допомогу та ін.) – сформувалося в процесі боротьби народів за поліпшення свого економічного становища та підвищення культурного статусу. Ці вимоги виникли після Першої світової війни, а відповідно вплинули на демократизацію і соціалізацію конституційного права країн світу, а також міжнародне право після Другої світової війни, коли завдяки стрімкому розвитку виробництва склалися реальні передумови для задоволення соціальних потреб громадян.

Права людини **другого покоління** називають ще системою позитивних прав, завдяки тому, що вони не можуть бути реалізовані без організаційної, координуючої та інших форм

---

¹³⁵ Скаун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 62.

діяльності держави, відповідно спрямованих на їх забезпечення. Економічні, соціальні, культурні права дістали нормативне вираження у **Загальній декларації прав людини 1948 р.** та особливо в **Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права 1966 р.** у низці конституцій ХХ ст. (Мексиканські Сполучені штати, 05.02.1917 р.; Італійська Республіка, 02.12.1947 р. та ін.), а також у доповненнях і поправках, внесених до старих конституцій.

Третє покоління прав людини¹³⁶ – *колективні* права народів (націй), права всього людства, а отже ґрунтуються на солідарності людей, їх належності до якоїсь спільності (асоціації). Це право на незалежність (самовизначення народів), мир, безпеку, на соціальний і економічний розвиток як людини, так і людства загалом, на здорове навколишнє природне середовище.

Права людини третього покоління їх становлення (*права людини – частина прав людства*) пов'язане з національно-визвольним рухом країн, що розвиваються, а отже із загостренням світових проблем після Другої світової війни і були вперше формально відображені в документах, що вийшли під егідою ООН у 80-ті роки ХХ ст. Глобальні світові проблеми призвели до інтернаціоналізації юридичних формулювань прав людини, законодавчої співпраці країн у питаннях про права людини, набуття міждержавного (інтеграційного) характеру законодавствами (особливо конституційними) тих держав, що підписали міжнародні пакти про права людини, а відповідно створення міжнародних (або континентальних) пактів про права людини.

Міжнародне визнання прав людини стало орієнтиром для розвитку всього людства у напрямку створеним співдружностей та співтовариств держав. Розширює колективні права людини, їх піднесення та поглиблення права на інформаційний простір, на надання різноманітних послуг, що відповідно ґрунтуються на інтелектуальних інформаційних технологіях (зокрема на новітніх технологіях досліджень), а отже і технологіях зв'язку (глобальна мережа Інтернет), забезпечення інформаційних відносин усередині країни і за її межами.

---

¹³⁶ Скаун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 63.

У ХХІ ст. можна говорити про становлення прав людини **четвертого покоління**, яке пов'язане з науковими відкриттями в галузі медицини, мікробіології, генетики тощо. Ці права є результатом втручання у психофізіологічну сферу життя людини (право жінки на штучне запліднення і виношування дитини для іншої сім'ї, право людини на штучну смерть (евтаназію); вирощування органів людини з її стоволових клітин, заборона клонування людини та ін.) та встановлення інших правових меж.

Між поколіннями прав людини існує взаємозалежність, яка виявляється через принцип: реалізація колективних прав не повинна обмежувати права і свободи особи.

3. Основоположні права і свободи людини: поняття, ознаки

Основоположні права і свободи людини¹³⁷ – правові можливості (міра свободи) особи, здатні забезпечити її розвиток у конкретно-історичних умовах, а отже закріплені як міжнародні стандарти, гарантовані законами держави як невідчувані, загальні і рівні для всіх людей.

Ознаки основоположних прав і свобод людини:

1) *є правовими можливостями, тобто сферою автономного існування людини у взаєминах з іншими особами, суспільством і державою, набутими на певному етапі історичного розвитку, а відповідно показником соціального і правового рівня життєдіяльності людини як члена суспільства і суб'єкта права;*

соціальний рівень життєдіяльності людини, що залежить від характеру і рівня соціально-економічного розвитку суспільства, членом якого вона є, а отже визначається сукупністю таких соціальних чинників:

- а) мораль суспільства, що переважає в певний період;*
- б) інтерес людини, справедливо збалансований з інтересами суспільства;*

---

¹³⁷ Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 64–65.

в) ступінь досягнутої свободи певного суспільства та відповідність їй засобів, використовуваних державою (забезпечення, реалізація, обмеження) для захисту прав людини. Правовий рівень життєдіяльності людини, її правові можливості зумовлюються тим, що будучи соціальними, вони одночасно виступають своєрідними правовими благами, але вони не є безмежними, а відповідно такими, які існують як міра свободи особи, а отже формуються у процесі розвитку людства, є здобутком нагромадження, набуття людством правових цінностей;

2) є природними, належать їй від народження, і не мають потреби в «дозволі» з боку будь-кого, зокрема держави, визнаються зумовленими біосоціальною природою людини, а отже пов'язуються з фактом її народження та життя. Права і свободи не обмежені територією держави (позатериторіальні) і національністю людини (наднаціональні), а відповідно належать їй вже тому, що вона є людиною, а тому покликані формувати і підтримувати в ній почуття власної гідності, індивідуальність¹³⁸;

3) є невідчужуваними: вони не можуть бути свавільно «забрані» владою держави, оскільки не «дані» нею. Ці права є природні невідчужувані, їх можна лише тимчасово обмежити в законодавчому порядку у певних конституційно передбачених випадках, таких як: загроза суспільній і державній безпеці, введення надзвичайного і воєнного стану, основам конституційного ладу, моральності суспільства, здоров'ю населення тощо. Без прав і свобод людина не може існувати як суб'єкт права, а отже вступати у відносини з іншою людиною, суспільством і державою. Якщо органи держави та місцевого самоврядування порушують права і свободи людини, то відповідно вони мають нести відповідальність за законами. Кожен має право на відшкодування коштом держави чи органів місцевого самоврядування моральної та матеріальної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, а також їх посадових і службових осіб під час здійснення ними своїх повноважень (ст. 56 Конституції України)¹³⁹;

¹³⁸ Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 66.

¹³⁹ Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України від 28.06.1996 р.: (із змінами). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141.

4) є необхідними для задоволення основних потреб, без яких людина неспроможна нормально існувати і розвиватися, тобто життєвий достатній рівень для кожної людини і її сім'ї: достатнє харчування, одяг і житло; справедливі і сприятливі умови праці, винагорода за працю, справедлива зарплата; постійне поліпшення умов життя, право на пенсію та ін. Вони закріплені в ст. 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, мають конкретно-історичний характер, є результатом розвитку природних прав, зумовлюються станом розвитку суспільства і держави.

5) є загальними і рівними для всіх людей, а отже даються в однакових «дозах» усім людям незалежно від національності, політичних переконань, статі, релігії, службового становища та ін. Люди рівні в гідності і правах, рівні перед законом і судом. Здійснення чимало прав і свобод залежать від можливостей суспільства, тобто рівня його політико-соціального, економічного, духовно-культурного розвитку. Рівень розвитку суспільства не залишається незмінним, як і потреби самої людини;

6) закріплені як міжнародні стандарти, які мають реально гарантуватися державою – норми та принципи про зміст і обсяг прав людини зафіксовані в юридичних актах і документах міжнародних організацій (або їх органів), а отже є обов'язковими або рекомендаційними настановами для внутрішньодержавної юридичної практики; вони слугують правовою основою для інших прав, які є не менш значущими, ніж основоположні. Основні міжнародні документи про права людини: *Загальна декларація прав людини 1948 р.*, *Європейська Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р.*, *Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права та Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, прийняті ООН у 1966 р.* тощо. Додержання, визнання, захист і охорона державами прав людини, закріплених у міжнародних актах, це показник того, що вони не тільки стали об'єктом міжнародного регулювання, але і є міжнародними стандартами, яких відповідно мають дотримуватися усі країни, тобто є універсальними («вселюдськими»). Нині функціонують спеціальні міжнародні органи (Європейський суд з прав людини, Комітет ООН з прав людини та ін.), що спостерігають за додержанням і захистом прав людини¹⁴⁰.

¹⁴⁰ Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 67–68.

4. Класифікація основних прав людини. Гарантії прав людини

За сферою їх реалізації в суспільному житті (за О. Ф. Скакун):

– **громадянські (особисті) права і свободи** – це основоположні, природні, невід’ємні права людини, мають походять від природного права на життя і свободу, яке від народження має кожна людина, а отже покликані гарантувати індивідуальну автономію і свободу, захищати особу від сваволі з боку держави та інших людей. Особисті права поділяють на фізичні і духовні. **Фізичні права і свободи:** на життя, житло, особисту недоторканність, безпечне навколишнє природне середовище, свободу пересувань, вибір місця проживання та ін. **Духовні права і свободи:** на ім’я, свободу думки (світогляду), честь і гідність, свободу віросповідання.

Політичні права і свободи – можливості (свободи) громадянина брати активну участь в «управлінні державою та у громадському житті, впливати на діяльність різних державних органів, а відповідно громадських організацій політичної спрямованості. Це право дає можливість обирати і бути обраним до представницьких органів державної влади і місцевого самоврядування, право звернення до органів держави, право на утворення громадських об’єднань і участі у їх діяльності, право на інформацію, телебачення, радіо, свобода преси, свобода демонстрацій і зборів та ін.

Економічні права і свободи¹⁴¹ – можливості (свободи) людини і громадянина володіти, користуватися, а також розпоряджатися предметами споживання і основними чинниками господарської діяльності: власністю (право на власність) і своєю робочою силою (право вибору роду занять), а отже використовувати її самостійно або за трудовим договором (право на працю), а також виявляти підприємливість та ініціативу в реалізації своїх здібностей, відповідно придбанні засобів для існування, беручи участь у виробництві матеріальних та інших благ (свобода підприємництва).

---

¹⁴¹ Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 69.

Соціальні права і свободи – можливості (свободи) людини і громадянина бути соціально захищеним державою: право на отримання належної зарплати (стипендії); право на гідний рівень життя; право на соціальне забезпечення у разі хвороби, каліцтва, втрати годувальника; право на захист материнства й дитинства; право на соціальне страхування; право на охорону здоров'я та медичну допомогу; право на відпочинок, право на екологічно чисте довкілля (безпечне для здоров'я та життя) та ін.;

Культурні (гуманітарні) права і свободи – можливості (свободи) збереження і розвитку національної самобутності людини, доступу до духовних досягнень людства, їх засвоєння, а також використання та участі у подальшому їх розвитку. Це права на: освіту; вільну наукову, технічну і художню творчість; вільний вибір мови спілкування, виховання, доступ до культурних цінностей; користування установами культури, мистецтва та їх досягненнями, охорону інтелектуальної власності; культурну інформацію.

До прав і свобод людини можна додати ще екологічні, інформаційні тощо.

Соціальні, культурні і деякі економічні права визначають обов'язки держави забезпечити кожному нужденному мінімум засобів існування, соціальної заможності, тобто так звану соціальну безпеку, відповідно без якої неможливо нормально задовольняти первинні потреби, підтримувати людську гідність, духовний розвиток.

Існує також класифікація прав і свобод людини і громадянина залежно від спрямованості потреб щодо сфери суспільних відносин: політичні (наприклад, право на громадянство, на свободу об'єднань в політичні партії тощо); економічні (на підприємницьку діяльність право на власності та ін.); гуманітарні (право на освіту, авторські права, розвиток творчості тощо); права на соціальний захист (право на житло, право на соціальне забезпечення).

Гарантій прав і свобод людини¹⁴²

Без гарантій права і свободи людини і громадянина перетворюються на своерідні «заяви про наміри», а отже не мають

---

¹⁴² Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 66, 72.

ніякої цінності ні для особи, ні для суспільства. Гарантії прав і свобод людини можна класифікувати на внутрішньодержавні (національні) та міжнародні.

Національні (внутрішньодержавні) гарантії прав і свобод людини і громадянина (фр. *garantic* – запорука, забезпечення) – це система загальносоціальних і юридичних засобів та інститутів, що створюють умови, необхідні й достатні для їх (прав і свобод) реалізації, а також охорони і надійного захисту.

Загальносоціальні гарантії прав, свобод та обов'язків людини:

– **соціальні** – соціальна захищеність людини; організація заходів щодо трудової зайнятості населення, гарантований рівень заробітної плати, реалізація її права на певний рівень добробуту, одержання пенсії по досягненню пенсійного віку, допомоги – у разі тимчасовій непрацездатності чи інвалідності та ін;

– **економічні** – свобода економічної діяльності; єдність економічного простору; вільне переміщення товарів, послуг, фінансів; визнання і рівний захист усіх форм власності; високий рівень продуктивності праці; соціальне партнерство між людиною і державою, робітником і роботодавцем; захист конкуренції в підприємницькій діяльності; високий рівень продуктивності праці тощо;

– **політичні** – наявність розвиненої системи народовладдя, політичний плюралізм і багатопартійність; поділ публічної влади; реальної можливості особи брати участь в управлінні державою безпосередньо або через представницькі органи; наявність незалежної конструктивної опозиції; широке використання інститутів демократії (виборів, референдуму тощо); участь у розробленні та обговоренні законопроектів тощо;

– **ідеологічні (духовні)** – ідеологічна багатоманітність; визнання людини найвищою цінністю, повага її гідності; відсутність релігійної, розуміння верховенства права як заперечення будь-якого прояву свавілля щодо людини з боку влади чи іншої людини; демократична суспільна думка; расової ворожнечі; необхідний освітній рівень (загальнодоступність і безплатність середньої освіти); вільний доступ до інформації та ін.

Національні (внутрішньодержавні) юридичні гарантії за формою закріплення¹⁴³:

– **конституційні (загальні)** – база гарантування прав, свобод і обов'язків громадян; за ними можна робити висновки про характер забезпеченості прав і свобод громадян, а отже існуючим ладом загалом;

глузеві (цивільно-правові, дміністративно-правові кримінально-правові та ін.) – у поточних законах і підзаконних нормативних актах передбачені процедури та механізми реалізації, охорони і захисту прав і свобод людини, які закріплені в конституції. Діють закони, що гарантують реальність прав у сфері економіки (приватизація, підприємництво, власність), в галузі політики (громадянство, об'єднань громадян, свобода преси та ін.), у соціальній сфері (охорона праці, захист прав споживачів та ін.).

Юридичні гарантії прав і свобод людини за формами (стадіями) забезпечення:

– **гарантії реалізації** – відсутність суб'єктивних перешкод, якими є незнання своїх прав (дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб), права на оскарження в суді рішень чи незнання правових принципів (презумпції невинуватості), та наявність об'єктивних засобів і способів (пільг для ініціативної реалізації прав, правових процедур, способів заохочення, інших видів стимулювання та ін.);

– **гарантії охорони** – система інститутів і засобів профілактики порушень прав і свобод людини; попередження неправильної реалізації прав і свобод; недопущення протиправних дій; їх оперативна превенція: можливість звернення по допомогу до омбудсмена (в Україні – Уповноваженого Верховної Ради з прав людини), прокуратури та ін.; використання судових процедур конституційного контролю за безперешкодною реалізацією прав і свобод;

– **гарантії захисту** – система інститутів і засобів щодо відновлення порушених прав і свобод (відшкодування шкоди, заподіяної незаконними діями органів державної влади

---

¹⁴³ Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 73.

і посадових осіб), а також установлення відповідальності винних за їхні порушення: наявність адміністративно-правових способів захисту (звернення до вищої посадової особи по захисту від неправомірних дій її підлеглого); забезпечення судового захисту оспорюваного або порушеного права; надання адвокатської допомоги; захист омбудсмена, захист прокурора (опротестування прокурором незаконних і необґрунтованих вироків, ухвал і постанов судів у формі апеляційного і касаційного подання) тощо¹⁴⁴.

У Конституції України закріплено, що кожний має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності¹⁴⁵. Право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом. Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право власності є непорушним. Використання власності не може завдавати шкоди правам, свободі та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі (ст. 41).

Конституція України проголосила право кожного на підприємницьку діяльність, незаборонену законом (ст. 42). Обмежена лише підприємницька діяльність депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Фіксуючи право приватної власності, право підприємницької діяльності та інші економічні права, Конституція України підкреслює: «Власність зобов'язує. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству. Держава забезпечує соціальну спрямованість економіки».

Відповідно до Конституції України забезпечується не лише рівність усіх форм власності – державної, приватної, комунальної, але й їх рівний юридичний захист.

---

¹⁴⁴ Скаун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 74.

¹⁴⁵ Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України від 28.06. 1996 р.: (із змінами). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141.

5. Міжнародні гарантії прав людини. Європейська система захисту прав людини

Міжнародні гарантії прав людини¹⁴⁶:

– загальнолюдські (всесвітні) – гарантії, що закріплені в міжнародних актах (конвенціях, пактах, договорах, угодах тощо). До них належать: *Загальна декларація прав людини, Міжнародний Пакт про громадянські і політичні права 1966 р., Міжнародний Пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., Міжнародна Конвенція про ліквідацію усіх форм расової дискримінації 1966 р., Конвенція про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р., Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 р., Конвенція про права дитини 1989 р.*

Права людини на всесвітньому рівні забезпечуються системою міждержавних органів, організацій, структур: комісії, комісари, комітети, що спостерігають і контролюють дотримання прав і свобод; трибунали, суди, що здійснюють їх захист.

Основні міждержавні органи, організації: *ООН; її головні і допоміжні органи (Генеральна Асамблея, Рада Безпеки, Міжнародний суд та ін.); також організації, що функціонують під егідою ООН (МОП – Міжнародна організація праці, ЮНЕСКО – Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури).*

У межах ООН діють різні **спеціалізовані установи:**

Комітет з прав людини ООН – має повноваження приймати та розглядати індивідуальні чи колективні повідомлення про порушення прав, що закріплені в Міжнародному пакті про громадянські та політичні права згідно зі ст. 1 Факультативного протоколу до цього Пакту. Україна приєдналася до цього Протоколу постановою Верховної Ради Української РСР від 25.12.1990;

Комітет ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок¹⁴⁷ – його повноваження розглядати повідомлення осіб або групи осіб про порушення прав і свобод, що передбачені Конвенцією ООН про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок відповідно

---

¹⁴⁶ Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 75.

¹⁴⁷ Та само. С. 76.

до ст. 1–2 Факультативного протоколу до цієї Конвенції. Цей Протокол ратифікований законом України від 05.06.2003 р.;

Комітет ООН з ліквідації расової дискримінації – має повноваження розглядати індивідуальні скарги про порушення прав, що передбачені Міжнародною конвенцією про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1966 р. Конвенція підписана Українською РСР 07.03.1966, набула чинності для УРСР 07.04.1969. Вона є чинною в сучасній Україні згідно зі ст. 3 Закону України «Про правонаступництво України» від 12.09.1991;

Комітет ООН з прав дитини – має повноваження раз на п'ять років розглядати доповіді кожної країни-учасниці про хід виконання Конвенції про права дитини 1989 р. та Факультативних протоколів до неї. Конвенція ратифікована Постановою Верховної Ради України 27.02.1991, набула чинності для України 27.08.1991. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії ратифіковано Законом України від 03.04.2003;

Комітет ООН проти катувань – має повноваження розглядати індивідуальні скарги осіб на порушення прав, передбачених Конвенцією ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 р. і факультативним протоколом до неї (2006 р.). Конвенція набула чинності в Україні згідно з Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 26.01.1987, який містив застереження до ст. 20 Конвенції. Це застереження було знято Законом України від 05.11.1998. На жаль, питання про виконання рішень частини з названих міжнародних структур із захисту прав і свобод людини не врегульована законодавством України.

Регіональні (континентальні) – гарантії, що закріплені в нормативно-правових актах організацій різних континентів світу (Рада Європи, Європейський союз, Рада прибалтійських держав, Організація африканської єдності, Асоціація держав Південно-Східної Азії, Співдружність Незалежних Держав), а також їх установами (Європейський суд з прав людини й інші); Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод; додаткові протоколи до неї; Африканська хартія прав людини і народів та ін.

Структура Європейська система захисту прав людини¹⁴⁸:

1. Європейський Суд з прав людини – постійно діючий суд у Страсбурзі, створений державами-учасниками підписання Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. Україна ратифікувала Конвенцію і Протоколи до неї законом від 17.07.1997 р. Суддя від України представлений у Європейському суді з прав людини. Європейська система захисту прав людини охоплює дві можливості (два права): право особи подавати індивідуальні петиції (скарги); право держав – учасниць Європейської системи захисту прав людини ініціювати судочинство зі справ про порушення прав будь-яких людей, включаючи іноземців.

Обов'язковість виконання рішень Європейського суду з прав людини передбачена ст. 2 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 17.04.2006.

2. Комітет міністрів Ради Європи, що здійснює функції нагляду за виконанням остаточних постанов Європейського суду, складається з міністрів зарубіжних країн-членів РЄ,

Згідно зі ст. 55 Конституції України, кожний громадянин має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися по захист своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

б. Основні обов'язки людини і громадянина

Розрізняють загальносоціальні і юридичні обов'язки¹⁴⁹.

Загально-соціальні обов'язки – суспільно визнана необхідність певної поведінки осіб (міра корисного належного), що об'єктивно зумовлена потребами існування і розвитку інших осіб, соціальних груп, людства, націй. Можна сказати, що загальносоціальні обов'язки є перепорою на шляху сваволі, хаосу, всього того, що заважає нормальному розвитку громадянського суспільства.

---

¹⁴⁸ Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 77.

¹⁴⁹ Там само. С. 70.

Обов'язок – це спосіб забезпечення права. Права людини і громадянина, якими б об'ємними вони не були, не є безмежними, абсолютними, їх використання не має завдавати шкоди іншим людям, суспільству загалом. Використання людиною своїх прав одночасно передбачає її обов'язок захищати і зміцнювати ці права – заради себе і задля інших.

У Загальній декларації прав людини (п. 1 ст. 29) зазначено: «Кожна людина має обов'язки перед суспільством, у котрому лише і є можливим вільний і повний розвиток її особистості». Як і права людини, основні загальносоціальні обов'язки фіксуються в конституції та інших законах держави, стають юридичними обов'язками.

Юридичні обов'язки – це передбачені законодавством вид і міра належної поведінки особи, що забезпечується державою. Його зміст полягає у тому, що він існує лише відповідно до суб'єктивного права, а отже має здійснюватися в межах, встановлених законом і гарантованих державою; в іншому разі до особи, яка не виконує обов'язків або виконує їх неналежно, застосовується державний примус.

Більшість юридичних обов'язків стосуються одночасно людини і громадянина; деякі – лише громадянина (військова служба, захист батьківщини, тощо). У конституції кожної країни встановлені обов'язки, що зобов'язують її громадянина їх виконувати.

Класифікація обов'язків відповідно до вказаних видів прав людини і громадянина¹⁵⁰:

– **громадські (особисті) обов'язки** – фізичні (сплата аліментів, обов'язок батьків утримувати неповнолітніх дітей) та духовні (шанувати честь, гідність, національні почуття людини);

– **економічні обов'язки** – віддавати частину свого прибутку у вигляді податку на суспільні потреби та ін.;

– **політичні обов'язки** – додержуватися конституції і законів держави, захищати вітчизну, поважати інститут президента, використовувати мирні засоби політичної боротьби, шанувати державні символи та ін.;

---

¹⁵⁰ Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 71.

– **соціальні обов'язки** – забезпечувати людину в старості у разі каліцтва та ін.;

– **культурні (гуманітарні) обов'язки** обов'язки дбайливо ставитися до пам'ятників історії та культури людства; мати основну загальну освіту та ін.

До зазначених обов'язків можна додати екологічні, інформаційні та ін. У деяких країнах до найважливіших обов'язків громадян належать участь у голосуванні на виборах в органи державної влади (Італія, Бельгія), а також військова повинність (Ізраїль та ін.). У конституціях деяких держав йдеться про обов'язок працювати (Гватемала, Італія, Еквадор Японія та ін.), виховувати дітей (Італія та ін.), піклуватися про своє здоров'я і своєчасно вдаватися до лікувальної допомоги (Уругвай).

Обов'язки громадян за Конституцією України 1996 р.¹⁵¹:

– захищати Вітчизну, її незалежність і територіальну цілісність;

– додержуватися Конституції та законів України;

– проходити військову службу;

– поважати її державні символи;

– сплачувати податки і збори у розмірах, встановлених законом;

– не заподіювати шкоди природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані збитки;

– не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей;

– мати повну загальну середню освіту;

– не використовувати власність шляхом завдання шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршення екологічної ситуації і природних якостей землі тощо.

Так, здійснення та використання прав і свобод людини і громадянина є невід'ємним від виконання ним обов'язків, законодавчо закріплених державами. На жаль, відповідальність за невиконання деяких обов'язків не передбачається, а відповідно не гарантує їх практичного здійснення.

---

¹⁵¹ Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України від 28.06.1996 р.: (із змінами). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141.

Контрольні питання

1. Назвіть ознаки правового статусу особи.
2. Які є види правового статусу особи?
3. Назвіть історичне становлення ідеї прав людини.
4. Назвіть ознаки трьох поколінь прав людини.
5. Які ознаки основоположних прав і свобод людини?
6. Які основні права людини?
7. Назвіть національні (внутрішньодержавні) гарантії прав і свобод людини і громадянина.
8. Які є міжнародні гарантії прав людини?
9. Як класифікуються обов'язки людини і громадянина?
10. Які обов'язки громадян за Конституцією України?

ТЕМА 9

ОСНОВНІ СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ ПРАВОРОЗУМІННЯ

1. Праворозуміння та його типи на основі панівних підходів до сутності права

«Право це мистецтво добра і справедливості» (Ульпіан).

«Інтерес стає правом тільки там, де особа себе захищає» (Р. фон Іерінг).

Праворозуміння – це діяльність та результат цілеспрямованого пізнання явища, яке сприймається особою як «право», здійснення його оцінювання як до складного суспільного феномена.

Праворозуміння має як суб'єктивний характер – через особливості сприйняття права суб'єктом праворозуміння, так і об'єктивний характер – через існування права як об'єктивної реальності.

Тип праворозуміння – образ права, відображений в свідомості суб'єкта, що окреслює найсуттєвіші характеристики права.

Типи праворозуміння:

– природно-правовий (*юснатуралістичний, ідеологічний, аксіологічний*)

– юридико-позитивістський (*нормативістський*)

– соціологічний.

Інтегративний тип праворозуміння (Дж. Холл) намагається поєднати ці типи, взявши позитивні сторони і відкинувши негативні.

1. Природно-правовий:

Право фіксується в суспільній свідомості. Право – не тексти закону, а система ідей про правове/неправове, природні передумови виникнення та втілення права, із врахуванням уявлень про цінність права та основоположні принципи права (справедливість, свободу, рівність).

Право і закон розмежуються. Пріоритет має право як міра справедливості, свободи та рівності, а закон розглядається як його втілення, що не суперечить змісту праву. Природно-правовий тип праворозуміння акцентує на духовному аспекті права, природному праві у його протиставленні з позитивним, наголошує «на ідеалах справедливості, індивідуальної свободи, рівності, суспільної злагоди та інших цінностях, без яких право просто немислиме»¹⁵².

Право вище від Закону (позитивного права). Право не співпадає з Законом (позитивним правом).

Закон має бути правовим, тобто відповідати праву. Для цього варто перевірити чи закон відповідає Конституції, зокрема в частині прав та свобод. Оскільки Конституція є правовою, то і закон, який відповідає Конституції теж є правовим.

2. Нормативний (юридико-позитивістський): право фіксується в юридичних нормах, які викладено і в законах, і в інших нормативно-правових актах. Право та закон ототожуються.

Виокремлюють такі властивості права: формальна визначеність, чіткість та точність, забезпечення однозначності змісту правової норми, передбачуваність, упорядкованість, стабільність.

Право збігається з Законом (позитивним правом). Право розглядається як веління влади, наказ суверена. Питання про те чи закон є правовим втрачає свій сенс.

3. Соціологічний: право фіксується безпосередньо в правовідносинах, виражається через конкретні дії і поведінку суб'єктів правовідносин. Право розглядається як процес реалізації права, втілення в життя, «дія права у житті», а не результат фіксації органами правотворчості у відповідних джерелах права. Право це ті суспільні відносини, які можна захистити за допомогою наявних незаборонених засобів і інститутів, наприклад судів. Ті, хто притримуються соціологічного типу праворозуміння вважають, що основну увагу треба приділити не абстрактним нормам, закріпленим в юридичних текстах,

---

¹⁵²Теорія держави та права : навч. посіб. / [Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.]; за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. К. : НАВС, Освіта України, 2017. 320 с. С. 110.

а варто дивитися на дію права в реальності, перш за все на функціональному рівні правової системи – в юридичній практиці, судових рішеннях, в конкретних правовідносинах.

2. Поняття та загальна характеристика природно-правової концепції права

Природно-правова (ідеологічна, аксіологічна) концепція праворозуміння.

Право і закон розрізняються. Пріоритет отримує саме природне право як втілення справедливості. Позитивне право, як норми зафіксовані державою, розглядається як зовнішній вияв права, що має відповідати природному праву, яке розглядається як зміст закону. Відповідним наслідком цього є визнання першості прав людини, а не інтересів держави. Відповідно до природно-правової концепції існує комплекс прав, притаманних людині від народження, які держава неспроможна позбавити, але які потребують державного захисту. Такий захист забезпечується державою, зокрема через прийняття позитивного права.

Природно-правовий підхід розрізняє природне і позитивне право. Позитивне право фіксується державою в нормативно-правових актах, втілює державний інтерес. Природне право розвивається як заперечення несправедливого феодалного права, яке передбачало відмінність прав у залежності від соціального стану.

Так, природне право протистоїть позитивному і походить саме з природи людини та моралі, а людський розум є критерієм природного права. Словом, право набуває рис розумності та справедливості. Природне право належить кожній людині від народження, незалежно від її соціального стану або інших ознак. Природне право не залежить від волі держави та від того, що записано в законодавстві. Навпаки, законодавство (позитивне право) має відповідати природному праву.

Так, існують певні базові елементи: невідчужувані права людини, справедливість, свобода, рівність (недискримінація), безпека, опір незаконному насильству тощо. Саме тому, природне право виступає критерієм на відповідність якому перевіряється позитивне право. У тому разі, коли закон суперечить

природному праву, тобто суперечить справедливості, свободі та рівності, такий закон є неправовим і має бути скасований або не має застосовуватися.

У сучасній юридичній практиці правових, демократичних держав зважають на те, що конституція є правовою, оскільки містить права людини. Відповідно, саме конституція є критерієм на відповідність якому відбувається перевірка закону. Отже, якщо закон відповідає конституції, значить він є конституційним, а відповідно є правовим. Якщо закон суперечить конституції, відповідно, він визнається неконституційним (неправовим) і не може застосовуватися.

До переліку природних прав належать: право на життя, право на приватну власність, право на свободу, право на честь та гідність, право на спротив узурпації влади тощо.

Недоліками цієї концепції права є те, що вона ототожнює право і мораль, допускає доволі вільне тлумачення змісту права і у такий спосіб знижує можливості права як загально-го стандарту поведінки учасників суспільного життя, не дає змоги встановити чіткі критерії між правомірним і неправомірним.

3. Поняття та загальна характеристика позитивно-правової концепції права

Позитивістська теорія права протистоїть концепції природного права. У межах позитивістської концепції запроваджується поняття «суб'єктивне право», яке належить конкретній особі і виводиться з об'єктивного права, яке закріплюється державою. Особа отримує суб'єктивні права від держави. У межах позитивістської концепції право і закон розглядаються як одне і те ж, ототожнюються.

Розвитку позитивістська теорія праворозуміння зазнає у вигляді **нормативістської теорії права (Г. Кельзен)**. За нею право розглядається лише як сукупність норм, що регулюють належну поведінку особи. Інші поняття (мораль, справедливість тощо) не розглядаються як такі, що впливають на право, відокремлюються від права. Правник, за нормативістською концепцією має зважати лише на правові явища та текст нормативно-правових актів.

За Г. Кельзенем «система права має вигляд піраміди, на вершині якої знаходиться так звана основна норма». Основна норма виводиться через аналіз позитивного права. На нижчих щаблях перебуває конституція, інші нормативно-правові акти, а так само правила поведінки (норми) створені в межах юридичної практики в конкретних ситуаціях. Така ієрархія, коли норми нижчого рівня є похідними з норм вищого рівня забезпечують усунення колізій, підпорядкований та загальнообов'язковий характер юридичних норм.

Позитивне значення: чіткість норм права – завдяки однозначності закріплення норм права державою; визначає ієрархію норм прав; удосконалює систему законодавства; забезпечує одноманітність правозастосування; дає формально-логічну підставу для розуміння права; забезпечує однозначність міри та засобів легального примусу, посилює законність та правопорядок.

Негативні аспекти: ототожнення права і закону, неврахування його природно-правового аспекту, неврахування обмеженості та упередженості законодавця, перебільшує значення держави в правотворчості, недооцінює зв'язки права з соціальними явищами.

4. Соціологічна та психологічна концепція праворозуміння

Соціологічна концепція:

Початкова форма існування права – вирішення реальних суспільних відносин в рамках юридичної практики. Право «живе» за допомогою реалізації в конкретних спорах, в процесі його застосування суддями («живе право»).

Норми, які фіксуються в нормативно-правових актах державою – має другорядний характер. У тому випадку, якщо ці норми не застосовуються вони розглядаються як «право, яке спить» або «мертве право». «Живе право» протистоїть «книжному праву».

Відповідно право представлене у відповідному розгортанні дії права, в юридичному процесі. Так, саме судді є творцями права, втілюючи право в життя. Так, право опирається на конкретні суспільні уявлення про справедливе і несправедливе.

Так, право виступає як система реальних (фактичних) правовідносин, які склалися в конкретному суспільстві в конкретний історичний період і завданням судді знайти конкретний спосіб вирішення ситуації, який найбільш повно відповідає конкретній життєвій ситуації. Право має бути гнучким і максимально відповідати вимогам часу.

Основні недоліки: покладання надмірних очікувань на суддів як творців права, невпевненість кінцевих результатах, можливість упередженого ставлення з боку того, хто застосовує право, відступ від нормативності, неврахування моральних засад тощо.

Позитивні риси: зважається не лише абстрактна норма, закріплена законодавцем, але й уся сукупність обставин; право виступає як засіб забезпечення справедливості для конкретної ситуації, а не абстрактно, зростає значення суддівської позиції та роль суддів.

Крім основних концепцій праворозуміння виокремлюють ще такі підходи до права:

Психологічна теорія права (Л. Петражицький)

Розрізняють позитивне право (закон) та інтуїтивне право, що ґрунтується у психіці «як результат «переживання» юридико-значимих ситуацій».

Первинним джерелом права є емоції – «імпульсивні переживання, що спонукують людину зробити певну дію».

Л. Петражицький поділяє їх на «імперативні або моральні» і «імперативно-атрибутивні або правові».

Імперативні емоції базуються на однобічному переживанні зобов'язання діяти щодо іншої особи, однак без переживання можливості вимагати виконання обов'язку (з боку іншого учасника).

Імперативно-атрибутивна – має двосторонній характер. Одна особа переживає зобов'язання щодо іншого, а той переживає правову можливість зажадати виконання цього зобов'язання» (продавець-покупець).

Тут розуміння права розкривається через правосвідомість.

Позитивні риси: визнається необхідність зважати на психічну складову юридичних процесів і явищ.

Недоліки: перебільшення ролі психічного, заперечення структурування права через норми права, сполучення правових явищ і інших соціальних явищ (моралі).

Історична школа права (Г. Гуго, Ф. Савіньї, Г. Пухта)

Право є результатом природного розвитку внаслідок діяльності людей та так званого «історичного духу народу». Законодавець узагальнює звичаєве право. Відповідно у кожного народу своє правове підґрунтя. Право зазнає розвитку як результат розвитку народу.

5. Інтегративна концепція праворозуміння

Інтегративний тип праворозуміння (Д. Холл)

Намагається забезпечити синтез основних концепцій праворозуміння, посилити рівень узагальнення праворозуміння. Центр праворозуміння – поєднання трьох складових: правова ідея та правосвідомість (природно-правова концепція), норма права забезпечує визначення бажаної чи забороненої поведінки (позитивістська концепція праворозуміння), правовідносини як вияв вирішення конкретної юридично-значущої ситуації (соціологічна концепція праворозуміння).

Сучасний інтегративний підхід до права охоплює сукупність різних підходів, що забезпечує всебічне й об'єктивне вивчення права. Але в його основі лежить нормативний підхід, що, однак, не виключає й інших підходів, які водночас не мають суперечити нормативному розумінню права.

Розкриваючись у сучасному суспільстві право виявляє різні риси свого буття. У діяльності суддів конституційного суду більшою мірою виявляються риси природно-правового праворозуміння, в діяльності поліцейського під час затримання правопорушника – нормативістська, а під час вирішення конкретного правового спору – соціологічна концепція праворозуміння.

Позитивні риси: намагається примирити прихильників різних концепцій праворозуміння, вказуючи на важливість різних аспектів: джерела права, правосвідомість, юридичну практику.

Недоліки: недостатня чіткість поєднання різних елементів, характерних для різних концепцій праворозуміння, розмитість дефініції «право».

Контрольні питання

1. Що таке праворозуміння?
2. У чому зміст природно-правової концепції праворозуміння?
3. У чому зміст позитивістської концепції праворозуміння?
4. Охарактеризуйте соціологічну концепцію праворозуміння.
5. У чому особливість інтегративної концепції праворозуміння?
6. Які ідеї висуває історична школа права?
7. На чому базується психологічна школа права?
8. У чому переваги та недоліки природно-правової, позитивістської та соціологічної концепцій праворозуміння?

ТЕМА 10

ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ, ФУНКЦІЇ ТА ПРИНЦИПИ ПРАВА

1. Право: поняття, ознаки, сутність

Для первісного суспільства характерні «мононорми» (синкретичні норми) – неподільні, цілісні норми, в яких перепліталися моральні, релігійні, правові основи.

Характерним способом правового регулювання в первісному суспільстві є заборони, відомі як «табу» – обов'язкова і абсолютна заборона (наприклад, уникання кровноспоріднених шлюбів).

В основі правового регулювання відносин в первісному суспільстві лежить звичаєве право — система правил поведінки, що спочатку виникають як звичай. Норми-звичаї виникають спонтанно, і завдяки неодноразовому повторенню стали звичними. Норми-звичаї регулюють різні сторони життя та побуту, сімейні стосунки, мораль, ритуали та релігійні обряди. Саме автономізація особи, відокремлення її від спільноти призвело до необхідності розвитку звичаєвого права.

Право розвивається такими шляхами:

1) спонтанний розвиток, не пов'язаний з державою (звичаєве право, купецьке право, релігійне право, феодалське право);

2) пов'язаний з державою;

а) цілеспрямований розвиток пов'язаний з фіксацією правових норм державою (законодавство);

б) розвиток права внаслідок діяльності суду (судові прецеденти, правові позиції суду).

Можна вказати також на процес переростання звичаїв у правові звичаї, які записувалися та опрацьовувалися тими, хто здійснював судочинство або безпосередньо в законодавстві. Звичаєве право стає писаним правом.

Розрізняють: *об'єктивне право і суб'єктивне право.*

Об'єктивне право – це впорядкована сукупність (система) чинних формально визначених та загальнообов'язкових правил поведінки конкретної держави, зафіксованих у формальних джерелах права.

Суб'єктивне право – це передбачена нормами права вид і міра можливих дій чи бездіяльності конкретного суб'єкта.

Отже, **право** – це міра свободи, рівності та справедливості, виражена через впорядковану сукупність (систему) формально визначених та загальнообов'язкових правил поведінки (норм), сформульованих (або визнаних) державою, які фіксують суб'єктивні права та обов'язки сторін, забезпечують регулювання суспільних відносин та гарантуються легальним примусом держави (інтегративний підхід до праворозуміння).

Основні ознаки права:

1. **Міра свободи, рівності та справедливості** – втілює основні права і свободи людини.

2. **Нормативність права** – складається з правил поведінки, які встановлюють межі бажаної можливої або забороненої поведінки суб'єктів права.

3. **Загальнообов'язковість права** – правила поведінки є загальними та обов'язковими для всіх, хто перебуває на території держави.

4. **Формальна визначеність права** – правила поведінки формулюються або визнаються державою у певних формах(джерелах) права.

5. **Системність права** – є цілісною системою взаємопов'язаних, взаємоузгоджених та взаємозалежних правил поведінки.

6. **Державна гарантованість** – державні органи гарантують достатній рівень захисту сформульованих правових норм.

7. **Регулятивність права** – впливає на поведінку суб'єктів права;

Сутність права – внутрішній зміст права як регулятора суспільних відносин, який забезпечує з одного боку – поєднання загальносоціальних, а з іншого – вузькогрупових інтересів.

Виокремлюють **два підходи до розуміння сутності права:**

– *вузькогруповий*, тобто право визначається як система встановлених і гарантованих державою правових норм, що відображають державну волю економічно пануючого класу;

– *загальносоціальний*, тобто право розглядається як загальноновизнаний компроміс між різними класами, групами та соціальними прошарками для забезпечення потреб та інтересів як громадянського суспільства загалом, так і окремих його суб'єктів.

2. Принципи права

Принципи права – це основоположні ідеї, базові засади, через які виявляється зміст та сутність права, призначення та спрямованість правового регулювання у суспільстві.

Принципи права можуть безпосередньо закріплюватися в нормативно-правових приписах, так звані норми-принципи.

Принципи права: виводяться з правової реальності, визначають структуру права, мають високий рівень абстрактності, забезпечують логічність та послідовність права, забезпечують масштаб поведінки, визначають орієнтацію правового регулювання, є базою для правозастосування.

Роль принципів права:

- забезпечити узагальнені орієнтири правової системи;
- забезпечувати однотипність застосування правових норм;
- забезпечувати вплив на суспільні відносини через встановлення правил високого рівня абстрагування.

Провідне місце в правовій системі посідає **принцип верховенства права** (ст. 8 Конституції України).

Принципи права за рівнем в системі права поділяються на **загальноправові, галузеві, міжгалузеві та принципи інститутів права**.

А. Загальноправові принципи права – притаманні праву загалом, описують його характер та фундаментальні риси, спрямовує розвиток та формування національної правової системи.

Складовою частиною загальноправових принципів є **основоположні** принципи права, до яких належать такі принципи: свобода, рівність, справедливість, гуманізм.

1. *Принцип свободи* – можливість вибору певного варіанта поведінки суб'єктом права;

2. *Принцип справедливості* – здатність встановити баланс між інтересами як публічними, так і приватними.

3. *Принцип рівності* – заборона дискримінації за певною ознакою, рівність перед законом, рівний захист у суді.

4. *Принцип гуманізму* – визнання людини найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України).

5. *Принцип демократизму* – право виражає волю народу, сформульовану представницьким органом.

6. *Принцип законності* виражається у вимогах:

а) якості нормативно-правових актів, несуперечливості законів Конституції;

б) дотримання та виконання норм права усіма суб'єктами права (ст. 19 Конституції України);

в) забезпечення високої імовірності притягнення винних осіб до юридичної відповідальності.

7. *Принцип взаємної відповідальності держави і особи* – пов'язаність обох сторін взаємними правами і обов'язками.

В. Галузеві принципи права – притаманні конкретній галузі права, які сприяють індивідуалізації цієї галузі (принцип кримінального права – *принцип законодавчого визначення злочину /nullum crimen sine lege* – не може бути злочином діяння, не передбачене в законодавстві/).

В. Міжгалузеві принципи права притаманні декільком спорідненим галузям права (*принцип гласності та відкритості судового процесу характерний і для цивільного процесуального права, і для господарського процесуального права*).

Г. Принципи інститутів права діють у межах відповідного інституту права, забезпечуючи функціонування цього інституту, задаючи напрям регулювання суспільних відносин такого інституту права та правозастосування (*принцип інституту спадкового права* – принцип універсальності спадкового правонаступництва).

До принципів права також належать ***правові презумпції та правові аксіоми***.

3. Функції права

Функції права – основні напрямки впливу права на систему суспільних відносин, що забезпечують реалізацію соціального призначення права у суспільстві.

Функції права класифікують так:

Загальносоціальні: гуманістична, організаційно-управлінська, гносеологічна, інформаційна, орієнтаційна, виховна.

Спеціально-юридичні: регулятивна і охоронна.

1. Регулятивна – функція права, що дає змогу упорядкувати суспільні відносини, сформувавши допустиму поведінку особи та забезпечити реалізацію прав та обов'язків.

Вона охоплює:

а) регулятивно-статичну функцію – функція права, що дає змогу закріпити певні правила поведінки, форми та способи регулювання суспільних відносин, які вже склалися;

б) регулятивно-динамічну функцію – функція права, як забезпечує динаміку та розвиток правової системи, дозволяючи розгортання нових форм правового регулювання.

2. Охоронна – функція права, що дає змогу забезпечення відповідного юридичного захисту та притягнення до юридичної відповідальності з боку держави.

Цінність права – здатність виступати як мета та засіб реалізації потреб та задоволення особистих, групових та загальносоціальних інтересів.

1. **Соціальна цінність права** – забезпечує реалізацію інтересів та взаємодію суб'єктів права.

2. **Інструментальна цінність права** – забезпечує засоби вирішення соціальних завдань.

3. **Власна цінність права** – виражається через основоположні принципи права, виступає як міра свободи, рівності та справедливості, забезпечує досягнення гуманізму, протистоїть сваволі.

Контрольні питання:

1. Що таке суб'єктивне право?
2. Що таке об'єктивне право?
3. Яке загальне визначення права можна запропонувати?

4. Які ознаки характерні для права.
5. У чому сутність права?
6. У чому полягає соціальна цінність права?
7. Що таке принцип права?
8. Які ви знаєте принципи права? Їх класифікація.
9. Що таке функції права і які вони бувають?
10. Як відбувається соціальне регулювання у первісному суспільстві?
  11. Як розвивається право?
  12. Що таке звичай?
  13. У чому особливість мононом (синкретичних норм)?

ТЕМА 11

ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

«Ми віримо у верховенство права, яке поважає і захищає без остраху і упереджень права і свободи кожної людини і забезпечує умови, в яких потенціал і дух кожної людини розвивається вільно і різнобічно, тим самим забезпечує можливість самореалізації кожної особистості» («Декларація демократичних цінностей»).

Верховенство права – це фундаментальний принцип сучасного правопорядку в світі, встановленого з прийняттям Статуту ООН – документу, що заснував підвалини якісно новим цивілізаційним правовідносинам і сучасного світового порядку. Він відображає загальне надбання людства – ідеали свободи, демократії, прав людини і поступово реалізує їх шляхом регламентації усіх суспільних відносин у контексті найвищої справедливості.

1. Концепція верховенства права

Термін *«the Rule of Law»*, який нині перекладається українською мовою як «верховенство права» (а також «панування права» або «правозаконність»), запровадив Д. Гаррінгтон (1656 р.). Розвиток та оформлення доктрини верховенства права здійснив англійський конституціоналіст А. Дайсі та його послідовники.

В Україні найбільш відомими дослідниками принципу верховенства права є С. Головатий, М. Козюра, П. Рабінович.

Верховенство права є одним із основних принципів демократичного суспільства та, ***передбачає судовий контроль над втручанням у право кожної людини на свободу.***

Суд, «здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права», як вказано в ст. 2 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» має забезпечити «захист гарантованих Конституцією та законами України прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства і держави».

Відповідно до ст. 8 Конституції України «в Україні діє принцип верховенства права». Своєю чергою, «Конституція України має найвищу юридичну силу».

Конституційний суд України вважає, що «верховенство права є пануванням права у суспільстві»¹⁵³.

Під принципом верховенства права варто розуміти (Джон Нортон Мур):

- уряд є підконтрольним народу та існує для нього;
- поділ влади та принципи взаємозв'язку між законодавчою, виконавчою й судовою владою; представницька демократія;

- процедурні й істотні обмеження щодо урядових дій, спрямованих проти окремих осіб (захист особистої свободи та особистої гідності);

- обмежений уряд і федералізм(децентралізація);
- судовий розгляд незалежною та неупередженою системою судових органів як центральним механізмом втілення конституційних законів у життя.

Положення Конституції України, що фіксують вимоги принципу верховенства права:

- ч. 2 ст. 19 Конституції: «органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі та у спосіб, що передбачений Конституцією та законами України»;

- ч. 2 ст. 3 Конституції: «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а їх утвердження і забезпечення є головним обов'язком держави»;

- ч. 3 ст. 22 Конституції: «при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів, не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод»;

- ч. 3 ст. 57 Конституції, згідно з яким «закони та інші нормативні акти, що визначають права й обов'язки громадян, не

---

¹⁵³ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004

доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними»;

– ст. 58 Конституції України: «закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують, або скасовують відповідальність особи»;

– ч. 2 ст. 55 та ч. 2 ст. 124: «юрисдикції судів підлягають усі правові спори, тому суд за наявності такого спору не може відмовити у правосудді»;

– ч. 1 ст. 64 Конституції: «конституційні права і свободи не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією»;

– ч. 1 ст. 152 Конституції: «неправовими, неконституційними визнаються (за рішенням Конституційного Суду України) закони та інші акти, якщо була порушена встановлена Конституцією процедура їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності» тощо.

2. Складові принципу верховенства права (за М. Козюброю)

1. Повага до прав і свобод людини: права і свободи людини, які є природними, невід'ємними та невідчужуваними стають вирішальним аргументом у відносинах людини і держави.

А. Дайсі: «Права і свободи особи є основою, а не результатом права країни», а правила, що становлять конституційний кодекс, являють собою «не джерело, а наслідок прав осіб».

«Свобода громадян», – вказував Р. фон Моль, – «є найвищим принципом правової держави».

Саме невід'ємні, невідчужувані права і свободи людини, як свідчить досвід сучасних розвинутих держав, становлять основу «стримувань і противаг» у державній владі, яка завжди має тенденцію до виходу з-під контролю суспільства.

Контроль за дотриманням основоположних прав та свобод здійснюють українські суди, Конституційний суд України та Європейський суд з прав людини.

2. Верховенство Конституції.

Діяльність держави обмежена Конституцією. Обмеженість влади Конституцією і правами людини – основна ідея конституціоналізму.

Принцип верховенства права передбачає не тільки визнання прав і свобод людини, а й обов'язковість їх реального гарантування державою.

3. Принцип поділу влади – передбачає існування відносно самостійних і незалежних гілок влади – законодавчої, виконавчої і судової та запобігання узурпації влади. Забезпечується баланс та взаємний контроль гілок влади.

4. Законність.

«Згідно з законом» – розглядається як такий порядок речей, за яких «закон не суперечить принципів верховенства права».

Вимога законності згідно з принципом верховенства права поширюється на діяльність органів публічної влади та їх посадових осіб, а не на всіх суб'єктів права.

5. Обмеження дискреційних повноважень (обмеження розсуду) органів влади.

Обмеження дискреційних повноважень розглядається як запобігання сваволі, порушень прав і свобод громадян, корупції та інших зловживань.

«Закон може передбачати дискреційні повноваження за умови, що такі повноваження та спосіб їх здійснення вказані з достатньою ясністю, для того, щоб з урахуванням правомірності мети цих заходів забезпечити індивіду адекватний захист від свавільного втручання влади» (Європейський суд з прав людини).

Обмеження дискреційних повноважень означає, що будь-який орган виконавчої влади не тільки не може сам визначити свої власні повноваження, а й встановлювати їх для підпорядкованих йому органів та їх посадових осіб.

6. Принцип правової визначеності означає, що особа повинна мати можливість передбачати правові наслідки своєї поведінки.

«Норма не може розглядатися як «закон», якщо вона не сформульована з достатньою чіткістю так, щоб громадянин самостійно або, якщо у цьому буде потреба, з професійною допомогою міг передбачати з долею вірогідності, яка може вважатися розумною в цих обставинах, наслідки, до яких можуть призвести конкретні дії» («Санді Таймс проти Сполученого королівства»).

7. Принцип пропорційності визначає забезпечення балансу між метою та засобами правового регулювання. Словом, «загальний інтерес, яким керується держава, не може бути таким, що придушує свободу окремої особи».

8. Незалежність суду

Відповідно до ч. 1 ст. 129 Конституції України «Суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права».

Однією з суттєвих проблем сучасної України щодо порушення принципу верховенства права є невиконання судових рішень Європейський суд з прав людини вказав: **«право на суд є ілюзорним, якщо національна правова система дозволяє, щоб остаточне, обов'язкове до виконання судове рішення залишилося невиконаним на шкоду будь-якій із сторін»** («Юрій Миколайович Іванов проти України»).

Контрольні питання:

1. Що передбачає концепція верховенства права?
2. Як принцип верховенства права визначає Конституційний суд України?
3. Як принцип верховенства права закріплений в Конституції України?
4. Які складові принципу верховенства права?

ТЕМА 12

НОРМИ ПРАВА ТА ІНШІ СОЦІАЛЬНІ НОРМИ

1. Нормативне та ненормативне регулювання суспільних відносин

Розрізняють нормативне і ненормативне соціальне регулювання.

Ненормативне регулювання. Його специфіка полягає у тому, що засоби, які використовуються чітко не сформульовані, відсутні засоби контролю, а результат такого регулювання складно передбачити.

1. За допомогою мистецтва (впливаючи на людину через художні вияви).

2. Мода (як засіб вибору того, що користується попитом в суспільстві).

3. За допомогою наукових переконань (прочитавши книгу про вплив певного чинника на здоров'я, людина діє певним чином).

4. Символічне (у залежності від сприйняття символу суспільством).

5. Директивне (діяти сильніше, швидше).

Нормативне регулювання – це регулювання суспільних відносин засобами сукупності усіх соціальних норм, що діють в суспільстві.

Нормативне регулювання охоплює: ціль регулювання; систему соціальних норм; умови реалізації норм; засоби соціального контролю виконання норм.

Розрізняють соціальні і технічні норми.

Технічні норми забезпечують регулювання діяльності людини щодо застосування технічних засобів, знарядь праці та природних ресурсів.

Соціальні норми – загальні правила поведінки, що унормовують поведінку людей в суспільстві, задля забезпечення їхніх інтересів із застосуванням специфічних засобів соціального впливу.

Перерахуємо ознаки, характерні для соціальних норм:

- 1) мають регулятивний характер;
- 2) мають загальний характер;
- 3) фіксують заборони, встановлюють шаблони поведінки;
- 4) гарантуються за допомогою спеціальних засобів впливу

на поведінку особи (за допомогою формування звички, через особисте переконання, суспільний осуд, легальний примус).

За регулятивними особливостями виокремлюють такі види соціальних норм: *моральні норми; звичаєві норми; правові норми; корпоративні норми; релігійні норми.*

2. Місце норми права в системі соціальних норм:

Взаємозв'язок моральних норм та правових норм

Мораль – «система норм і принципів, які виникають із потреби узгодження інтересів індивідів один з одним і суспільством (класом, соціальною групою, державою), спрямовані на регулювання поведінки людей відповідно до понять добра і зла і підтримуються особистими переконаннями, традиціями, вихованням, силою громадської думки»¹⁵⁴.

Мораль базується на розумінні, порівнянні та протиставленні таких понять як добро, чесність, порядність, совість проти зла непорядності, брехні. Мораль дає змогу пристосувати поведінку особи до вимог суспільства.

Виконання обов'язків та дотримання заборон, передбачених правовими нормами узгоджується з вимогами моралі.

Спільне у правових та моральних норм: 1) мають соціальний характер, тобто є соціальними нормами; 2) мета – забезпечення певного суспільного порядку; 3) визначають поведінку людей, встановлюють шаблони їхньої поведінки; 4) спрямовані невизначеному колу осіб; 5) базуються на справедливості.

Відмінне у правових та моральних норм:

Моральні норми – сформовані в суспільстві; існують незалежно від держави; регулюють внутрішнє усвідомлення правильності поведінки; не має засобів примусу; не має офіційного закріплення, закріплюється в спеціальних актах, міститься у свідомості людей; забезпечується суспільним осудом.

---

¹⁵⁴ Скакун О. Ф. Теорія держави і права. Харків : Консум, 2001. 656 с.

Правова норма – формулюється та визнається державою як міра свободи, рівності та справедливості; визначає вираз зовнішнього вияву поведінки особи; має офіційний характер; закріплюється в специфічних джерелах права; забезпечується засобами легального державного примусу, має обов'язковий характер.

Звичаєві норми – правила, які склалися спонтанно, і стали звичними в суспільстві внаслідок добровільного багаторазового повторювання та забезпечуються традицією та громадським впливом.

Для них характерне: обмежений (місцевий) характер дії, пов'язаність із ритуалами або повсякденною діяльністю, засоби суспільного впливу.

Держави або визнають звичаєві норми або їх забороняють.

У сучасній підприємницькій діяльності нерідко застосовуються звичаї ділового обігу (наприклад, правила Інкотермс).

Окрім звичаєвих норм існують традиції, які зазвичай пов'язані з певними обрядами (весілля, хрестини, заручини, похорон).

Корпоративні норми – внутрішні норми, що регулюють діяльність недержавних організацій і комерційних, і некомерційних для досягнення цілей організації (наприклад, дрес-код, правила роботи з клієнтом, правила наставництва).

3. Загальна характеристика та структура норми права.

Норма права – це загальнообов'язкове, формально-визначене правило поведінки (зразок), встановлене або визнане державою як засіб регулювання суспільних відносин, що офіційно закріплює міру свободи, рівності і справедливості відповідно до суспільних, групових та індивідуальних інтересів (волі) населення країни, ґрунтується на суспільній згоді та забезпечується всіма заходами державного впливу, аж до примусу.

Ознаки норми права:

1. Є правилом поведінки – встановлює необхідний або допустимий шаблон поведінки людини.

2. Регулятивний характер – врегульовує суспільні відносини.

2. Загальнообов'язковість – встановлює вимогу необхідності дотримання встановленої поведінки.

3. Загальність (неперсоніфікованість) – поширюється на невизначене коло суб'єктів.

4. Багаторазовість застосування.

4. Формальна-визначеність – фіксується в писаних джерелах права в чітко визначеному порядку уповноваженим суб'єктом.

5. Передбачає юридичну відповідальність у разі порушення та забезпечується державою.

6. Передбачає суспільну згоду.

3. Структура норми права

Структура норми права – це внутрішня будова норми права, виражена через її поділ на взаємопов'язані елементи.

Гіпотеза (припущення) – частина норми права, яка вказує на обставини, при яких норма починає діяти.

Диспозиція (розпорядження) – частина норми права, яка вказує на права та обов'язки, а так само на очікувану поведінку суб'єкта права при настанні обставин, викладених у гіпотезі норми.

Санкція (стягнення) – частина норми права, яка передбачає юридичні наслідки для суб'єкта за порушення вимог щодо виконання чи невиконання правила поведінки, передбаченого диспозицією цієї норми.

Традиційна модель норми права («логічна норма») має триелементну структуру і описується схемою: **«якщо-то-інакше» (if-then-else)**.

Норма-припис (норма-розпорядження) має дещо відмінну будову:

Для регулятивної норми: гіпотеза – диспозиція

Для охоронної норми: диспозиція (або гіпотеза) – санкція

Норма-розпорядження – це цілісне, логічно завершене імперативне твердження, формально закріплене в тексті нормативно-правового акта.

Спеціалізовані норми, зазвичай є нормами-приписами.

Класифікація структурних елементів норми права за ступенем визначеності та складом

За ступенем визначеності змісту гіпотези, диспозиції, санкції можуть бути:

- **абсолютно-визначені,**
- **відносно-визначені,**
- **альтернативні.**

В абсолютно-визначеній гіпотезі визначаються всі можливі обставини, з наявністю або відсутністю яких пов'язується чинність юридичної норми.

Для відносно-визначеної гіпотези характерно те, що вона обмежує умови застосування норми певним колом формальних вимог.

Альтернативна гіпотеза передбачає наявність однієї або декількох умов застосування.

Диспозиція – вказує на прийнятну, необхідну або неприпустиму поведінку суб'єкта права. Диспозиція – формує модель самої поведінки, містить спосіб як діяти в ситуації, передбаченій у гіпотезі цієї норми.

Абсолютно-визначена диспозиція – однозначно визначає права і обов'язки учасників відносин.

Відносно-визначена диспозиція – не містить чітких і повних відомостей про їх права і обов'язки сторін.

Альтернативна диспозиція – пропонує вибір з декількох правових наслідків, але дає змогу для настання лише одного з них.

Санкція – частина норми права, яка вказує, яких стягнень має зазнати порушник правової норми. Може бути охоронною і заохочувальною.

Абсолютно-визначена санкція – містить чітко визначені вид і міру юридичної відповідальності за порушення норми права.

Відносно-визначена санкція – вказує межі юридичної відповідальності – від мінімальної до максимальної або лише до максимальної.

Альтернативна санкція – передбачає декілька видів юридичної відповідальності, із яких буде обрано лише один з них.

За характером наслідків для правопорушника розрізняють санкції:

- штрафні (або каральні)
- відновлювальні (компенсаційні)

За складом гіпотези, диспозиції санкції можуть бути: прості і складні.

4. Види норм права та способи їх викладу.

Норми права можна класифікувати так:

– За предметом правового регулювання (або за галузями права): норми конституційного, цивільного, сімейного, адміністративного, кримінального, трудового права тощо.

– За методом правового регулювання (або за формою закріплення бажаної поведінки суб'єктів права): імперативні, диспозитивні.

– За характером впливу на особу: заохочувальні, рекомендаційні.

– За субординацією в правовому регулюванні: матеріальні та процесуальні.

– За суб'єктами правотворчості: норми органів представницької влади; норми глави держави; норми органів виконавчої влади; норми громадянського суспільства.

– За дією у просторі: загальні; місцеві;

– За дією у часі: постійні, тимчасові.

– За дією за колом осіб: загальні, спеціальні, виняткові.

– За функціями права: регулятивні, охоронні.

Регулятивні норми права за характером розпоряджень, що вони охоплюють: дозвільні, зобов'язальні, заборонні.

Спеціалізовані (нетипові) норми права:

– спеціалізовані норми – приписи, які відрізняються від традиційної «логічної норми права».

Розрізняють спеціалізовані норми:

– **норми-принципи;**

– **норми-цілі;**

– **норми-декларації;**

– **норми-дефініції**

– **оперативні або норми-інструменти**

– **колізійні норми.**

Способи викладення норм права у статтях нормативно-правового акта

За повнотою викладу норм права: прямий, відсильний, бланкетний.

Прямий – стаття нормативно-правового акта містить всі елементи норми права. Відсильний – стаття нормативно-правового акта містить частину норми права, а до іншої частини наявне чітке відсилання (наприклад «передбачених у ст. 133»).

Бланкетний – стаття нормативно-правового акта містить частину норми права, а іншу частину необхідно спеціально шукати («згідно з чинним законодавством»).

Способи викладу норм права в статтях нормативно-правових актів за рівнем узагальнення:

- казуальна – норма права розкривається через конкретні факти, випадки, ознаки;
- абстрактна норма права розкривається через загальні поняття.

Контрольні питання:

1. Що таке ненормативне регулювання суспільних відносин?
2. Що означає нормативне регулювання суспільних відносин?
3. У чому відмінність технічних та соціальних норм?
4. Що таке соціальні норми?
5. Як норма права пов'язана з іншими соціальними нормами?
6. Які соціальні норми ви знаєте? Охарактеризуйте їх.
7. Що таке норма права, назвіть її ознаки?
8. Яка структура норми права? Охарактеризуйте її елементи.
9. Які види структурних елементів норми права?
10. Які види норм права ви знаєте?
11. Якими бувають способи викладення норм права?

ТЕМА 13

ДЖЕРЕЛА (ФОРМИ) ПРАВА

1. Поняття джерела (форми) права

«Джерела (форми) права – вихідні від держави або визнані нею офіційно документальні форми вираження і закріплення норм права, які надають їм юридичного, загальнообов'язкового значення» (О. Скакун).

Форма права: внутрішня і зовнішня

Внутрішня форма права – внутрішня організація права (система права)

Зовнішня форма права – способи закріплення правових норм та їх зовнішнього вираження (юридичне джерело права).

Розрізняють матеріальні, ідеальні та юридичні джерела права.

Матеріальні – матеріальні умови функціонування суспільства (наявність комп'ютерів та інтернету для притягнення до відповідальності за кіберзлочини).

Ідеальні – основоположні принципи та теорії, які кладуться в основу правової системи (ідея свободи людини призводить до законів, які забороняють рабство).

Юридичні (формальні) – виражені назовні засоби обґрунтування юридичної обов'язковості норм права за допомогою юридичних актів (Конституція, закон).

Саме юридичні (формальні) джерела права зазвичай розглядаються як джерела (форми) права і співпадають з зовнішньою формою права.

Поняття «джерело права»:

А. В. Міцкевич: «форма встановлення і вираження чинних правових норм частіше всього і називають джерелом права».

С. Ф. Кечекьян: «специфічна форма виявлення волі і надання їй значення загальнообов'язкової норми».

С. С. Алексєєв: «такі, що виходять від держави чи визнаються нею офіційно документальні способи вираження і закріплення норм права, надання їм юридичного, загальнообов'язкового значення».

Джерела (форми) права: нормативно-правовий акт; правовий прецедент; нормативно-правовий договір; правовий звичай; правова доктрина; релігійно-правова догма (норма).

Джерела (форми) права – це засоби офіційного закріплення правових норм та їх зовнішнього вираження.

2. Нормативно-правовий договір

Нормативно-правовий договір – це письмова угода двох і більше суб'єктів правових відносин, в якій загальні правила поведінки встановлюються за взаємною згодою і забезпечується державою.

Види нормативно-правових договорів:

– **міжнародно-правовий договір;**
– **колективний договір** – договори, що укладаються між трудовим колективом і власником підприємства щодо специфічних умов праці, прав та обов'язків членів трудового колективу (вивчаються в трудовому праві);

– **конституційний договір** – договір щодо розподілу повноважень між вищими органами влади (наприклад Конституційний договір укладений в 1995 р. Верховною Радою і Президентом України).

Міжнародно-правовий договір є основним джерелом міжнародного права.

Міжнародно-правовий договір – угода про встановлення, зміну або припинення прав і обов'язків у різних відносинах між двома або декількома державами (наприклад, Європейська конвенція з прав людини).

Форми міжнародно-правових договорів: договір, остаточний акт меморандум, угода, пакт, конвенція, протокол тощо.

Види міжнародно-правових договорів:

- 1) за кількістю сторін (*двосторонні; багатосторонні*);
- 2) за об'єктом регулювання (*політичні; оборонні; економічні; спеціальні*);
- 3) за рівнем, на якому вони укладаються (*міждержавні; міжурядові; відомчі*);
- 4) за необхідністю ратифікації (*що потребують ратифікації; що не потребують ратифікації*).

Ратифікація – визнання державою згоди на обов'язковість для себе міжнародного договору через прийняття спеціального акту парламентом.

(Україна не ратифікувала Статут Співдружності незалежних держав, але була державою-засновницею і брала участь в її діяльності).

Відповідно до ч. 1 ст. 9 Конституції України «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України».

Окремо варто виокремити **цивільно-правові договори**, особливістю яких є закріплення норм права обов'язкових для сторін цього договору. Таке закріплення може відрізнятися від загальноприйнятого в тому випадку, коли передбачається диспозитивний спосіб регулювання – сторони мають право врегулювати відносини на свій розсуд. Однак деякі вчені не визнають цивільно-правові договори джерелом права саме через обмежене коло учасників.

3. Нормативно-правовий акт (НПА)

Нормативно-правовий акт – це офіційний документ, прийнятий за спеціальною процедурою уповноваженим суб'єктам правотворчості, який містить норми права та забезпечується державою.

Це джерело є найбільш поширеним в Україні та країнах романо-германського типу правових систем.

Основними характеристиками нормативно-правового акта є загальна обов'язковість, державна забезпеченість, нормативність, формальна визначеність.

Види НПА:

- 1) за юридичною силою: закони та підзаконні акти;
- 2) за сферою дії: загальнообов'язкові, спеціальні, локальні;
- 3) за зовнішньою формою вираження: закони, постанови, укази, розпорядження, рішення, накази тощо.
- 4) за галузевою приналежністю: нормативні акти конституційного, цивільного, трудового, сімейного, адміністративного галузей права;

5) за суб'єктами правотворчості: нормативні акти прийняті на референдумі главою держави, органами законодавчої, виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, посадовими особами тощо;

Закони – це прийняті у визначеному конституцією порядку акти органу законодавчої влади або прийняті шляхом референдуму, що врегульовують найважливіші суспільні відносини і мають вищу юридичну силу щодо інших правових актів.

Ознаки закону:

– є актом органу законодавчої влади або всього народу (прийнятий шляхом референдуму);

– не потребує затвердження іншим державним органом;

– може мати і нормативний, і індивідуальний характер (наприклад, закон про ратифікацію міжнародного договору);

– є незаперечним, а тому його змінити або скасувати може лише той орган, який його прийняв, і лише шляхом прийняття нового закону;

– врегульовує лише найважливіші аспекти суспільних відносин;

– має вищу юридичну силу щодо інших правових актів і користується пріоритетом перед ними;

– усі інші правові акти є підзаконними, а тому не мають містити положень, які суперечили б закону та врегульовувати відносини, які мають бути врегульовані законом;

– для законів встановлений особливий порядок їх прийняття та введення в дію.

Види законів:

за юридичною чинністю доцільно виокремлювати:

– кодифіковані і некодифіковані (поточні);

за часом дії на: постійні, тимчасові, надзвичайні.

Аналіз звичайних законів дає змогу виокремити серед законів, що матеріалізують зміст волі законодавця: загальні (кодифіковані і некодифіковані, поточні) та спеціальні.

Серед законів, що матеріалізують форму закону або міжнародного публічного договору – спеціалізовані.

Спеціальні закони за змістом: статусні, тематичні, проблемно-ситуаційні, орієнтаційні (установчі і програмні) та реформувальні.

У класифікації спеціалізованих законів за об'єктом дії можна виокремити: закони про введення в дію (скасування) законів і закони про ратифікацію міжнародних договорів (оперативно-забезпечувальні або забезпечувальні закони).

У сучасній нормативно-правовій міжнародній практиці використовуються також і загальні модельні закони, внутрішньодержавні (у федераціях) і міждержавні модельні закони; що на відміну від закону держави, обов'язкового для її громадян, міждержавні модельні закони розробляються, зазвичай, міжнародними організаціями, які не вправі наві'язувати його державі.

4. Правовий звичай і правовий прецедент

Правовий звичай – це визнане та гарантоване державою стихійно сформоване, стійке правило поведінки людей, яке стало звичним, завдяки багаторазовому застосуванню протягом тривалого часу.

Правовий звичай є основою для формування права в багатьох країнах.

Правовий прецедент – це частина рішення компетентного державного органу щодо конкретної юридичної справи, обов'язковість якого визнається під час вирішення подібних справ у майбутньому.

У загальних рисах прецедент можна визначити як «попереднє судове рішення, процедура тощо, що вживається як норма під час розгляду наступних подібних справ» (New Webster's Dictionary, 1993).

Суд під час розгляду конкретної справи виносить рішення, яке виступає актом правозастосування для сторін цієї справи, породжуючи водночас загальну норму (перш за все для судів нижчого рівня). Варто зазначити, що ступінь обов'язковості прецеденту перш за все залежить від місця суду, що виносить рішення в судовій системі.

Сама доктрина прецеденту – *stare decisis* (слідувати встановленому) – загалом полягає у тому, що рішення апеляційних судів обов'язкові надалі для судів нижчого рівня, а також для апеляційних судів.

Обов'язковим є не все рішення суду, а лише суть правової позиції судді, на якому ґрунтується рішення або вирок. Саме ця частина називається *ratio decidendi*. Тоді як докази і висновки, не обов'язкові для висновків суду в цій справі, належать до *obiter dicta* (супутньо сказане). У висновках судді по справі прецедент утворює лише його правова аргументація; в більшості випадків питання права в судовому рішенні не оспорюються, йдеться лише про факти, про те, як інтерпретувати наявну фактичну сторону справи, як кваліфікувати певні дії.

Судовий прецедент – основне джерело права в правових системах англо-американського типу.

В Україні судовий прецедент традиційно не визнавався.

Нині **роль судової правотворчості в Україні зростає**. Особливу роль відіграють правові позиції Конституційного суду України та Верховного суду як засоби уточнення та виправлення юридичних помилок. **А судові прецеденти як практика Європейського суду з прав людини визнані джерелом права в Україні.**

5. Інші джерела (форми) права

Правова доктрина – «акт-документ, що містить концептуально оформлені правові ідеї, принципи, розроблені вченими з метою удосконалення законодавства, усвідомлені суспільством і визнані державою як обов'язкові»¹⁵⁵.

Правова доктрина не у всіх країнах є джерелом права, хоча значення наукових праць юристів для формування моделі правового регулювання визнається законодавцями багатьох країн. Нині роль доктрини є важливою для правотворчості: вона сприяє удосконаленню нормативно-правових актів, створенню нових правових понять і категорій, розвитку методології тлумачення законів.

Правова доктрина служила безпосереднім джерелом права в англо-американській правовій системі: під час вирішення справи, судді посилалися на праці вчених; а також у релігійно-

---

¹⁵⁵ Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К. : Правова єдність : Алерта, 2014. 524 с. С. 224.

філософській правовій системі: іслам, індуїзм, іудаїзм мають у своїй основі правила загальнообов'язкової поведінки, почерпнуті з праць видатних юристів.

У системі джерел (форм) права можна виокремити також альтернативні. Такими наприклад, є релігійні догми й ідеологічні акти.

Релігійно-правова догма – релігійний текст, що містить церковний канон або іншу релігійну норму, яка набуває загальнообов'язкового значення і забезпечується державою.

Релігійно-правова норма поширена в традиційно-релігійній правовій сім'ї правових систем.

Ідеологічні акти – документ, який містить правила поведінки сформовані під впливом певної політичної ідеї, поширені на все суспільство у тоталітарних режимах.

Контрольні питання

1. Що таке джерела (форми) права?
2. Що таке внутрішні і зовнішні форми права?
3. У чому відмінність матеріальних, ідеальних та юридичних джерел права?
4. Що таке нормативно-правовий договір? Його види?
5. Що таке нормативно-правовий акт? Його види?
6. Як ви розумієте правовий звичай?
7. Що таке правовий прецедент і яка його структура?
8. Чи є судовий прецедент джерелом права в Україні? Поясніть.
9. Які інші юридичні джерела права ви можете назвати?

ТЕМА 14

НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ АКТ

1. Поняття та загальна характеристика нормативно-правового акту

Правовий акт

Правовий акт – належним чином оформлене рішення уповноваженого суб'єкта права, що встановлює, змінює або скасовує правові норми, а також забезпечує визначення прав і обов'язків учасників конкретних правовідносин та визначає міру юридичної відповідальності.

Види правових актів:

- нормативно-правові;
- правозастосовні акти;
- інтерпретаційні акти.

Поняття нормативно-правового акта і його відмінність від інших правових актів.

Нормативно-правовий акт – офіційний письмовий документ уповноважених правотворчих суб'єктів права, що встановлює, змінює або скасовує норми права та забезпечує врегулювання відповідних суспільних відносин.

Ознаки нормативно-правового акта:

- 1) містить норми права;
- 2) встановлює, змінює або скасовує норми права;
- 3) приймається з дотриманням певної процедури;
- 3) приймається компетентними суб'єктами правотворчості або народом;
- 4) має форму письмового акта-документа і точно визначені реквізити;
- 5) публікується в офіційних друкованих виданнях.

Планується, що офіційним буде розміщення нормативно-правового документа на сайті Верховної ради України.

2. Класифікація нормативно-правових актів:

1) за галузями законодавства: цивільні; кримінальні; адміністративні; кримінально-процесуальні тощо;

2) за юридичною чинністю: закони та підзаконні нормативні акти;

3) за характером волевиявлення: акти встановлення норм права; акти модифікації норм права; акти скасування норм права;

4) за сферою дії: загальні, спеціальні, локальні;

5) за суб'єктами нормотворчості в Україні:

Верховна Рада України – закони і постанови;

Президент України – укази (нормативні та ненормативні) розпорядження;

Кабінет Міністрів України – постанови і розпорядження.

3. Закон як нормативно-правовий акт вищої юридичної сили. Класифікація законів

Серед нормативно-правових актів провідне місце посідають закони.

Закон – це нормативно-правовий акт, що врегульовує найважливіші суспільні відносини, приймається за спеціальною процедурою органом законодавчої влади або на референдумі в інтересах більшості населення (з урахуванням інтересів меншості), а чинність його норм забезпечується державою.

Основними ознаки закону є:

1) є різновидом нормативно-правових актів;

2) має пріоритет перед підзаконними актами і має відповідати Конституції;

3) врегульовує найважливіші суспільні відносини (ст. 92 Конституції України);

4) приймається за спеціальною законотворчою процедурою органом законодавчої влади або на референдумі;

5) приймаються в інтересах більшості населення (з урахуванням інтересів меншості);

6) чинність норм закону забезпечується державою аж до легального примусу.

Закони можна класифікувати за такими критеріями.

1. За юридичною силою:

1.1. Конституція.

1.2. Конституційні закони вносять зміни в конституцію.

1.3. Звичайні закони. Виокремлюють органічні закони, які передбачені в Конституції.

2. За рівнем систематизації

2.1. Кодифіковані закони: кодекси (Кодекс адміністративного судочинства України), основи законодавства (Основи законодавства України про охорону здоров'я), статuti.

2.2. Тематичні.

3. За роллю в системі законодавства:

3.1. Основні – закони, які містять в первинній редакції текст правових норм і здійснюють первинне правове регулювання суспільних відносин;

3.2. Допоміжні: вносять зміни і доповнення, скасовують закони, ратифікують міжнародні договори.

4. За поширеністю чинності законів на суспільні відносини:

4.1. Закони загальної чинності.

4.2. Закони спеціальної дії: поширюються на чітко визначених спеціальних суб'єктів правовідносин.

4.3. Закони виняткової дії: передбачають винятки з загальних правил.

5. За часом дії:

5.1. Постійні: мають чинність необмежену часом.

5.2. Тимчасові: передбачають часову обмеженість.

5.3. Надзвичайні закони: для запровадження надзвичайного або військового стану.

Конституція як особливий вид закону

Конституція – закон найвищої юридичної сили, прийнятий в інтересах громадянського суспільства задля обмеження сваволі держави, за допомогою якого фіксуються засади суспільного і державного ладу, конституційні права та свободи, повноваження вищих органів державної влади.

Юридичні ознаки (властивості) конституції як основного закону:

1. Є законом, що має найвищу юридичну силу.

2. Формує основу для розвитку законодавства.

3. Конституційні норми мають пряму дію, тобто на них можна безпосередньо посилалися в суді, незалежно від наявності законів, які мають конкретизувати відповідне положення.

4. Характерний високий рівень абстрагування конституційних норм та формування конституційних засад та цінностей.

5. Передбачає ускладнену процедуру зміни Конституції (2/3 кваліфікованої більшості).

6. Обмежує сваволю держави в інтересах особи та громадянського суспільства.

7. Виступає як критерій перевірки законодавства та юридичної практики на відповідність принципу верховенства права та конституційності.

Теорія конституціоналізму передбачає обмеження сваволі держави шляхом закріплення прав та свобод в Конституції та спеціальних процедур, які забезпечують баланс гілок влади та запобігають узурпації влади.

4. Підзаконні нормативно-правові акти: загальна характеристика

Підзаконні нормативно-правові акти – нормативно-правові акти, що в інтересах реалізації законів приймаються компетентними органами влади і не можуть суперечити таким законам.

Підзаконні акти мають меншу юридичну силу, ніж закони. Їхнє завдання деталізувати і конкретизувати норми законів там, де вони недостатньо чіткі.

Підзаконні нормативні акти становлять цілісну систему і можуть бути класифіковані так:

- 1) за суб'єктами прийняття;
- 2) за формою закріплення акта: *постанови, накази, укази, розпорядження*;
- 3) за сферою чинності: *загальні* (діють на всій території держави); *відомчі* (накази міністрів); *місцеві* (діють на території адміністративно-територіальної одиниці);
- 4) за часом дії: *постійні; тимчасові; надзвичайні*;

5) за процедурою прийняття: *одноособові; колегіально; спільно (двома або більше міністерствами).*

5. Дія нормативно-правового акта (в часі, в просторі, за колом осіб)

Дія нормативно-правового акта (закону) розглядається в трьох рівнях:

1) за часом (коли закон діє – час набуття і припинення чинності законом);

2) у просторі (територія, на яку поширюється чинність закону);

3) за колом осіб (на кого поширюється чинність закону).

За часом.

Закон може набувати чинності: 1) з моменту ухвалення (наприклад, Конституція України); з моменту опублікування в офіційному виданні; 3) з часу, вказаному прямо в законі; 4) з часу настання певної умови; 5) за загальною процедурою (через 10 днів після офіційного опублікування).

«Закони, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення в порядку, встановленому законом, є нечинними» (ст. 57 Конституції України).

Дія закону в часі підпорядковується такими правилами:

1. *Правило негайної (прямої) дії.* Нормативно-правовий акт поширює чинність лише на відносини, які настануть після набуття ним чинності.

2. *Правило зворотної дії (зворотної сили) закону.* Закон зворотної сили не має – не поширюється на відносини, що відбулися до набуття чинності закону. Однак є виняток, передбачений у ст. 58 Конституції України: «Закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи. Ніхто не може відповідати за діяння, які на момент їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення».

3. *Правило переживання закону.* Закон, хоча й втратив чинність, продовжує діяти за спеціальною вказівкою законодавця (наприклад, коли новий закон «Про бюджет» на наступний рік до початку нового року).

Закони втрачають чинність: після завершення періоду, на який вони були прийняті; при зміні обставин, задля яких вони приймалися; при прямому скасуванні закону; при визнанні закону неконституційним; при прийнятті нової редакції закону без скасування попередньої.

Територіальна (просторова чинність закону).

1. Принцип територіальної чинності.

Чинність закону поширюється на всю територію держави. Межі держави визначаються державним кордоном та узгоджуються в міжнародних договорах.

Нині частина території України фактично вибула з-під її контролю: Автономна республіка Крим анексована, а частина Донецької та Луганської області окупована Російською Федерацією.

В міжнародному праві ці території розглядаються як такі, які належать Україні, але тимчасово не перебувають під її контролем.

2. Принцип екстериторіальної чинності закону – передбачає поширення юрисдикції цієї держави поза межами її безпосередньої території.

Право екстериторіальності:

Юрисдикція держави поширюється на: *військові і торговельні судна у відкритому морі; повітряні кораблі, що перебувають в польоті за межами України; космічні об'єкти під прапором і гербом держави; підводні кабелі і нафтові морські вишки; територія дипломатичних представництв і консульств за кордоном.*

Дія закону за колом осіб:

1. **Загальна дія закону:** закон поширюється на всіх осіб, які перебувають під юрисдикцією держави (громадяни держави; іноземці; особи без громадянства (апатриди); організації, які не користуються правом екстериторіальності).

2. **Спеціальна дія закону:** закон поширюється на чітко визначену групу осіб.

3. **Виняткова дія закону:** закон вилучає певні категорії осіб з-під дії інших законів. Такий випадок називається правовим імунітетом: дипломатичні та консульські представники, парламентарі, судді, президент.

Контрольні питання

1. Що таке правовий акт? Охарактеризуйте їх види.
2. Що таке нормативно-правовий акт?
3. Назвіть ознаки нормативно-правового акта.
4. Дайте класифікацію нормативно-правових актів.
5. Що таке закон? Його види?
6. У чому особливість Конституції як закону?
7. Як ви розумієте, що таке підзаконні акти? Які види можете назвати?
8. У чому особливість дії нормативно-правового акта в часі?
9. У чому особливість дії нормативно-правового акта в просторі?
10. У чому особливість дії нормативно-правового акта за колом осіб?
11. Що таке зворотна дія закону?
12. Що таке правовий імунітет?
13. Що таке принцип екстериторіальності?

ТЕМА 15

ПРАВОТВОРЧІСТЬ

1. Правотворчість як особливий вид юридичної діяльності

Правотворчість – діяльність із встановлення, зміни, скасування і систематизації правових норм, здійснювана суб'єктами правотворчості.

До суб'єктів правотворчості належать: органи державної влади та органи місцевого самоврядування, трудових колективів та населення держави (громадянське суспільство).

Меті правотворчості – ефективне врегулювання суспільних відносин за допомогою прийняття чи зміни правових норм.

Ознаки правотворчості:

- 1) реалізується суб'єктами правотворчості;
- 2) забезпечує створенні нових норм права, дає змогу змінити чи скасувати чинні норми;
- 3) результат правотворчості – нормативно-правовий акт;
- 4) здійснюється за спеціальною правовою процедурою.

Законотворчість – вид правотворчості, спрямований на прийняття законів.

Правоутворення – сукупність форм і засобів, які роблять можливим виникнення, розвиток та зміну норм права, та охоплює правотворчість.

Функції правотворчості – базові напрямки реалізації зусиль щодо встановлення, зміни або скасування правових норм, забезпечення систематизації нормативно-правового матеріалу.

До основних функцій правотворчості належать:

1) **початкове регулювання суспільних відносин:** прийняття нових норм права щодо питань, які раніше не регулювалися;

2) **оновлення норм права:** шляхом скасування, зміни або доповнення юридичних норм;

3) **заповнення правових прогалін:** прийняття норми права, яка усуває неповноту нормативно-правового матеріалу, виявленого під час юридичної практики. Аналогія права і аналогія закону дає змогу подолати прогалину, але не заповнити її.

4) **систематизаційна:** діяльність із впорядкування та кодифікації нормативно-правового матеріалу.

2. Види правотворчості

За суб'єктами правотворчості: правотворчість органів державної влади; правотворчість органів місцевого самоврядування; правотворчість громадянського суспільства.

За юридичною чинністю актів: конституційна; законодавча; підзаконна.

За формою участі держави у правотворчості: безпосередня; санкціонована; спільна; делегована правотворчість.

За функціональним призначенням: поточна; систематизаційна;

Судова правотворчість як особливий вид правотворчості української правової системи пов'язана як з визнанням практики Європейського суду з прав людини джерелом права в Україні, так і з зростанням ролі правових позицій Конституційного суду України та Верховного суду.

3. Поняття та стадії правотворчого процесу

Правотворчий процес – сукупність взаємопов'язаних послідовних процедур метою яких є забезпечення ухвалення, зміни або скасування нормативно-правових актів.

Стадії правотворчого процесу: 1) підготовча стадія; 2) проектна стадія; 3) стадія розгляду проекту; 4) стадія прийняття; 5) посвідчувальна стадія; 6) стадія оприлюднення; 7) стадія удосконалення нормативно-правового акту (факультативна).

Стадії законотворчості: 1) стадія ухвалення рішення про підготування закону. 2) стадія підготовки тексту законопроекту; 3) стадія законодавчої ініціативи – внесення законопроекту на розгляд Верховної Ради України (статті 93 Кон-

ституції України передбачає таке право Президенту України, народним депутатам України, Кабінету Міністрів України); 4) стадія обговорення законопроекту; 5) стадія доопрацювання законопроекту; 5) стадія офіційного прийняття закону; 6) стадія затвердження; 7) стадія оприлюднення закону; 8) стадія набуття чинності закону.

Законодавча техніка – вид юридичної техніки, який охоплює сукупність способів, засобів, методик, вимог, прийомів та правил підготовки та прийняття нормативно-правових актів у процесі правотворчості.

Юридична техніка потрібна для прийняття якісних, ефективних і досконалих нормативно-правових актів.

Юридична техніка містить такі елементи: 1) юридична термінологія; 2) юридичні конструкції; 3) спосіб закріплення норм права в нормативно-правовому акті; 4) вимоги до викладу його змісту.

Юридична термінологія – сукупність спеціальних юридичних понять, які дають змогу описати правові явища за допомогою словесного опису. Необхідно забезпечити однозначність, чіткість, незмінність, визначеність і доступність термінів.

Юридична конструкція – стійка організація нормативно-правового матеріалу в рамках типових моделей або схем правовідносин (наприклад, «крайня необхідність», «необхідна оборона», «суб'єктивні права» тощо).

Загальні вимоги законодавчої техніки:

1) логічні взаємозв'язки та лаконічність викладу нормативно-правового матеріалу; 2) оформлення нормативно-правового акту відповідними формальними реквізитами; 3) дотримання структури нормативно-правового акта; 4) уникнення суперечностей та юридичних помилок; 5) ясність, чіткість тексту нормативно-правового акта; 6) усунення правових прогалин.

4. Процес систематизації законодавства та його значення

Систематизація законодавства – це діяльність з удосконаленням законодавства шляхом приведення всіх його чинних нормативно-правових актів певної держави в цілісну, узгоджену та несуперечливу систему.

Мета систематизації: забезпечення високої якості законодавства, усунення юридичних помилок, суперечностей, полегшення доступності нормативно-правового матеріалу громадянам.

Способи (форми) систематизації нормативно-правових актів:

1) кодифікація; 2) інкорпорація; 3) консолідація; 4) облік.

Кодифікація – спосіб систематизації нормативно-правових актів, який забезпечує підвищення якості через кардинальну зміну змісту юридичних норм щодо певного предмета правового регулювання та об'єднання розрізаних нормативно-правових актів у єдиний узгоджений законодавчий акт, зазвичай кодекс (Виборчий кодекс, Податковий кодекс). Кодифікація завжди є офіційною.

Інкорпорація – спосіб систематизації законодавства спрямований на впорядкування нормативно-правових актів, витягів з них та судової практики щодо певного предмета правового регулювання без зміни змісту норм права (наприклад, збірник «Пенсійне право України»). Інкорпорація буває хронологічною, алфавітною, предметною.

Консолідація – спосіб систематизації, спрямований на поєднання низки джерел права в єдиний нормативно-правовий акт, зазвичай, не змінюючи зміст. Тобто відбувається прийняття укрупнених актів із певного питання без докорінної переробки. Здебільшого характерні в правових системах скандинавських країн та країн англо-американського типу.

Облік – форма систематизації нормативно-правового матеріалу, яка забезпечує підтримання актуального стану нормативно-правових актів з урахуванням змін і доповнень. Словом, облік – фіксація виданих нормативно-правових актів та внесення змін до них.

Нині найбільш поширена форма обліку – *комп'ютерний облік*. Він ведеться на сайті Верховної Ради України (www.rada.gov.ua), а також комерційними інформаційно-пошуковими правовими системами (*наприклад, www.liga.net*).

Контрольні питання

1. Що таке правотворчість?
2. Охарактеризуйте функції правотворчості.
3. Назвіть ознаки правотворчості.
4. Дайте класифікацію нормативно-правових актів.
5. Що таке правотворчий процес?
6. Як ви розумієте, що таке стадії правотворчості? Охарактеризуйте їх.
7. Як відбувається законотворчість в Україні?
8. У чому особливість дії нормативно-правового акта в просторі?
9. У чому особливість дії нормативно-правового акта за колом осіб?
10. Що таке законодавча техніка? Назвіть її вимоги.
11. Що таке систематизація і які її форми?

ТЕМА 16

**СИСТЕМА ПРАВА
І СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА**

1. Загальна характеристика системи права

Система права – це внутрішня структура права, що виражається в узгодженості всіх чинних норм права держави, а також у їхньому розподілі по галузях та інститутах права.

«Система права» і «правова система» не одне і те ж. Правова система містить систему права. Система права є складовим елементом правової системи. Вона відображає саме внутрішню будову права як сукупність правових норм.

Структурні елементи системи права: 1) норма права; 2) інститут права; 3) підгалузь права; 4) галузь права.

Галузь права – це взаємопов'язана сукупність норм права, що дає змогу врегулювати певну якісно однорідну сферу суспільних відносин за допомогою специфічного методу правового регулювання.

Критерієм розподілу галузей права є предмет та метод правового регулювання.

Предмет правового регулювання – це та сфера якісно однорідних суспільних відносин, пов'язаних між собою, врегулювання яких забезпечується правовими нормами. Для кожної галузі права характерний власний предмет правового регулювання.

Метод правового регулювання – це сукупність засобів, прийомів та способів, за допомогою яких забезпечується і здійснюється вплив права на суспільні відносини певної сфери.

За предметом і методом правового регулювання, галузі права поділяються на:

1) **фундаментальні** – конституційне, адміністративне, цивільне, кримінальне, цивільне процесуальне, кримінальне процесуальне право;

2) **спеціальні** – трудове, сімейне, фінансове, земельне, водне право тощо;

3) **комплексні** – аграрне, житлове, екологічне право тощо. Кожна галузь права складається з інститутів права.

Інститут права – це сукупність відокремлених, взаємопов'язаних правових норм певної галузі (підгалузі) права, що регулюють групу однорідних суспільних відносин.

Розрізняють такі інститути права:

1) за галузевою належністю – конституційне, цивільне, адміністративне, кримінальне тощо;

2) за роллю, яку вони виконують – предметні та функціональні;

3) за регульованими відносинами – матеріальні і процесуальні;

4) залежно від закріплення загальних понять, принципів, завдань – загальні та спеціальні;

5) за спрямованістю дії – регулятивні й охоронні.

6) за будовою: галузеві (інститут громадянства, інститут спадкування), характерний для певної галузі права; міжгалузеві (інститут юридичної відповідальності за злочини, інститут права власності) – до складу інституту права належать норми різних галузей права; комплексні – до складу інституту права належать менші за обсягом інститути.

Підгалузь права – це сукупність однорідних правових інститутів певної галузі права, що регулюють певну споріднену сферу суспільних відносин.

На відміну від правових інститутів, підгалузь права не є обов'язковим елементом кожної галузі права.

Приклад: спадкове право є підгалуззю цивільного права.

Приватне і публічне право.

Як писав Ульпіан: «публічне право має стосунок до становища держави, приватне – до користі окремих осіб».

Поділ на публічне і приватне – характерна особливість країн романо-германського типу правової системи (Німеччина, Україна, Польща, Франція, Італія, Іспанія тощо) і бере своє походження з римського права.

До приватного права належать цивільне право, сімейне право, а до публічного права – конституційне право, адміністративне право, кримінальне право тощо. Відмінність полягає

в тому, що **приватне право** «регулює відносини між індивідами та їхніми об'єднаннями децентралізовано, захищає інтереси окремих осіб у їхніх взаємовідносинах з іншими особами, а самі ці взаємовідносини характеризуються юридичною рівністю їх учасників по відношенню один до одного» (О. Ф. Скакун).

Публічне право передбачає вертикальні відносини і базується на юридичній нерівності сторін, однією з яких є суб'єкт, що має державно-владні повноваження.

Публічне право спрямоване на забезпечення інтересів всього суспільства

Метод, який характерний для публічного права – імперативний (на основі прямого розпорядження). Метод приватного права – диспозитивний (передбачає можливість особи вибрати як регулювати суспільні відносини на основі договору, а за його відсутності застосовуватиметься норма закону).

Як розрізнити приватне та публічне право:

1) наявність публічного, державного інтересу – публічне право, приватний інтерес – приватне право);

2) предмет правового регулювання;

3) метод правового регулювання (метод субординації – публічне право, у метод координації – приватне право);

4) суб'єкти (відносини приватних осіб із державою або між державними органами – публічне право, фізичні і юридичні особи між собою – приватне право).

2. Система права та система законодавства (система джерел права), їх співвідношення

Якщо система права – це внутрішня будова (структура) права, розподіл на інститути, галузі й норми права, то

Система законодавства – це ієрархічна упорядкована сукупність чинних нормативно-правових актів певної держави.

Співвідношення системи права і системи законодавства описується як «зміст і форма».

Система законодавства є формою зовнішнього вираження системи права.

У системі законодавства розрізняють:

а) галузеве законодавство (кримінальне, цивільне);

б) комплексне законодавство (наприклад, екологічне, що містить правові норми різноманітних галузей права);

в) загальнодержавне і місцеве законодавство;

Широке розуміння законодавства охоплює: закони та підзаконні акти, вузьке – тільки закони.

Будемо розглядати законодавство держави як систему упорядкованих відповідним способом законів держави.

Водночас, ст. 9 Конституції України охоплює до законодавства також міжнародні договори, визнані парламентом.

Що стосується системи джерел права, то вона охоплює не лише систему законодавства, але й нормативно-правові договори, прецедентне право, правові звичаї та інші джерела права, взяті в єдності та взаємодії.

Поняття галузі та інституту законодавства.

Галузь законодавства – об'єднання нормативно-правових актів за певними сферами правового регулювання, які мають системні зв'язки між собою.

У центрі галузі законодавства, зазвичай, стоїть кодекс.

Інститут законодавства – система нормативних приписів галузі законодавства, які регулюють пов'язану між собою сукупність суспільних відносин.

Комплексні інститути законодавства поєднують нормативні приписи різних галузей законодавства.

Не всі галузі законодавства мають відповідну їм галузь права. Галузей законодавства більше. Сьогодні ми спостерігаємо утворення та розвиток новітніх галузей законодавства.

3. Сучасна система права України

Конституційне право. Предмет правового регулювання: основи суспільного і державного ладу, форму правління і державного устрою, механізм здійснення державної влади, правове становище особи.

Адміністративне право. Предмет правового регулювання: управлінські відносини у сфері здійснення виконавчої влади, розпорядчої діяльності державного апарату, взаємодія між особою і державою.

Цивільне право. Предмет правового регулювання: майнові і особисті немайнові відносини.

Кримінальне право. Предмет правового регулювання: злочин і покарання за нього.

Господарське право. Предмет правового регулювання: права та обов'язки господарюючих суб'єктів.

Особливу галузь права становить міжнародне право.

Міжнародне публічне право – особлива галузь права. Предмет правового регулювання: публічні взаємовідносини між державами.

Адміністративно-процесуальне право. Предмет правового регулювання: порядок здійснення і розгляду адміністративно-правових справ.

Цивільне процесуальне право. Предмет правового регулювання: порядок розгляду і вирішення судом цивільних справ, а також порядок виконання судових рішень.

Господарське право. Предмет правового регулювання: порядок розгляду і вирішення судом справ щодо спорів господарюючих суб'єктів.

Кримінально-процесуальне право. Предмет правового регулювання: порядок діяльності правоохоронних та судових органів під час розкриття злочинів, досудове та судове розслідування кримінальних справ та винесення обвинувального або виправдального вироку.

Предмет регулювання процесуальних норм – організаційні відносини, які формуються внаслідок діяльності, пов'язаної із застосуванням норм матеріального права.

Виокремлюють також сімейне, трудове, екологічне право, а так само інші галузі права.

Контрольні питання

1. Що таке система права?
2. Що таке галузь права?
3. Охарактеризуйте критерії розподілу галузей права.
4. Назвіть види галузей права.
5. Що таке інститут права та підгалузь права? Їх види?
6. Що таке система законодавства?
7. Як ви розумієте, що таке публічне та приватне право? Охарактеризуйте їх.
8. Охарактеризуйте галузь та інститут законодавства.
9. У чому особливість будови сучасної системи права України?
10. Охарактеризуйте галузі права України.

ТЕМА 17

ПРАВОВА СИСТЕМА: ПОНЯТТЯ, СТРУКТУРА ТА КЛАСИФІКАЦІЯ

1. Поняття та структура правової системи

Поняття «правова система» не тотожна поняттю «система права». Система права входить до правової системи.

В юридичній науці термін «правова система» є досить поширеним, але використовується він неоднозначно. Різні автори по-різному визначають її поняття, не співпадають також погляди щодо елементів правової системи.

Так, Ю. А. Тихомиров визначає правову систему як «структурно організований нормативний масив, орієнтований, сформований і діючий на основі загальних принципів. У ній науковець виокремлює такі компоненти, як: а) цілі права; б) принципи побудови; в) порядок правотворчості; г) закони; д) підзаконні акти; е) акти місцевого самоврядування; ж) схвалені міжнародно-правові акти і норми; з) внутрішньосистемні правові зв'язки і співвідношення».

На думку С. С. Алексеєва, «правова система – це все позитивне право, розглянуте в єдності з правовою ідеологією та юридичною практикою. Компонентами правової системи він називає: 1) систему права; 2) систему законодавства; 3) правові інститути і правові установи (правотворчі і правозастосовчі); 4) правові поняття, принципи, символіку; 5) правову політику, ідеологію, культуру; 6) юридичну практику».

О. Ф. Скакун вважає, що «правова система – це комплекс взаємопов'язаних і узгоджених юридичних засобів, призначених для регулювання суспільних відносин, а також юридичних явищ, що виникають внаслідок такого регулювання (правові норми, правові принципи, правосвідомість, законодавство, правові відносини, юридичні установи, юридична техніка, правова культура, стан законності, правопорядок тощо)».

О. І. Харитонова та Є. О. Харитонов окреслюють, що «національна правова система може бути визначена як зумовлена об'єктивними закономірностями (зокрема, культурними, історичними та географічними особливостями) розвитку певного об'єднання людей (громади, суспільства, держави, етносу) цілісна сукупність взаємно пов'язаних норм, правових інституцій та юридичних явищ, що постійно відтворюються та використовуються людьми у процесі співжиття в рамках локальної цивілізації».

О. І. Харитонова та Є. О. Харитонов визначають сукупність складових правової системи так: «1) право як сукупність створених державою норм, що перебуває під її охороною; 2) законодавство як форма вираження цих норм (нормативні акти); 3) правові інституції, що здійснюють правову політику держави; 4) судова та інша юридична практика; 5) механізм правового регулювання; 6) правореалізаційний процес (включаючи акти застосування і тлумачення); 7) права, свободи і обов'язки громадян (право в суб'єктивному значенні); 8) система функціонуючих у суспільстві правовідносин; 9) законність і правопорядок; 10) правова ідеологія; 11) суб'єкти права (індивідуальні і колективні); 12) системні зв'язки, що забезпечують єдність, цілісність та стабільність системи; 13) інші правові явища (юридична відповідальність, правосуб'єктність, правовий статус, законні інтереси тощо), які утворюють «інфраструктуру правової системи»».

На думку О. Ф. Скакун доцільно виокремити такі елементи правової системи суспільства: *суб'єкти права; правові норми і принципи; правові відносини, правова поведінка, юридична практика, режим функціонування правової системи; правова ідеологія, правова свідомість, правові погляди, правова культура; зв'язки між названими елементами, що визначають результат їх взаємодії – законність, правопорядок. Відповідно, вона пропонує виокремити такі підсистеми правової системи:* 1) інституційну; 2) нормативну (регулятивну); 3) ідеологічну; 4) функціональну; 5) комунікативну.

Пропонуємо представити елементи правової системи у вигляді таблиці:

Рівні правової системи	Юридичні явища	Юридичні процеси	Юридична техніка
Ідеологічна	правосвідомість, правова культура	праворозуміння тлумачення н. п.	інтерпретаційно-правова
Нормативна	1) система права 2) система законодавства (джерел права)	правотворчість	нормотворча
Функціональна	правовідносини юридична практика	правореалізація правозастосування	правозастосовна

Поза межами таблиці залишаються інституційна складова та зв'язки між елементами системи.

2. Загальна характеристика правових систем сучасності

У сучасному світі сформувалася велика кількість національних правових систем, які об'єднують в правові сім'ї або типи правових систем.

Правова сім'я (тип правових систем) – сукупність національних правових систем, які мають спільні риси, що проявляються в єдності закономірностей розвитку та функціонування права, домінуванні певних джерел права та правових ідей, схожості правових категорій і понять.

Розрізняють такі основні сім'ї правових систем, як:

- романо-германська (континентальна) сім'я (з виділенням в ній романської та центральноєвропейської (германської) груп);
- англо-американська сім'я;
- сім'я релігійного права (з відокремленням мусульманського, індуського та юдейського права);
- сім'я традиційного права;

В окремому групі можна також виділити змішані правові системи¹⁵⁶.

¹⁵⁶ Порівняльне правознавство: навчальний посібник (колектив авторів: Тополевський Р. Б., Погрібний І. М., Погрібний О. О., Волошенюк А. В. та ін.). Харків : ХНУВС, 2006. 296 с.

Романо-германська правова сім'я. Правові системи країн континентальної Європи формувалися протягом тривалого часу під впливом римського права. Саме той факт, що витoki континентального права знаходяться у праві Давнього Риму, і відрізняє його від інших правових сімей сучасності. Правову систему України також відносять до цього типу правових систем.

Риси правових систем **романо-германського типу:**

- 1) право формується на основі запозичення римського права;
- 2) право розвивається на основі діяльності університетів;
- 3) норми права мають переважно абстрактний характер;
- 4) нормативно-правовий акт – основне джерело права;
- 5) судова правотворчість має обмежений характер;
- 6) система права поділяється на публічне та приватне право, має сформовані галузі права, перш за все цивільне право;
- 7) основні галузі права кодифіковані;
- 8) наявність подібних інститутів права та принципів права, які походять із римського права;
- 9) пріоритет норм матеріального права над нормами процесуального.

Англо-американський тип правових систем виникає в Англії і поступово розширюється на англійські колонії. До цього типу також належить право таких країн як: США, Австралія, Канада, Нова Зеландія, Північна Ірландія, країни Британської Співдружності. Англо-американський тип правових систем характеризується такими рисами: 1) право розвивається суддями; 2) відсутній поділ на публічне та приватне, цивільне право як цілісна галузь права відсутня; 3) система права традиційно поділяється на загальне право, право справедливості та статутне право (закони); 4) кодифікація має обмежений характер; 5) основне джерело права судовий прецедент; 6) поширена судова правотворчість; 7) перевага норм процесуального права над матеріальними.

До **релігійних правових систем** належать мусульманське (пов'язане з ісламом), індуське (пов'язане з індуїзмом) та юдейське (пов'язане з юдаїзмом) право. Канонічне (християнське) право має обмежений вплив на правові системи. Так, для цих правових систем характерним є: 1) значний вплив релігії на формування правових норм; 2) визнання божественного характеру таких норм, неможливість чітко віокремити власне правові норми від релігійних норм та вчень, філософських положень, світоглядних концепцій (невіддиференційова-

ність), пріоритет релігії перед правом; 3) персональний характер права (а не територіальний), що не стільки визначається зв'язком особи та держави, скільки пов'язується з її приналежністю до общини одновірців.

Традиційно-звичаєвий (або традиційно-общинний) тип правових сімей часто ототожнюють із правовими системами країн Африки. Це пов'язане з тим, що саме на території цих країн звичаї продовжують відігравати вагомий роль. Однак, безумовно, звичаї все ще зберігають свою роль і в інших частинах світу. Однак саме в низці африканських країн звичаєве право, попри суттєве втручання правових систем колишніх метрополій, все ще залишається значущим регулятором суспільних відносин. Основні риси традиційно-звичаєвого типу правових систем полягають у наступному: 1) багатозаровість – поєднує і традиційне, і видозмінене звичаєве право, а також елементи романо-германського, англо-саксонського та мусульманського права; 2) переважання общинного інтересу над приватним; 3) вирішення правових конфліктів не заради справедливості, а заради гармонії в общині; 4) високе значення традиції і звичаїв, які продовжують регулювати сімейні та економічні відносини, закріплює норми обміну, ієрархію і відносини в общині та покарання; 5) звичаєве право має не універсальний, а автономний характер – певні звичаї притаманні окремим общинам (групам общин), а не поширені на всій території країни; 6) має невіддиференційований характер – поєднує не лише правові норми, але й міфи, релігійні та моральні норми; 7) звичаєве право має усний характер, закріплення звичаїв у письмовому вигляді є фрагментарним, а щодо тих, які записано, неможливо визначити, наскільки вони відповідають тим, які насправді діють у відповідних общинах або тим, які застосовуються у судах; 8) основна увага звичаєвого права зосереджена на обов'язках; 9) відсутній поділ на публічне і приватне, на галузі права.

Для **змішаних правових систем** характерне поєднання складових романо-германської правової сім'ї (система права, роль кодексів тощо) із складовими англо-американської правової системи (через запозичення загального права або навіть через формування власної системи прецедентного права, високу роль судової практики тощо). Сюди належать:

право Шотландії, Квебеку, Луїзіани, скандинавське та латиноамериканське право.

3. Становлення та розвиток правової системи України

Правова система України належить до романо-германського типу правових систем. Основне джерело права нормативно-правовий акт. Галузі права кодифіковані.

Розвиток національної правової системи можна поділити на два періоди: до 1991 року, до здобуття Незалежності та після.

Перший етап має переважно історичне значення як підстава формування сучасної правової системи. Суттєвий вплив на формування правової системи України здійснила правова система УРСР, і через юридичну науку та юридичну техніку, і через той факт, що частина кодексів, прийнятих в УРСР продовжує діяти з певними змінами в сучасній Україні (Кодекс України про адміністративні правопорушення, Кодекс законів про працю, Житловий кодекс).

Другий етап розпочинається, коли було проголошено незалежність за допомогою Акту проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. У 1995 р. Україна стає членом Ради Європи, а в 1997 р. визнає чинність Європейської конвенції з прав людини.

У 1996 р. прийнято Конституцію України, яка заклала основи, на яких розвивається сучасна правова система України. Визнано ідею верховенства права, пріоритет прав людини; закріплено вимоги щодо формування правової, соціальної, демократичної держави. Прийнято нові кодекси з фундаментальних галузей права. Сформовано гілку адміністративних судів. Україна встановила пріоритет на зближення з Європейським союзом, уклала Угоду про асоціацію, здійснює гармонізацію правової системи до права Європейського союзу.

Контрольні питання

1. Що таке правова система? Охарактеризуйте її.
2. Яка структура правової системи?

3. Що таке правова сім'я (тип правових систем)?
4. Які правові сім'ї виокремлюють?
5. Охарактеризуйте романо-германську правову сім'ю.
6. Охарактеризуйте англо-американський тип правових систем.
7. Охарактеризуйте релігійні правові системи.
8. Охарактеризуйте традиційно-звичаєвий тип правових систем.
9. Назвіть види галузей права.
10. Що таке змішані правові системи?
11. Охарактеризуйте основні риси становлення та розвитку правової системи України.

ТЕМА 18

ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ

1. Поняття, ознаки та види правовідносин

Правовідносини – це вольові суспільні зв'язки передбачені нормами права, які породжують у суб'єктів права суб'єктивні права та юридичні обов'язки, що гарантуються легальним примусом держави.

Ознаки правовідносин: 1) це відносини в суспільстві; 2) це вольові відносини; 3) виражають певну сферу відносин (економічних, політичних тощо); 4) виникають, припиняються або змінюються на підставі норм права; 5) породжують суб'єктивні права і юридичні обов'язки сторін; 6) передбачають чітко визначену поведінку учасників правовідносин; 7) передбачають наявність певного інтересу; 8) гарантуються державою; 9) мають двосторонній характер.

Види правовідносин:

1) **за функціями права:** регулятивні, охоронні; 2) **за характером обов'язку:** активні; пасивні; 3) **за ступенем визначеності суб'єктів:** абсолютні, відносні; 4) **за галузями права:** конституційні, адміністративні, цивільні тощо; 5) **за субординацією в правовому регулюванні:** матеріальні, процесуальні; 6) **за кількістю суб'єктів:** прості – між двома суб'єктами; складні – між трьома і більше суб'єктами (лізинг); 7) **за розподілом прав і обов'язків між суб'єктами:** односторонні (дарування); двосторонні (договір купівлі-продажу); 8) **за волевиявленням сторін:** договірні; владно-управлінські; 9) **за часом дії:** короткострокові, довгострокові.

2. Структура та зміст правовідносин

Структура правовідносин – це сукупність базових елементів правовідносин, з урахуванням відповідних зв'язків між ними, що описує функціонування та будову правовідносин.

Правовідносини складаються з таких елементів: 1) суб'єкти; 2) об'єкти; 3) зміст; 4) юридичний факт.

Суб'єкт правовідносин – це склад осіб, які беруть участь у конкретних правовідносинах.

Об'єкт правовідносин – це те, з приводу чого виникають правовідносини і взаємодіють суб'єкти правовідносин.

Зміст правовідносин – охоплює суб'єктивні юридичні права, суб'єктивні юридичні обов'язки, повноваження (для органів влади), юридичну відповідальність.

Юридичний факт – це конкретна життєва обставина, з настанням якої норма права пов'язує виникнення, зміну і припинення правовідносин.

Передумови виникнення правовідносини

1) *матеріальні: інтереси або блага завдяки яким правовідносини стають реальними, які потребують та пов'язують суб'єктів правовідносин.*

2) *юридичні: норма права; правосуб'єктність (правоздатність); юридичний факт.* Водночас для того, щоб правовідносини відбулися мають бути виконані всі три юридичні передумови.

Виокремлюють такі види змісту правовідносин:

1) *матеріальний зміст – фактична поведінка, яка здійснюється у правовідносинах;*

2) *юридичний зміст – суб'єктивне юридичне право суб'єктивний юридичний обов'язок, повноваження, юридична відповідальність.*

Розглянемо основний юридичний зміст правовідносин – суб'єктивне право і суб'єктивний обов'язок.

Суб'єктивне право – це зафіксовані нормами права вид і міра можливої поведінки суб'єкта правовідносин.

Структура суб'єктивного права особи:

а) *спроможність діяти (наприклад, користуватися власністю);*

б) *спроможність вимагати від інших дотримання обов'язку щодо утримання від посягання на суб'єктивне право особи (наприклад, вимагати припинити посягання на право власності);*

в) *спроможність звернутися до компетентного державного органу для захисту суб'єктивного права (наприклад, позов про витребування майна з чужого незаконного володіння).*

Юридичний обов'язок – це передбачені нормами права вид і міра необхідної поведінки суб'єкта правовідносин.

Юридичний обов'язок охоплює: зобов'язання здійснити певні дії або утриматися від них; зобов'язання понести відповідальність за порушення законних вимог уповноваженої особи; зобов'язання діяти відповідно до норм права та законних вимог уповноваженої особи.

3. Суб'єкти правовідносин, їх види. Правосуб'єктність

Суб'єкт правовідносин – це сторона правових відносин, яка вступає в них, володіє суб'єктивними правами та спроможна виконувати юридичні обов'язки.

Види суб'єктів правовідносин:

1) *фізичні особи:* громадяни; іноземці; особи без громадянства (апатриди).

2) *юридичні особи (ст. 81 ЦК України):* державні установи та підприємства; комерційні організації; об'єднання громадян, політичні партії, релігійні організації.

3) *держава:* держава в міжнародних правовідносинах; органи державної влади; адміністративно-територіальні одиниці; органи місцевого самоврядування, об'єднані територіальні громади; автономії;

4) *соціальні об'єднання:* народ; нація; етнічні групи; виборці певного виборчого округу тощо.

Юридична особа – це організація, створена шляхом об'єднання осіб та (або) майна, яка зареєстрована у встановленому законом порядку, наділена цивільною правоздатністю і дієздатністю і може бути позивачем та відповідачем у суді (ст. 80–81 ЦК України).

Правосуб'єктність

Можливість того чи іншого суб'єкта бути учасником правовідносин визначається його правосуб'єктивністю.

Правосуб'єктність – це передбачена правовими нормами здатність (спроможність) особи бути учасником правовідносин.

Правосуб'єктність – передумова без якої особа неспроможна набути правовий статус, а відтак неспроможна мати та реалізовувати суб'єктивні права, виконувати юридичні обов'язки, нести відповідальність.

Склад правосуб'єктності: правоздатність; дієздатність; деліктоздатність.

Правоздатність – це зафіксована нормами права спроможність особи мати суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Настання правоздатності фізичної особи пов'язують із народженням, а припинення – з її смертю. Юридична особа набуває її в момент реєстрації, а втрачає після ліквідації.

«Здатність мати цивільні права та обов'язки (цивільну правоздатність) мають усі фізичні особи» (ч. 1 ст. 25 ЦК України).

Дієздатність – це зафіксована нормами права спроможність особи внаслідок своїх дій реалізовувати суб'єктивні юридичні права і виконувати суб'єктивні юридичні обов'язки.

Дієздатність фізичної особи, за загальним правилом, пов'язується з настанням певного віку.

Дієздатність юридичної особи настає з моменту реєстрації.

«Цивільну дієздатність має фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними.

Цивільною дієздатністю фізичної особи є її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання» (ч. 1 ст. 30 ЦК України).

Повна дієздатність фізичної особи настає у 18 років. В особі до 14 років наявна часткова дієздатність, від 14 до 18 – неповна цивільна дієздатність. За певних умов (ст. 35 ЦК України) особа може набути повну дієздатність до настання 18 років (емансипація).

За певних умов фізична особа може бути визнана судом обмежено дієздатною (ст. 36 ЦК України) або недієздатною (ст. 39 ЦК України).

Не варто плутати обмежену дієздатність особи чи недієздатність з інвалідністю.

Деліктоздатність – це передбачена нормами права спроможність особи нести юридичну відповідальність за вчинення протиправних дій.

Деліктоздатність залежить від виду юридичної відповідальності. У кримінальному праві загальна деліктоздатність

настає з 16 років, а за умов вчинення певних особливо тяжких злочинів – з 14 років; за адміністративні правопорушення відповідальність настає з 16 років, а за цивільні правопорушення (за загальним правилом) – з 18 років.

4. Поняття і види об'єктів правових відносин

Об'єкти правовідносин – це ті матеріальні і нематеріальні блага щодо яких суб'єкти беруть участь у правовідносинах, реалізуючи суб'єктивні права і юридичні обов'язки.

Види об'єктів правовідносин: 1) предмети матеріального світу: речі (рухомі та нерухомість), гроші та цінні папери (облігації, акції, документи), майно, майнові права; 2) послуги (наприклад, договір перевезення); 3) результати інтелектуальної, творчої діяльності; 4) інформація; 5) особисті немайнові блага (життя, здоров'я, честь, гідність, ділова репутація, свобода особи, недоторканність житла, інші права і свободи людини).

5. Юридичний факт, його поняття, ознаки і види

Юридичний факт – це конкретна життєва обставина, з настанням якої норма права пов'язує виникнення, зміну і припинення правовідносин.

Настання юридичного факту є обов'язковою умовою для того, щоб правовідносини змогли відбутися (наприклад, перелом руки як необхідна умова для виплат по договору страхування здоров'я).

Ознаки юридичного факту: 1) має конкретний характер; 2) є індивідуальним; 3) становить життєві обставини; 4) передбачений нормами права; 5) пов'язаний з реальними подіями; 6) породжує юридичні наслідки.

Види юридичних фактів:

1) за юридичними наслідками: *правотворчі, правозмінні, правоприпинні;*

2) за вольовою ознакою: *юридичні дії; юридичні події.*

Юридична подія – вид юридичного факту, що породжують правові наслідки, встановлюючи, змінюючи чи

скасовуючи правовідносини поза волею людини (землетрус, смерть).

Юридична дія – вид юридичного факту пов'язаний з вольовою поведінкою суб'єктів права, їх волевиявленням (укладання страхового договору, винесення рішення суду, вступ в університет).

За відповідністю правовим нормам юридичні дії поділяють на правомірні (які не суперечать нормам права) і протиправні (або неправомірні) (які суперечать нормам права, є суспільно шкідливими або суспільно небезпечними)

Правомірні дії – за впливом волі суб'єкта розрізняють: *юридичні вчинки та юридичні акти.*

Юридичний вчинок породжує правові наслідки незалежно від їх суб'єкта правовідносин.

Юридичний акт породжує правові наслідки як результат вольових зусиль, спрямованих на досягнення цих наслідків.

3) *за складом*: прості юридичні факти – складаються з одиної конкретної юридичної події або дії; *складні юридичні факти*, тобто такі факти, які складають певну сукупність окремих простих юридичних фактів, необхідних для настання юридичних наслідків.

4) *за тривалістю дії*: одноразові та такі, що тривають – юридичний стан (інвалідність).

Юридичний стан – вид юридичного факту, що має складну будову та тривалу дію, породжуючи неодноразове настання юридичних наслідків (стан військовозобов'язаного, родинні зв'язки, шлюбні відносини).

Контрольні питання

1. Що таке правовідносини? Охарактеризуйте їх ознаки.
2. Які види правовідносин можете назвати?
3. Які елементи виділяють в структурі правовідносин?
4. Охарактеризуйте зміст правовідносин.
5. Охарактеризуйте суб'єкт правовідносин.
6. Охарактеризуйте об'єкт правовідносин.
7. Охарактеризуйте правосуб'єктність.
8. Що таке юридичний факт? Які його ознаки?
9. Назвіть види юридичних фактів.

ТЕМА 19

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВОВИХ НОРМ ТА ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

1. Реалізація правових норм

Реалізація норм права – це процес втілення в життя та безпосередню діяльність суб'єктів правовідносин вимог норм права.

Поняття реалізації норм права охоплює декілька форм впливу на поведінку суб'єктів права.

Класифікація форм реалізації

1) *за суб'єктами: індивідуальна (реалізація права власності); колективна (реалізація права на мирні зібрання).*

2) *за складністю: проста – дотримання (заборони); виконання (обов'язку); використання (права); складна – правозастосування.*

Для кращого запам'ятовування (як мнемонічний прийом): можна порівняти прості форми реалізації норм права з регулюванням руху автомобілів за допомогою світлофора: дотримання – «червоний», виконання – «жовтий», використання – «зелений», а правозастосування – «регулювання перехрестя працівником поліції, коли світлофор не працює».

Розглянемо прості форми реалізації норм права:

Дотримання – форма реалізації норм права, яка виражається в тому, що суб'єкт права не порушує юридичних заборон, передбачених нормами права (наприклад, дотримання заборони рухатися на червоне світло світлофора).

Передбачає пасивну поведінку – потрібно лише утримуватися від заборонених дій. Якщо заборону не буде дотримано, особу може бути притягнуто до відповідальності.

Виконання – форма реалізації норм права, яка виражається в активних самостійних діях суб'єкта правовідносин щодо забезпечення дії норм права, які передбачають певні юридичні зобов'язання (наприклад, обов'язок заплатити товар за покупку).

Передбачає активну поведінку – необхідну для виконання обов'язку. Якщо обов'язок не буде виконано, особа може бути притягнута до відповідальності.

Використання – форма реалізації норм права, яка виражається у користуванні правовими можливостями, передбаченими нормами права або суб'єктивними правами з метою забезпечення певного приватного інтересу (наприклад, використання права на свободу вираження поглядів шляхом пікетування міської ради).

Використання передбачає і активну, і пасивну діяльність. Водночас, особа може мати право, але його не використовувати. В цьому випадку, реалізація норм права у формі використання не відбувається.

У тому випадку, коли особа не може самостійно реалізувати норми права.

2. Застосування норм права як особлива форма його реалізації

Застосування норм права (правозастосування) – це діяльність щодо прийняття індивідуальних рішень уповноваженими органами публічної влади у конкретних справах на основі правових норм.

Правозастосування має місце там, де особа не може самостійно реалізувати норму права, а потребує участі органа державної влади, який володіє державно-владними повноваженнями. Словом, правозастосування є засобом посилення простих форм реалізації права за допомогою держави.

Зверніть увагу, що саме на суди покладається остаточне правозастосування, саме суди виносять остаточні рішення.

Правозастосування стає потрібним в таких випадках:

1) наявний спір про право та правові можливості суб'єктів; при наділенні одних учасників правовідносин суб'єктивними юридичними правами і покладені на інших суб'єктивних юридичних обов'язків; 2) у випадку визнання у суб'єктів суб'єктивних прав та юридичних обов'язків; 3) при встановленні міри відповідальності за скоєне правопорушення.

Ознаки застосування норм права:

1) державно-владний характер – здійснюється лише уповноваженими органами влади в межах їхньої компетенції (див. ст. 19 Конституції України);

2) конкретно-індивідуалізований характер – результатом є розв'язання конкретної юридико-значимої проблеми, ситуації, конкретизуючи абстрактність правових норм;

3) є процесуальною діяльністю – встановлено порядок обов'язкових етапів, стадій;

4) базується на правових нормах;

5) передбачає інтелектуальне осмислення конкретної ситуації;

6) результатом правозастосування є правозастосовний акт, який виступає як юридичний факт.

3. Стадії правозастосування

Правозастосування передбачає такі стадії:

1) фіксація фактичної ситуації у справі – опис фактичних обставин, що супроводжують юридико-значущу ситуацію;

2) визначення юридичних обставин у справі – підбір правових норм для цієї справи (здійснення юридичної кваліфікації);

3) прийняття рішення у справі та його документальна фіксація.

Деталізуємо їх:

1) фіксація фактичної ситуації у справі:

а) встановлення основних фактів, збір доказів у справі, необхідних для ухвалення рішення. Від ретельності проведення цих дій залежить якість ухвалення рішення;

б) фіксація фактів і доказів. Те, яким чином викладено і описано факти і докази впливає на ухвалення рішення;

в) формуються логічні взаємозв'язки, відстежуються причинно-наслідкові зв'язки, досліджуються та оцінюються докази.

2) визначення юридичних обставин у справі – підбір правових норм для цієї справи (здійснення юридичної кваліфікації):

Завданням юридичної кваліфікації є встановлення відповідності фактів, доказів, обставин у справі конкретним правовим нормам.

а) визначення норми права, яка перш за все передбачає пошук відповідного інституту та галузі права, в якій він знаходиться;

б) уточнення чинності правової норми, наявність офіційних тлумачень;

в) визначення застосовності цієї правової норми до конкретної ситуації з погляду дії в часі, просторі і за колом осіб;

г) вирішення правових колізій;

г) встановлення дійсного змісту норми права, зокрема із застосуванням офіційного тлумачення;

д) визначення наявної юридичної практики у подібних справах;

3) ухвалення рішення у справі та його документальна фіксація:

а) на основі оцінки фактів та норм права здійснюється ухвалення рішення;

б) рішення закріплюється в акті правозастосування;

в) у випадку письмового акта правозастосування має бути дотримано вимог до реквізитів такого акту та інших вимог правозастосовної техніки.

4. Основні вимоги до правильного застосування норм права

Вимоги до застосування норм права – юридичні правила (умови), за допомогою яких правозастосовний орган (суд, адміністрація державних органів та ін.) втілює в життя принципи права.

Правозастосовний орган керується такими вимогами:

1. Законності. 2. Обґрунтованості. 3. Доцільності. 4. Справедливості.

*Зміст правозастосовного акту має відповідати таким вимогам*¹⁵⁷:

1) вірогідність та об'єктивність;

2) доказовість (обґрунтованість);

3) переконливість;

4) повнота та достатність інформації.

---

¹⁵⁷ Теорія держави та права : навч. посіб.; за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. К. : НАВС, Освіта України, 2017. С. 182.

5. Прогалини в праві та способи їх усунення

Під час проходження другої стадії застосування норм права, а саме: у разі встановлення юридичної основи справи – виборі та аналізі юридичних норм, виникають ситуації, коли правозастосувач не знаходить норм, які регулюють встановлені факти.

Прогалина у праві – це відсутність правового регулювання щодо конкретної юридико-значущої ситуації.

Прогалина у законі – це відсутність норм права, що мають регулювати конкретну юридико-значущу ситуацію у відповідному законі.

Причини прогалин:

- 1) багатоманітність життєвих ситуацій, які потребують правового регулювання (первинні прогалини);
- 2) неспроможність спрогнозувати розвиток ситуації, яка потребує правового регулювання (похідні прогалини);
- 3) технічні помилки правотворчості (технічні прогалини).

Прогалини можуть бути подолані в процесі правозастосування і заповнені в процесі правотворчості.

Подолання прогалин забезпечується за допомогою аналогії закону і аналогії права. У кримінальному праві аналогія заборонена.

Аналогія закону – це вирішення справи або окремого юридичного питання на основі правової норми, розрахованої на подібні випадки¹⁵⁸.

Аналогія права – це вирішення справи за наявності прогалини на основі загальних та галузевих принципів права¹⁵⁹.

Субсидіарне застосування норм права – застосування до подібних відносин норм та інститутів права спорідне-

---

¹⁵⁸ Загальна теорія держави і права : [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів], М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2011. С. 273.

¹⁵⁹ Загальна теорія держави і права : [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів], М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2011. С. 275.

ної (суміжної) галузі права (наприклад, застосування норм цивільного права в сімейному праві.

Контрольні питання

1. Що таке реалізація правових норм?
2. Які форми реалізації правових норм ви знаєте? Охарактеризуйте їх.
3. Охарактеризуйте застосування норм права (правозастосування) зміст правовідносин.
4. Коли виникає необхідність у правозастосуванні?
5. Які ознаки правозастосування?
6. Охарактеризуйте стадії правозастосування.
7. Охарактеризуйте вимоги до правильного застосування норм права.
8. Що таке прогалини в праві? Назвіть способи їх усунення.
9. Що таке аналогія права, аналогія закону?
10. Дайте визначення правозастосовному акту.
11. Які види правозастосовних актів ви знаєте?
12. Назвіть ознаки та види актів правозастосування.

ТЕМА 20

ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА

1. Поняття та об'єктивна необхідність тлумачення норм права.

Тлумачення правових норм – це діяльність державних органів, різних організацій або окремих громадян, спрямована на з'ясування і роз'яснення дійсного змісту норми права.

Тлумачення норм здійснюється в двох формах:

- *з'ясування – форма тлумачення, спрямована на встановлення змісту норм права «для себе»;*
- *роз'яснення – форма тлумачення, спрямована на встановлення змісту норм права «для інших».*

Водночас з'ясування можливе без роз'яснення, але роз'яснення без попереднього з'ясування змісту норми права інтерпретатором неможлива.

Мета офіційного тлумачення правових норм – забезпечити одноманітність розуміння змісту та забезпечити єдність правозастосування.

Потреба здійснення тлумачення норм права викликана такими чинниками:

1) норми права не встигають за змінами суспільних відносин – у момент прийняття норм права законодавець був неспроможний передбачити такі суспільні відносини (поява листування за допомогою мережі Інтернет змінила розуміння терміну «кореспонденція»);

2) норми права сформульовані на високому рівні абстрагування, мають високий рівень узагальнення – законодавець залишає особливості конкретизації та застосування норми права виконавчій або судовій владі (Європейський суд з прав людини здійснює тлумачення Європейської конвенції з прав людини, норми якої мають високий рівень абстрагування);

3) норма права містить оціночне поняття – «незначна шкода» «тяжкі наслідки», яке потребує врахування конкретної ситуації і тлумачення відповідної норми на основі конкретних обставин справи;

4) норма права містить терміни, які мають спеціально-юридичний характер, мають багатозначний характер або розробляються в рамках правової доктрини (наприклад, «верховенство права», «юридична відповідальність», «джерело підвищеної небезпеки» тощо);

5) норма права сформульована так, що потребує доповнення і поширювального тлумачення – наприклад, за допомогою вживання термінів «тощо», «подібним чином», «та інші», залишаючи можливість поширити норму права на певну ситуацію, яка прямо не передбачена законодавцем;

6) норма права спеціально сформульована так, щоб залишити суду певні межі розсуду, з тим що саме на суди покладатиметься наповнення відповідної норми змістом з урахуванням конкретних обставин.

Тлумачення правових норм прямо залежить від конкретного нормативно-правового акту, який містить відповідний нормативний припис. У разі скасування цього акту, тлумачення також втрачає силу у зв'язку зі зникненням об'єкта тлумачення.

Варто зазначити, що чим точніше і однозначніше сформульована норма права, тим менше зусиль потрібно щодо її тлумачення. І, навпаки, чим більш абстрактно сформульована відповідна норма, тим більше зусиль потрібно з її конкретизації.

Водночас існує загроза того, що текст закону написаний так, щоб всім було максимально зрозуміло буде занадто багатослівним. Саме для цього юридичною наукою створюються і розробляються відповідні юридичні терміни і юридичні конструкції, які дають змогу достатньо лаконічно позначати певні правові явища. І які, зазвичай, вивчаються саме в правничих навчальних закладах.

У кожній правовій системі в процесі правотворчості, правозастосування та тлумачення норм права відбувається пошук балансу між лаконічністю і зрозумілістю правових текстів.

2. Способи тлумачення норм права

Способи тлумачення – це комплексна сукупність засобів, методів та способів аналізу норм права, задля з'ясування або роз'яснення змісту норми права в процесі їх реалізації.

Виокремлюють такі способи тлумачення норм права:

1) *мовний спосіб тлумачення* (або інакше: філологічний, текстуальний, граматичний) – забезпечує з'ясування реально-го змісту правової норми з урахуванням знань про мову та використання мовних правил – граматичних, лексичних тощо.

Норма права розглядається як текст, як текстовий масив.

Саме з мовного способу тлумачення розпочинається початкове знайомство з текстом. З'ясовується значення як конкретних термінів, слів чи словосполучень, так і спосіб їхнього поєднання та взаємозв'язків. Особливу увагу варто звертати на розділові знаки, сполучники та прийменники;

2) *системний спосіб тлумачення* (або систематичний) – забезпечує з'ясування реального змісту правової норми з точки зору системного підходу (зокрема, системно-структурного та системно-функціонального методів). Дає змогу аналізувати нормативно-правовий матеріал як систему, а нормативно-правовий акт, нормативний припис та норму права як елементи цієї системи. Ключовим елементом системного підходу є визначення взаємозв'язків досліджуваної норми права з іншими нормами права та її місце у відповідному нормативно-правовому акті. Особливе значення цей спосіб набуває, якщо частини логічної норми права закріплюються в різних нормативно-правових актах або у визначенні взаємозв'язку регулятивних і охоронних норм. Розрізняють генетичні, структурні та функціональні системні зв'язки. Генетичні – дають змогу зрозуміти, з якої норми права впливає досліджувана норма, як вона розгортається в часі, побачити як змінюється її значення з плином часу; структурні зв'язки – дають змогу визначити місце досліджуваної норми права серед інших правових норм, співвідношення юридичної сили різних норм, взаємодію з іншими інститутами та галузями права і дають можливість розтлумачити норму права з урахуванням цих взаємозв'язків; функціональні – дають змогу виокремити функціональне призначення досліджуваної норми, побачити її реальний зміст через її функціональне призначення.

3) *логічний спосіб тлумачення* – забезпечує з'ясування реального змісту правової норми з урахуванням законів формальної логіки та логічних правил. Логічний спосіб тлумачення, зокрема охоплює такий набір логічних прийомів та опе-

рацій: 1) *логічне перетворення тексту норми для приведення його у вигляд логічної норми: «гіпотеза-диспозиція-санкція»;* 2) *відновлення пропущених частин тексту (про які йдеться, але в тексті не присутні – наприклад суб'єкт правопорушення в описі правопорушення) для усунення невизначеності тексту;* 3) *застосування індуктивного та дедуктивного умовиводів для логічного розвитку норми (індукція – на основі неодноразової юридичної практики вивести загальне правило, дедукція – з загальної норми вивести більш конкретну (наприклад, виведення Європейським судом з прав людини принципу правової визначеності з принципу верховенства права); 4) *використання аналогії, наприклад, коли законодавець пропонує поширити норму на інші подібні випадки; 2) поширення норми, що стосується загального поняття на об'єкти, які належать до нього (термін «орган державної влади» поширюється як на Кабінет Міністрів України, і на Галицький суд м. Львова.**

4) *історичний спосіб тлумачення – забезпечує з'ясування реального змісту правової норми з урахуванням знань про умови їх формування, історичні обставини, що супроводжували прийняття цієї норми, тобто ті документи, які лежать «поза межами права». Наприклад, щоб зрозуміти зміст певних статей Конституції України і те, чому вони були прийняті саме в такій редакції, варто поцікавитися тим, в яких умовах приймався її текст (так звана, «конституційна ніч»), як обговорення проектів конституційних текстів велося в ЗМІ, почитати стенограму засідання Верховної Ради і зважати на те, які виклики давав відповідь цей текст Конституції України. А так само варто зважати на ті, правові акти, які передували Конституції і в «діалозі» з якими вона приймалася.*

5) *телеологічний спосіб тлумачення (цільовий) – забезпечує з'ясування реального змісту правової норми через визначення та встановлення цілей законодавця, те, яку мету переслідував суб'єкт правотворчості приймаючи певну норму, певний нормативно-правовий акт. Водночас треба зважати і на мету прийняття окремої норми, і на мету прийняття цілого нормативно-правового акту. Часто, мета прийняття нормативно-правового акту (або договору) прописується в перших його статтях або преамбулі.*

6) *спеціально-юридичний спосіб тлумачення – забезпечує з'ясування реального змісту правової норми за допомогою*

спеціальних юридичних досліджень. Зазвичай цей спосіб базується на правовій доктрині, коли зміст окремого поняття або юридичної конструкції розкривається в наукових дослідженнях, а потім таке поглиблене розуміння накладається на норму права. Зокрема, на практиці це здебільшого виявляється або через професійне навчання, коли закладається розуміння конкретної юридичної конструкції або через доктринальне тлумачення подібно до коментованих кодексів чи законів, або через безпосереднє ознайомлення суб'єкта тлумачення з досягненнями юридичної науки подібних до статей, монографій чи дисертаційних досліджень щодо норми, яку потрібно тлумачити. Так, наприклад, існує практика, за якою Конституційний суд України звертається до наукових юридичних інституцій та навчальних юридичних закладів щодо правової позиції науковців з питання, яке поставлене перед Конституційним Судом України.

Варто зазначити, що для здійснення тлумачення норми права необхідно застосовувати низку способів тлумачення розкриваючи реальний зміст норми права з різних сторін, не обмежуючись лише одним способом.

3. Види тлумачення правових норм

Класифікація тлумачення норм права у формі роз'яснення може здійснюватися за різними критеріями.

– За юридичними наслідками: офіційне, офіційне та неофіційне.

Офіційне тлумачення:

- за сферою дії поділяється на: нормативне і казуальне;
- за суб'єктом тлумачення поділяється на: автентичне (авторське) та делеговане (легальне).

Неофіційне тлумачення:

- за суб'єктом тлумачення поділяється на: побутове (буденне), професійне (компетентне), доктринальне (наукове);
- за обсягом змісту тлумачення: буквальне, розширювальне, обмежувальне.

Розглянемо ці види детальніше.

Основним критерієм поділу є наслідки тлумачення. Відповідно офіційне тлумачення породжує певні наслідки,

обов'язкові для невизначеного кола осіб, яким адресовано тлумачення. Неофіційне має необов'язковий характер. А офіційне – спрямовується безпосередньо органам підпорядкованим суб'єкту тлумачення і стає для них обов'язковим в силу ієрархічних зв'язків.

Отже, **офіційне тлумачення** – такий вид роз'яснення реального змісту норми права, що здійснюється компетентним на це органом влади у вигляді інтерпретаційно-правового акту (інтерпретаційно-правової норми) і має обов'язкову силу для всіх суб'єктів права, які будуть застосовувати цю норму права. Приклад: рішення Конституційного суду щодо офіційного тлумачення ч. 1. ст. 39 Конституції України (справа щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання).

Автентичне тлумачення – це такий вид нормативного тлумачення, в якому норма права тлумачиться тим органом, який її встановив.

Легальне тлумачення – це такий вид нормативного тлумачення, в якому норма права приймається тлумачиться іншим органом влади, ніж той, який її прийняв.

Нормативне тлумачення – це такий вид офіційного тлумачення норми права, що стає обов'язковою складовою змісту норми права, що тлумачиться і має бути враховане при кожному застосуванні цієї правової норми (наприклад, тлумачення Конституційним Судом України статті Конституції).

Казуальне тлумачення – це такий вид офіційного тлумачення норми права, яке є обов'язковим лише для конкретної ситуації, коли норма права роз'яснюється лише для правильного рішення або його обґрунтування в конкретній справі і не виходить за межі цього рішення (наприклад, тлумачення апеляційним судом норми права в процесі обґрунтування свого рішення).

Крім Конституційного суду, повноваження якого щодо тлумачення норм Конституції України та законів України закріплена в Конституції, фактично нормативне тлумачення здійснює і Верховний Суд та Вищі спеціалізовані суди. Хоча таке тлумачення може виглядати як казуальне рішення, однак на практиці таке тлумачення стає правовою позицією, яка стає обов'язковою для судів нижчого рівня, якщо тільки вони не хочуть, щоб їхнє рішення було скасовано в касаційному порядку.

Казуальне тлумачення здійснюється судами (судове казуальне тлумачення) або органами виконавчої влади (адміністративне казуальне тлумачення) в тій справі, яку вони розглядають і в якій ухвалюють рішення. В окремих випадках законодавством передбачена можливість тлумачення власного судового рішення за зверненням сторін.

Відповідно, тлумачення, яке здійснює Конституційний Суд України є делегованим або легальним, так само як тлумачення Європейського суду з прав людини. А от тлумачення Президентом раніше виданого указу або якогось міністерства свого ж попереднього наказу є прикладом автентичного (авторського) тлумачення.

Офіційне тлумачення – це такий вид тлумачення норм права при якому орган влади здійснює тлумачення норм права, яке стосується його діяльності з метою однозначного правозастосування, зазвичай у формі методичних рекомендацій чи листів роз'яснень та спрямовує його своїм структурним підрозділам. Наприклад, *Лист Державної фіскальної служби України від від 10.02.2017 № 3282/7/99-99-14-01-02-17 «Про застосування штрафних санкцій за порушення вимог п. 39.4 ст. 39 Податкового кодексу України»*. Він має обов'язковий характер лише для структурних підрозділів ДФС. У тому випадку, якщо таке роз'яснення буде суперечити законодавству, дії органів влади на основі такого тлумачення можуть бути оскаржені до суду і визнані неправомірними.

Неофіційне тлумачення – такий вид тлумачення, який не має обов'язкової сили і виходить від осіб, які не мають повноважень здійснювати таке тлумачення.

Побутове (повсякденне) тлумачення – це такий вид неофіційного тлумачення норм права, яке здійснюється особами без спеціальної професійної підготовки та практичного досвіду у сфері права для з'ясування чи роз'яснення питань, які стосуються повсякденного життя особи. Якість такого тлумачення залежить від рівня правової культури як суспільства загалом, так і правової культури цієї особи.

Професійне (компетентне) тлумачення – це такий вид неофіційного тлумачення норм права, яке здійснюється фахівцями в державно-правовій сфері в процесі професійної діяльності та правозастосування (наприклад, адвокат, який роз'яснює зміст норми права своєму клієнту).

Доктринальне (наукове) тлумачення – це такий вид неофіційного тлумачення норм права, яке здійснюється правниками-науковцями, які проводять дослідження в державно-правовій сфері. Результати такого тлумачення закріплюються в наукових статтях, тезах, монографіях тощо, а так само в науково-практичних коментарях до кодексів чи законів. Особлива роль доктринального тлумачення полягає в тому, що воно може використовуватися при обґрунтуванні певних судових рішень або під час здійснення офіційного тлумачення.

Тлумачення за обсягом змісту дозволяє порівняти буквальний зміст і реальний зміст норми права, який вона містить.

За загальним правилом, результати тлумачення не мають вийти за межі норми права, що тлумачиться, оскільки за допомогою тлумачення здійснюється конкретизація цієї норми.

Традиційно виокремлюють три види тлумачення за обсягом.

1) *Буквальне (адекватне) тлумачення* – це такий вид тлумачення в якому реальний зміст правової норми співпадає з буквальним формулюванням норми права.

2) *Поширювальне (розширювальне) тлумачення* – це такий вид тлумачення в якому реальний зміст правової норми ширше від буквального формулювання норми права (наприклад, в нормі права вживається поняття «іноземець», але йдеться і про іноземців, і про осіб без громадянства).

3) *Обмежувальне тлумачення* – це такий вид тлумачення в якому реальний зміст правової норми вужче від буквального формулювання норми права (наприклад, юридичне значення поняття «близькі родичі» вужче від звичайного, побутового).

4. Правотлумачний акт (інтерпретаційно-правовий акт або акт тлумачення норм права) акти та їх види

У результаті офіційного нормативного тлумачення насамперед приймається окремий правовий акт – інтерпретаційно-правовий або акт тлумачення норм права. В окремих випадках, тлумачення норми права (і, зокрема, інтерпретаційно-правова норми) може бути

частиною іншого правового акту, наприклад правозастосовного акту – рішення Європейського суду з прав людини, яке може містити і результат розгляду справи по суті, і тлумачення відповідної норми Європейської конвенції з прав людини, яке може стати інтерпретаційною нормою (прецедент тлумачення).

Отже інтерпретаційно-правовий акт – це письмовий документ, прийнятий суб'єктом офіційного тлумачення, що містить реальний зміст норми права і має обов'язкову силу для тих, на кого поширюється дія норми права або тих, хто здійснює її застосування.

Інтерпретаційно-правова норма (або норма тлумачення) – відображення змісту конкретної правової норми, яка поглиблює її зміст, не існує без неї і має обов'язковий характер під час правозастосування.

Ознаки інтерпретаційно-правового акту:

1) має обов'язковий характер для всіх, на кого поширює дію норма права, яка тлумачиться;

2) невіддільний від норми права, яка тлумачиться, залежить від неї і припиняє дію в разі скасування норми права;

3) має бути прийнята в межах норми права, що тлумачиться, допускається уточнення і конкретизація норми права, але не допускається вихід за її межі;

4) приймається компетентними суб'єктами тлумачення норм права або тим органом, який її створив;

5) має форму документа з певними реквізитами.

Види інтерпретаційно-правових актів:

– *за сферою дії*: нормативні акти (є обов'язковими для всіх, хто застосовує цю норму права), акти казуального тлумачення (співпадають з актами правозастосування, але містять казуальне тлумачення);

– *за галузевою приналежністю норми, яка тлумачиться*: конституційно-правові; цивільно-правові; адміністративно-правові; кримінально-правові акти тлумачення тощо;

– *за суб'єктом тлумачення*: акти автентичного (авторського) тлумачення; акти легального (делегованого) тлумачення;

– *за формою вираження документа* – рішення, листи, постанови, укази, накази, роз'яснення тощо;

– за приналежністю суб'єкта тлумачення: інтерпретаційно-правові акти правотворчих органів, інтерпретаційно-правові акти правозастосовних органів (акти судового тлумачення і акти адміністративного тлумачення)

Інтерпретаційно-правові акти не існують самі по собі, вони тісно пов'язані з іншими видами правових актів – нормативно-правовими та правозастосовними актами.

Контрольні питання

1. Що таке тлумачення правових норм? В яких формах воно здійснюється?
2. Чому виникає потреба здійснення тлумачення норм права?
3. Охарактеризуйте способи тлумачення норм права.
4. Які види тлумачення норм права ви знаєте? Охарактеризуйте їх.
5. Охарактеризуйте види тлумачення за обсягом.
6. У чому особливість офіційного тлумачення?
7. Охарактеризуйте інтерпретаційно-правовий акт.
8. Назвіть ознаки інтерпретаційно-правового акту.
9. Які види інтерпретаційно-правових актів ви знаєте?
10. Що таке інтерпретаційно-правова-норма?

ТЕМА 21

ПРАВОМІРНА ПОВЕДІНКА ТА ПРАВОПОРУШЕННЯ

1. Поняття, ознаки, мотиви та види правомірної поведінки

Поведінка людей, що регулюється нормами права, зумовлює виникнення правової поведінки.

Правова (юридично-значима) поведінка – це вольова, усвідомлювана, суспільно значуща поведінка особи або групи осіб, що врегульована нормами права та породжує юридичні наслідки, передбачена нормами права соціально значуща поведінка індивідуальних чи колективних суб'єктів, що контролюється їхньою свідомістю та волею, і породжує відповідні юридичні наслідки.

Правова поведінка має такі ознаки:

- 1) виражається у формі дії або бездіяльності;
- 2) відбувається в соціальному просторі, у взаємодії з суспільством;
- 3) може бути соціально корисною (правомірна поведінка) або соціально шкідливою (правопорушення);
- 4) є вольовою та усвідомлюваною;
- 4) врегульована нормами права;
- 5) породжує юридичні наслідки.

Розрізняють правомірну та протиправну поведінку, зловживання правом та об'єктивно-протиправне діяння.

Поведінка правомірна: є соціально корисною, відповідає нормам права

Поведінка протиправна (правопорушення): є соціально шкідливою, суперечить нормам права

Зловживання правом: у межах норм права, але за суттю є соціально-шкідливою поведінкою; полягає у використанні небажаних засобів та способів у межах дозволеної правом поведінки, однак суперечить цільовому призначенню використаної норми права.

Об'єктивно протиправне діяння: суперечить нормам права, є соціально шкідливою, але не містить всіх елементів складу правопорушення, у зв'язку із чим особу неможливо притягнути до юридичної відповідальності безпосередньо за ці дії. Це, зазвичай, діяння неделіктоздатних осіб, а також невинні діяння деліктоздатних осіб, випадкові дії, що мають зовнішні ознаки правопорушення, але позбавлені елемента вини – «казус».

Правомірна поведінка – це суспільно корисна (бажана, можлива, необхідна або допустима) поведінка особи (у формі дії або бездіяльності), яка відповідає приписам правових норм, гарантується і забезпечується державою.

Ознаки правомірної поведінки:

- 1) відповідає вимогам норм права – особа діє правомірно, якщо вона точно дотримується правових приписів;
- 2) є соціально корисною поведінкою, тобто вона є бажаною та об'єктивно необхідною для нормального функціонування і розвитку суспільства;
- 3) є вольовою та усвідомлюваною, тобто проявляється як дія або бездіяльність;
- 4) гарантується і охороняється державою, включаючи заходи державного примусу.

Склад правомірної поведінки – це сукупність елементів поведінки, яка відповідає вимогам права.

Склад правомірної поведінки

Суб'єкт: дієздатні та деліктоздатні особи (фізичні та юридичні),

Суб'єктивна сторона: внутрішнє ставлення суб'єкта до своєї діяльності та її наслідків.

Об'єкт: матеріальні та нематеріальні блага, суспільні відносини, на які спрямовано правомірну поведінку;

Об'єктивна сторона: дія чи бездіяльність, якими правомірна поведінка виражається назовні та їх наслідки.

Правомірна поведінка поділяється на такі види:

- 1) залежно від сфери суспільних відносин – економічна, політична, соціальна тощо.
- 2) залежно від суб'єктів права – індивідуальна чи колективна поведінка;
- 3) залежно від об'єктивної сторони – дія або бездіяльність;

4) залежно від форм реалізації норм права – дотримання, виконання, використання, застосування;

5) залежно від ставлення держави до правомірної поведінки – схвалювана, заохочувальна, допустима;

6) залежно від характеру правових приписів – належна, бажана, допустима і можлива;

7) залежно від особливостей внутрішнього ставлення суб'єкта права до своїх дій:

- активна;
- звичайна;
- пасивна
- конформістська;
- маргінальна.

Активна поведінка – такий вид правомірної поведінки, який характеризується високим ступенем активності, відповідальності, правосвідомості, внутрішньою переконаністю суб'єктів права у необхідності виконувати вимоги правових норм.

Звичайна поведінка – такий вид правомірної поведінки, що являє собою звичну, щоденну діяльність людини, яка відповідає вимогам норм права та внаслідок повторюваності не потребує додаткових зусиль.

Пасивна поведінка – такий вид правомірної поведінки, який характеризується низьким ступенем соціальної активності суб'єктів права, їх пристосованістю до зовнішніх обставин, пристосуванням власної позиції, прагнення не відрізнятися від інших суб'єктів, а робити так, як роблять інші.

Конформістська поведінка – такий вид правомірної поведінки, який характеризується пристосуванням власних дій під дію інших, прагненням не відрізнятися від інших, чинити так, як чинять інші.

Маргінальна поведінка – такий вид правомірної поведінки, що знаходиться на межі між правомірною та протиправною поведінкою особи і при зменшенні соціального контролю легко переходить в протиправну, а при посиленні соціального контролю повертається до правомірної (наприклад, не перевищувати встановлену швидкість тільки тому, що стоїть відеокамера і перевищувати оразу, як її проїхали).

2. Поняття правопорушення, його ознаки

Протиправна поведінка – це поведінка, яка становить порушення правових норм. **Правопорушення** є антиподом **правомірної поведінки**.

Правопорушення – це суспільно шкідливе (або суспільно небезпечне) винне протиправне діяння (у формі дії або бездіяльності) деліктоздатного суб'єкта, за яке чинне законодавство передбачає юридичну відповідальність.

Правопорушенню властиві такі ознаки:

- 1) суперечить нормам права, а отже є неправомірним;
  - 2) має **суспільно шкідливий характер (у випадку злочину – суспільно-небезпечний)**;
  - 3) є вираженим назовні – через дію або бездіяльність. Думки або переконання не повинні розглядатися як правопорушення;
  - 4) є **вольовим та усвідомлюваним**;
  - 5) є **винним**, тобто характеризує поведінку через негативне внутрішнє ставлення правопорушника до охоронюваних правом інтересів. В окремих випадках, можлива відповідальність без вини (батьки за шкоду, заподіяну неделіктоздатними дітьми).
  - 6) є **караним** – тягне заходи юридичної відповідальності;
  - 7) містить **причинний зв'язок між діянням і соціально небезпечними наслідками**, що наступили, тобто такі наслідки зумовлені саме цими діяннями, а не іншими причинами.
- Відсутність хоча б однієї з названих ознак не дає змогу розглядати діяння як правопорушення.

3. Юридичний склад правопорушення

Юридичний склад правопорушення – сукупність закріплених у законі об'єктивних і суб'єктивних ознак, наявність яких є необхідною для того, щоб суспільно небезпечне винне протиправне діяння було визнане правопорушенням.

Юридичний склад правопорушення охоплює чотири елементи:

Суб'єкт правопорушення; суб'єктивна сторона правопорушення; об'єкт правопорушення; об'єктивна сторона правопорушення.

Суб'єкт правопорушення – деліктоздатна фізична або юридична особа (тобто та, яка може нести юридичну відповідальність). За кримінальні правопорушення несе відповідальність лише фізична особа. Окремі правопорушення можуть мати спеціального суб'єкта, який володіє специфічною характеристикою (військовослужбовці, посадові особи, державні службовці)

Суб'єктивна сторона правопорушення – це характеристики, які визначають ставлення до скоєного особою протиправного діяння та його негативних наслідків. До складу суб'єктивної сторони правопорушення належить вина, мотив, мета вчинення правопорушення, психічний стан. Основною характеристикою суб'єктивної сторони правопорушення є вина, решта – факультативні. Вина – це результат безпосереднього усвідомлення особою є чи немає шкідливої дії та її наслідки.

Обов'язковою серед них є **вина** – безпосередній вияв психічного ставлення до вчиненої шкідливої дії (або бездіяльності) та її негативних наслідків.

Вина виражається у формі умислу або у формі необережності.

Умисел, своєю чергою, буває прямий та непрямий. Необережність буває у формі протиправної самовпевненості або протиправно недбалості.

Прямий умисел передбачає що особа усвідомлює протиправність своєї поведінки та бажає настання негативних наслідків.

Непрямий умисел охоплює усвідомлення особою протиправного характеру своєї поведінки але байдуже ставиться до негативних наслідків.

Протиправна самовпевненість передбачає що особа могла і має передбачити наслідки свого протиправного діяння, але самовпевнено розраховувала на їх відвернення.

Протиправна недбалість, як форма вини, наявна тоді коли особа, в силу свого психічного та фізичного розвитку, своїх професійних знань могла і повинна була передбачити та відвернути негативні наслідки свого діяння, але не передбачила їх.

Зазначимо, що в цивільному праві допускається відповідальність без вини. Відповідальність власника об'єкта під-

вищеної небезпеки (собака, автомобіль) за спричинену ними шкоду без вини їхнього власника. Так само відповідальність батьків за шкоду спричинену їхніми дітьми.

Факультативними ознаками є:

Мотив – тобто внутрішнє підштовхування особи до скоєння правопорушення (наприклад, мотив замовного вбивства – корисливий мотив);

Мета – тобто проектування особою очікуваного результату, настання якого особа намагається досягти вчиняючи правопорушення (приклад, вбивство заради приховання згвалтування);

Стан: стан сильного душевного хвилювання (афект), стан матері оразу після народження дитини

Об'єкт правопорушення – благо (матеріальне чи нематеріальне), яке захищається нормами права та на яке посягає правопорушення: майно, життя, здоров'я громадян, суспільний порядок тощо.

Об'єктивна сторона правопорушення – комплекс ознак, які визначають зовнішню характеристику правопорушення: протиправне діяння, шкідливий наслідок, спричинений цим діянням та причинно-наслідковий зв'язок між ними.

4. Класифікація правопорушень

Види правопорушень:

За рівнем суспільної шкідливості:

- 1) проступок – суспільно шкідливе діяння;
- 2) злочини – суспільно небезпечне діяння.

Проступки або делікти – це правопорушення, що завдають шкоди охоронюваним законом інтересам особи, суспільства, держави та становлять підставу для притягнення особи до юридичної відповідальності.

За галузевою приналежністю проступки можуть бути: конституційні, дисциплінарні, адміністративні, матеріальні, цивільно-правові.

Конституційні проступки заподіюють шкоду конституційним засадам, порядку організації і діяльності органів влади, конституційним правам і свободам громадян.

Дисциплінарні проступки заподіюють шкоду у зв'язку з невиконанням особою своїх трудових, службових, військових або навчальних обов'язків або через порушення правил трудового розпорядку.

Адміністративні проступки заподіюють шкоду суспільним відносинам у сфері державного управління, тобто ці проступки заважають здійсненню належної виконавчої і розпорядчої діяльності державних органів, перешкоджають правопорядку тощо.

Матеріальні проступки заподіюють шкоду майну підприємства його працівником.

Цивільно-правові проступки заподіюють шкоду майновим і особистим немайновим відносинам (наприклад, невиконання зобов'язань за цивільно-правовим договором, розміщення у ЗМІ інформації, що посягає на честь і гідність тощо). Цивільно-правова відповідальність має на меті і компенсувати заподіяну шкоду, і відновити порушене право.

Цивільні правопорушення (за характером) можна поділити:

- договірні, які очевидні з порушення договірних зобов'язань сторін;
- позадоговірні, які базуються на невиконанні норм цивільно-правового законодавства.

«Злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину» (ст. 11 Кримінального кодексу України)

Злочин – кримінальне правопорушення, передбачене нормами кримінального закону суспільно небезпечне винне діяння, вчинене деліктоздатною особою, за яке передбачена кримінальна відповідальність..

Суспільна небезпека полягає як в тому, на що спрямоване посягання (найважливіші соціальні блага), так і у способі, яким це посягання відбувається.

За колом осіб: особисті; вчинені групою осіб.

Міжнародні правопорушення – діяння суб'єктів міжнародного права, яке суперечить нормам та принципам міжнародного права або нормам міжнародного договору, наслідком якого є шкода, заподіяна іншому суб'єкту міжнародного права або міжнародному правопорядку.

5. Причини виникнення правопорушень

Описуючи причини правопорушень можна виокремити два основних підходи.

1) антропологічний.

Згідно з цим підходом, злочинність це результат біологічної природи людини, а отже в основі виникнення правопорушень лежать фізіологічні та психологічні закони.

Чезаре Ломброзо пропонував визначати чи людина є злочинцем на основі аналізу обличчя.

2) соціальний.

На думку прихильників цієї концепції злочинність це результат соціальних процесів.

Відповідно, злочинність викликається умовами в яких існує людина і суспільство.

Словом, для того, щоб зменшити рівень злочинності потрібно лише створити умови при яких здійснювати злочини стає або не вигідно або неможливо.

Так, розглядаючи причини виникнення правопорушення потрібно вказати на декілька рівнів: 1) якість законодавства, правотворчі помилки; 2) особисті риси правопорушення (недостатній рівень знань, правовий нігілізм, ігнорування цінностей); 3) розбіжність між соціальним статусом особи і потребами суспільства.

Контрольні питання

1. Що таке правова (юридично-значима) поведінка?
2. Охарактеризуйте види правової (юридично-значима) поведінки?
3. Охарактеризуйте поняття та ознаки правомірної поведінки.
4. У чому особливість складу правомірної поведінки?
5. Які види правомірної поведінки ви знаєте? Охарактеризуйте їх.
6. Охарактеризуйте правопорушення, назвіть його ознаки.
7. Що таке юридичний склад правопорушення? Які його елементи?
8. Охарактеризуйте елементи складу правопорушення.
9. Які види правопорушень ви знаєте?
10. Які підходи існують щодо причин виникнення правопорушень?

ТЕМА 22

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

1. Юридична відповідальність: її поняття та ознаки

Серед різних видів соціальної відповідальності виокремлюють **юридичну відповідальність**.

Юридична відповідальність може розглядатися і в перспективному аспекті, і в ретроспективному.

Перспективний аспект юридичної відповідальності або як її ще називають позитивна юридична відповідальність передбачає свідомі дії особи щодо дотримання норм права, а так само заохочення моральне або матеріальне за свідоме виконання особою своїх обов'язків.

Ретроспективний або негативний аспект юридичної відповідальності передбачає, що особа за вчинення правопорушення понесе певне покарання.

Зазвичай, коли говорять про юридичну відповідальність мають на увазі саме ретроспективний аспект юридичної відповідальності, якщо не вказано інакше. Відповідальність настане за те що особа вчинила у минулому.

Отже, юридична відповідальність – це передбачений нормами права обов'язок особи, яка вчинила правопорушення пережити страту певних соціальних як покарання за таке правопорушення.

Ознаки юридичної відповідальності:

- 1) базується на легальному державному примусі;
- 2) забезпечує покарання правопорушника, компенсацію заподіяної шкоди або відновлення порушеного права;
- 3) правопорушник несе певні втрати, втрати певних благ (свобода, власність, втрата доступу до певних можливостей);
- 4) настає лише за наявності всіх елементів складу правопорушення;
- 5) здійснюється уповноваженим органом державної влади;
- 6) настає за умови дотримання відповідних процедур передбачених процесуальним законодавством.

2. Мета, функції та загальні принципи юридичної відповідальності.

Мета юридичної відповідальності – це ті цілі, які ставлять перед собою органи державної влади, притягаючи правопорушника до юридичної відповідальності.

Сюди належить компенсація або відшкодування заподіяної шкоди, охорону та захист правопорядку, покарання за правопорушення та запобігання вчиненню правопорушень у майбутньому. З мети юридичної відповідальності очевидні **функції юридичної відповідальності**.

До них належать:

1) **правоохоронна**, яка охоплює дві підфункції:

а) **штрафна або каральна**. Передбачає покарання особи державою за вчинене правопорушення. Особа зазнає певних втрат обмежень (наприклад, позбавлення волі);

б) **правовідновлювальна або компенсаційна**. Передбачає визнання та відновлення прав потерпілим та відшкодування потерпілому заподіяних збитків з боку правопорушника (матеріальних або моральних);

2) **профілактична або попереджувальна (попереджувально-виховна, превентивна)**.

Юридична відповідальність спрямована на спонукання до дотримання норм права поваги прав свобод та законних інтересів інших осіб запобігання новим правопорушенням (превенція):

а) **загальнопревентивна функція**. Через покарання правопорушника запобігти скоєнню подібних правопорушень з боку інших членів суспільства;

б) **спеціальнопревентивна функція**. Через покарання правопорушника запобігти скоєнню інших правопорушень цією особою.

Принципи юридичної відповідальності – це незаперечні базові, фундаментальні засади, на основі яких відбувається притягнення правопорушників до юридичної відповідальності забезпечується правопорядок у суспільстві.

Юридична відповідальність:

1) передбачається лише за протиправні діяння,

2) не настає за думки, світогляд, особистісні властивості;

3) настає лише для деліктоздатної особи;

- 4) настає за власні дії правопорушника;
- 5) настає лише за заборонені діяння, за які передбачена юридична відповідальність (*Nullum crimen, nulla poena sine lege* – немає злочину та немає покарання без вказівки на це в законі);
- 6) настає за винні діяння. У цивільному праві можлива відповідальність без вини, наприклад, у випадку спричинення шкоди об'єктом підвищеної небезпеки.

Юридична відповідальність заснована на наступних принципах:

1) *законність* – юридична відповідальність: а) передбачає наявність складу правопорушення; б) настає за правопорушення, передбачені законодавством; в) настає за певною процедурою; г) здійснюється уповноваженими органами влади; г) базується на законі, який є конституційним і не суперечить принципу верховенства права. Водночас, «незнання законів не звільняє від відповідальності» (ст. 68 Конституції України);

2) *обґрунтованість*: а) встановлено як сам факт правопорушення, так і зібрано та зафіксовано належні докази вчинення правопорушення; б) рішення про притягнення особи до юридичної відповідальності належним чином аргументовано;

3) *невідворотність* характеризується таким: а) необхідність обов'язкового настання відповідальності правопорушника; б) ефективність заходів, спрямованих на розслідування правопорушення; в) ефективність заходів покарання та виховання, спрямованих на правопорушників; г) невідкладність притягнення особи до відповідальності та застосування покарання за вчинене правопорушення; г) професіоналізм та добросовісність працівників правоохоронних органів;

4) *доцільність* – необхідність узгодити вид і міру юридичної відповідальності з цілями юридичної відповідальності, що передбачає: а) можливість пом'якшення або посилення відповідальності у зв'язку з пом'якшуючими або обтяжуючими обставинами; б) можливість звільнення особи у зв'язку з обставинами, що унеможливають притягнення особи до юридичної відповідальності; в) врахування індивідуалізації юридичної відповідальності (як це передбачено в ст. 61 Конституції України: «Юридична відповідальність особи має індивідуальний характер»);

5) *своєчасність* – означає необхідність притягнення особи до юридичної відповідальності в межах встановленого законодавством строку;

6) *справедливість*: а) співрозмірність правопорушення виду і мірі юридичної відповідальності; б) заборона на пониження людської гідності при покаранні; в) за одне правопорушення – особа притягається лише один раз до одного виду юридичної відповідальності (ст. 61 Конституції України); г) зворотна дія закону поширюється у випадку пом'якшення або скасування відповідальності; г) в адміністративних та кримінальних справах застосовується принцип презумпції невинуватості (ст. 62 Конституції України).

3. Види юридичної відповідальності

За галузевою структурою права можна виокремити:

- конституційну,
- матеріальну,
- дисциплінарну,
- адміністративну,
- цивільно-правову,
- кримінальну юридичну відповідальність.

За функціями юридичної відповідальності:

1) компенсаційна – в основі компенсаційного виду юридичної відповідальності лежить необхідність компенсувати потерпілому заподіяну правопорушенням шкоду. Передбачено і відшкодування матеріальної шкоди, і моральної;

2) правовідновлювальна – в основі правовідновлювального виду юридичної відповідальності лежить необхідність відновити особі порушене право, зокрема шляхом витребування майна з чужого незаконного володіння;

3) штрафна – в основі штрафного виду юридичної відповідальності лежить намагання притягнути особу до відповідальності через понесення нею обмеження певних прав (обмеження свободи або позбавлення свободи, заборона займати певні посади);

4) превентивна – превентивна юридична відповідальність дуже близька до позитивної юридичної відповідальності, оскільки її метою є забезпечення того щоб правопорушення майбутньому не було вчинено.

4. Підстави притягнення та звільнення від юридичної відповідальності

Для розуміння юридичної відповідальності важливе значення має фактична та юридична підстава юридичної відповідальності.

Фактична підстава юридичної відповідальності – це сукупність ознак які утворюють юридичний склад правопорушення.

Юридична підстава юридичної відповідальності передбачає:

а) необхідність наявності норми права, на основі якої особа притягається до відповідальності;

б) акт правозастосування яким відповідний компетентний орган влади фіксує обсяг та спосіб притягнення особи до відповідальності для конкретного правопорушника (наприклад, вирок) – процесуальна підстава;

в) відсутність підстав для звільнення від юридичної відповідальності.

Саме поєднання фактичної та юридичної підстави юридичної відповідальності дає змогу зробити притягнення особи до відповідальності реальним.

Обставини, що охоплюють юридичну відповідальність.

Протиправні діяння, зазвичай, спричиняють за собою юридичну відповідальність. Однак, можливі виключення, передбачені законодавцем. Унаслідок наявності в деяких випадках цих виключень зовні (формою) протиправні дії перестають бути протиправними і, внаслідок цього, особи, які їх вчинили, не будуть притягатися до юридичної відповідальності.

До цих обставин відносяться:

1. **Неосудність.** Спричиняється хворобливим станом психіки, тобто, відповідно до ч. 2 ст. 19 Кримінального кодексу України, особа «не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки». Виокремлюють два критерії неосудності: медичний (хронічна душевна хвороба; тимчасовий розлад психічної діяльності; недоумство; інший

хворобливий стан психіки) та юридичний (особа неспроможна усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними).

2. **Малозначність правопорушення, тобто правопорушення не становить значної суспільної шкоди або небезпеки** – це обставина, яка встановлюється на основі сукупності фактичних обставин кожної конкретної справи. Ця обставина потребує врахування фактичних особливостей у цій справі: умови, характер діяння, наслідки, розмір заподіяної шкоди, особисті риси правопорушника.

3. **Необхідна оборона.** Ця обставина передбачає, що особа захищає свої права та інтереси інших осіб, суспільні або державні інтереси від протиправного посягання, водночас заподіюючи шкоду особі, яка вчинила посягання.

3. **Крайня необхідність.** Ця обставина наявна, коли особа заподіює шкоду інтересам, які захищаються правом, заради усунення більш значущої шкоди або небезпеки і не могла бути усунена іншим чином.

5. **Казус** – об'єктивно шкідливе протиправне діяння, за яке законодавцем не була передбачена юридична відповідальність. Оскільки законодавчо таке діяння не визнане протиправним, то особа, що їх вчинила, не може нести відповідальність.

6. **Затримання особи, що вчинила злочин** – дії потерпілого та інших осіб безпосередньо після вчинення посягання, спрямовані на затримання особи, яка вчинила злочин, і доставлення її відповідним органам влади, якщо водночас не було допущено перевищення заходів, необхідних для затримання такої особи (ст.38. Кримінального кодексу України).

7. **Фізичний або психічний примус** – це обставина, яка охоплює юридичну відповідальність, внаслідок заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, які захищаються законом, якщо в результаті безпосереднього впливу примусу особа не могла самостійно розпоряджатися собою, внаслідок чого спричинено шкоду.

8. **Виконання наказу або розпорядження.** Ця обставина характеризується тим, що особі було віддано законний наказ або розпорядження (тобто наказ віддано уповноваженою особою в межах її повноважень за належною процедурою

та не суперечать правам свободам людини). Явно злочинний наказ не має виконуватись. Саме тому особа, яка відмовилася виконувати явно злочинний наказ не підлягає відповідальності (ст. 41 Кримінального кодексу України).

9. Виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації. *«Не є злочином вимушене заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам особою, яка відповідно до закону виконувала спеціальне завдання, беручи участь в організованій групі чи злочинній організації задля попередження чи розкриття їх злочинної діяльності»* (ч. 1 ст. 43 Кримінального кодексу України). Така особа підлягатиме відповідальності лише за вчинення *«особливо тяжкого злочину, вчиненого умисно і поєднаного з насильством над потерпілим, або тяжкого злочину, вчиненого умисно і пов'язаного з спричиненням тяжкого тілесного uszkodження потерпілому або настанням інших тяжких або особливо тяжких наслідків»* (ч. 2 ст. 43 Кримінального кодексу України).

10. Діяння, пов'язане з ризиком. Обставиною, яка унеможливорює протиправність діяння є також *«діяння (дія або бездіяльність), яке заподіяло шкоду правоохоронюваним інтересам, якщо це діяння було вчинене в умовах виправданого ризику для досягнення значущої суспільно корисної мети. Ризик визнається виправданим, якщо мету, що була поставлена, не можна було досягти в цій обстановці дією (бездіяльністю), не поєднаною з ризиком, і особа, яка допустила ризик, обґрунтовано розраховувала, що вжиті нею заходи є достатніми для відвернення шкоди правоохоронюваним інтересам»* (чч. 1–2 ст. 42 Кримінального кодексу України). Наприклад, у випадку, коли лікар рятує життя особи йде на ризик втрати особою здоров'я, в разі, якщо іншим чином неможливо врятувати життя цієї особи.

«Ризик не визнається виправданим, якщо він завідомо створював загрозу для життя інших людей або загрозу екологічної катастрофи чи інших надзвичайних подій» (ч. 3 ст. 42 Кримінального кодексу України).

Контрольні питання

1. Що таке юридична відповідальність?
2. Охарактеризуйте ознаки юридичної відповідальності?
3. Охарактеризуйте мету і функції юридичної відповідальності.
4. У чому особливість складу правомірної поведінки?
5. Які принципи юридичної відповідальності ви знаєте? Охарактеризуйте їх.
6. Охарактеризуйте Види юридичної відповідальності, назвіть його ознаки.
7. Охарактеризуйте підстави притягнення до юридичної відповідальності.
8. Які обставини унеможливають юридичну відповідальність?

ТЕМА 23

ПРАВОСВІДОМІСТЬ І ПРАВОВА КУЛЬТУРА

1. Поняття, структура та функції правосвідомості

Правосвідомість¹⁶³ – вид (форма) суспільної свідомості, що охоплює сукупність поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій та уявлень, які характеризують ставлення людини, соціальних груп і суспільства в цілому до чинного чи бажаного права та діяльності, пов'язаної з ним.

Люди оцінюють правові явища та право з погляду моральних категорій добра і зла, совісті, честі, справедливого і несправедливого та ін. Ставлення до права часто визначається політичними поглядами.

Вплив правосвідомості на організацію суспільного життя доволі великий, а отже цим пояснюється внесення його в механізм правового регулювання як одного із засобів впливу на суспільні відносини.

Найбільш відчутну роль правосвідомість відіграє на стадії реалізації права, тобто у процесі втілення в життя юридичних прав і обов'язків. Життя людини яскраво демонструє, що думка, свідомість, вольове зусилля, образ дійсно управляють поведінкою людей, ініціюють і регулюють їх дії та вчинки у всіх сферах життєдіяльності, зокрема правової.

Ознаки правосвідомості¹⁶⁴:

– вона є одним з різновидів суспільної свідомості, їй властиво відображувати навколишній світ, не увесь, а лише певний його аспект – правову дійсність.

– носіями правосвідомості є різні суб'єкти права: громадяни, державні органи та їх посадові особи, юристи-науковці,

---

¹⁶³ Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права : підручник. К. : Кондор, 2006. С. 386.

¹⁶⁴ Загальна теорія держави і права : [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів], М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2011. С. 534.

юристи-практики, громадські об'єднання, політичні партії, суспільство загалом;

– об'єктом пізнання правосвідомості зазвичай є чинне право в усій багатоманітності його проявів (право, правова поведінка або діяльність, правові відносини, практика реалізації права тощо), а також може охоплювати оцінку права минулого (аналіз правових пам'яток, Руської правди, римського права тощо) або формувати уявлення про право бажане, майбутнє;

– правосвідомість є одним із найважливіших чинників розвитку праворозуміння. Право, яке складається об'єктивно, відносно підходів суспільства щодо регулювання тих чи інших суспільних відносин, відповідно до існуючих, іноді досить суперечливих уявлень, не може бути досконалим. У ньому неминуче виникають внутрішні суперечності, певні прогалини. Аналіз, оцінка права і практики його застосування дають змогу виявити існуючі недоліки;

– її можна розглядати як своєрідний механізм саморегуляції діяльності (поведінки) людей, що пояснюється її здатністю орієнтувати суб'єктів права в різних правових ситуаціях, ухвалювати юридично значущі рішення щодо додержання або порушення права, робити правомірний вибір.

Структура правосвідомості – це, насамперед, огляд правової ідеології та правової психології.

Правова ідеологія є науковим проявом тих чи інших правових ідей, теорій, поглядів, концепцій, принципів, вимог, щодо права, правової дійсності. Правовою ідеологією є, наприклад, теорія («принцип») концепція правової або соціальної держави, розподілу влад, теорія народного суверенітету тощо.

Умови формування державних ідеологічних систем:

– державна ідеологія має віддзеркалювати тільки загальносуспільні, а не соціально-групові інтереси;

– життєздатною і плідною державною ідеологією може бути лише та, яка формується на основі реального життя відповідного суспільства, його традицій і менталітету народу, а не ідеологічних міфів, запозичених у інших народів;

– вона не має намагатися давати відповіді на всі проблеми суспільного життя, а лише на ті, які мають загальносуспільне значення;

– державна ідеологія відкрита для критики з боку окремих громадян, різних політичних партій, громадських формувань, суспільних рухів;

– вона повинна мати відповідну державну організаційну структуру і матеріальну базу, бо тільки тоді вона може бути життєздатною і плідною, коли про неї буде піклуватися сама держава¹⁶⁵.

Правова психологія¹⁶⁶ – це сукупність емоцій, настроїв, почуттів, переживань з приводу права, окремих правових явищ. Ними можуть будувати повага до прав і свобод людини, відчуття справедливості, байдужість до беззаконня або страх перед відповідальністю, емоційна реакція (подібних до викриків і оплесків, тощо) присутніх у залі судових засідань на певне рішення судді, тобто емоційне ставлення до права. Загалом – це несистематизована, стихійна, найпоширеніша форма усвідомлення права, яка тією чи іншою мірою притаманна усім суб'єктам, а отже може виникнути щодо будь-якого правового явища.

Елементи структури правової психології (за М. В. Цвіком):

– **динамічні і сталі**. Динамічні компоненти (почуття, настрої, хвилювання) становлять найбільш нестабільну, рухливу складову правової психології. Водночас варто наголосити, що навіть якщо настрої людини формуються стихійно, це не виключає можливості особи керувати ними і своїми діями; До сталих компонентів належать: знання права, самооцінку особи, правові стереотипи, звичаї, традиції. За їх допомогою особа здатна критично оцінювати свої дії і вчинки з погляду їхньої відповідності праву;

– **пізнавальні** (уявлення, погляди, правові емпіричні знання) і емоційні (правові емоції, почуття, настрої).

Функції правосвідомості (за М. В. Цвіком):

– **пізнавальна («інформаційна») функція** – припускає наявність у людей певних знань про правові явища (наприклад,

¹⁶⁵ Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права : підручник. К. : Кондор, 2006. С. 390.

¹⁶⁶ Загальна теорія держави і права : [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів], М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2011. С. 535.

наявність знань про право, закон, правотворчу, правозастосовну діяльність, правовідносин;

– **оцінна функція** – знаходить прояв у наявності у людей певного ставлення до права, інших правових явищ;

– **регулятивна функція** – припускає, що на основі правових знань, правових оцінок у людей формуються правові установки щодо поведінки у сфері дії права.

Видів правосвідомості за її суб'єктами¹⁶⁷:

– **суспільна правосвідомість** притаманна великим соціальним утворенням (окремого регіону, населенню країни, певному етносу). Вона зумовлена і груповою правосвідомістю, й індивідуальною. Наприклад, низкою характерних особливостей відрізняється класична юридична правосвідомість, заснована на вірі в право і порядок, справедливість суду, тоді як для пострадянських країн властиві ознаки підміни правосвідомості етичними поглядами, а отже поширення правового нігілізму, зневажливого ставлення до права і закону. Суспільна правосвідомість як результат розумової діяльності відповідного суб'єкта позначається на індивідуальній і груповій свідомості лише частково.

– **групова правосвідомість** існує на рівні різних соціальних груп (політичних партій, профспілкових організацій, громадських об'єднань та ін.), а також верств населення, класів, а отже відображає специфіку відповідної групи. На процес її формування впливає спільність інтересів, умов життя, традицій, схожість сприйняття державно-правового буття, а також авторитет лідера групи. Відповідно діапазон відмінностей правосвідомості різних груп може бути надзвичайно широким: від можливості створювати тимчасові союзи для досягнення спільної мети (наприклад: утворення парламентської більшості із представників різних фракцій або передвиборчі блоки) до прямого протистояння між ними.

---

¹⁶⁷ Загальна теорія держави і права : [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів], М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2011. С. 536.

За рівнем глибини відбиття правової дійсності¹⁶⁸:

– **наукова, теоретична правосвідомість** притаманна науковцям, викладачам вищих навчальних закладів юридичного профілю, які займаються теоретичною розробкою загальних або галузевих правових проблем. Вона передбачає не тільки наявність юридичної освіти, а також уміння оперувати правовими категоріями, теоріями, концепціями, принципами, а отже здійснювати широкі і глибокі узагальнення правового матеріалу, тобто має систематизований, комплексний характер.

– **професійна правосвідомість** – це правосвідомість юристів-практиків, людей, які мають юридичну освіту, виконують роботу прокурора, судді, слідчого, адвоката тощо. Носії професійної правосвідомості, зазвичай, володіють не тільки спеціалізованими, конкретизованими знаннями чинного законодавства, а також вмінням, навичками його застосування.

– **побутова правосвідомість** – результат осмислення пересічними громадянами свого життєвого юридичного досвіду, який формується на основі повсякденного досвіду людей у сфері правового регулювання і значною мірою залежить від здобутої правової освіти. Це найпоширеніший рівень правової свідомості.

Правова поведінка проявляється у формі дій (вчинків), які впливають на стосунки суб'єктів, або у формі бездіяльності, яка, навпаки, ніяких змін у стані суспільних відносин не спричиняє. Перш ніж правова поведінка зовні виразиться як правовий вчинок, має виникнути правова настанова, мотив правової поведінки у правосвідомості суб'єкта (за Скакун О. Ф.).

Правова настанова – готовність особи проявити активність у сфері пізнання і реалізації права. Вона становить конкретну програму поведінки у певних умовах, яка формується з усіх належних суб'єкту правових (правомірних і протиправних) знань, оцінок, думок, настроїв, звичок, навичок, сподівань, ставлень до кого-небудь і до чого-небудь, які переходять в інтереси і прагнення (за О. Ф. Скакун).

---

¹⁶⁸ Бандурка О. М. Теорія держави та права України : підручник для курсантів та студентів вищих навч. закл. / О. М. Бандурка, М. Ю. Бурдін, О. М. Головка та ін. Харків : Майдан, 2018. С. 345.

Виникнення правової установки припускає¹⁶⁹:

- поінформованість про норму права;
- розуміння її змісту;
- ставлення до прав інших осіб;
- емоційне переживання щодо функціонування норми права;
- оцінку, тобто ступінь схвалення, норми права;
- готовність до дії;

Правова настанова – суб'єктивний регулятор поведінки.

Джерела правової інформації: *документовані юридичні акти і правові принципи (конституція, законодавчі і підзаконні акти, міжнародні договори і угоди, норми і принципи міжнародного права, а також ненормативні правові акти), повідомлення преси, телебачення, радіо, публічні виступи та інші засоби інформації з правових питань («Офіційний вісник України», газети «Голос України», «Урядовий кур'єр», «Юридичний вісник України», телерадіоканал «Право» та ін.).*

Право впливає на правосвідомість тим, що воно є найважливішим джерелом її формування, перетворення і розвитку.

2. Поняття та види деформації правосвідомості. Правовий нігілізм

Наявність позитивної правосвідомості, свідчить про правову культуру особи, проте правосвідомість людини може демонструвати і певну її деформацію – викривлення позитивних за характером правових переконань та поглядів тощо

Деформація правосвідомості проявляється у викривленні уявлень про цінність права. Традиційно її зводять до правового нігілізму¹⁷⁰. Іншими проявами дефектної правосвідомості є правовий ідеалізм, правовий інфантилізм, правовий дилетантизм, що зумовлює «переродження»

---

¹⁶⁹ Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 132.

¹⁷⁰ Загальна теорія держави і права : [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів], М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2011. С. 544.

правосвідомості. Спільним для всіх видів деформації є право неосвіченість, низький рівень правосвідомості, політико-правової культури суб'єктів права. Водночас кожен із названих видів деформації має свою специфіку.

Правовий інфантилізм – проявляється у несформованості правових знань або їх недостатній глибині, однак під час особистої переконаності в наявності належної юридичної підготовки, він розглядається як відносно м'яка за наслідками форма деформації правосвідомості. Найбільшого поширення правовий інфантилізм набуває серед працівників правозастосовних органів, правоохоронних та інших, які не здобули фундаментальної юридичної освіти.

Правовий ідеалізм (романтизм) – характеризується таким станом правосвідомості громадян, зокрема посадових осіб державного апарату, при якому відбувається переоцінка реальних можливостей форм права впливати на суспільні відносини і процеси. Очікування від права результатів, які воно об'єктивно не здатне забезпечити, відповідно з часом призводить до розчарування в ньому і далі до нігілістичних поглядів і оцінок права.

Правовий дилетантизм – означає вільне поводження із законом (неадекватне тлумачення правових норм або поверхове, відсутність системного підходу при їх оцінці та ін.) або оцінкою юридичної ситуації, що загалом зумовлено легковажним ставленням до права. Особливої небезпеки ця форма може набути в разі тиражування таких підходів через засоби масової інформації (наприклад, твердження про визнання особи до судового рішення винною у вчиненні злочину усупереч дії презумпції невинуватості).

Правова демагогія¹⁷¹ – передбачає легковажне або свідоме справляння такого впливу громадських організацій або окремої особи на свідомість людей, наслідком якого стає формування однобічного чи викривленого уявлення про правову дійсність. Небезпечність правової демагогії полягає в тому,

---

¹⁷¹ Загальна теорія держави і права : [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів], М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2011. С. 545.

що особа, яка на неї орієнтується, а отже припускає наявність певної цінності права, усвідомлює існування довіри до нього з боку інших, а відповідно використовує його для досягнення власних корисливих інтересів, прикриваючи свої наміри розмовами про суспільне благо. Така форма деформації правосвідомості найбільшого поширення набуває під час проведення виборів або референдумів, а отже супроводжується використанням широких можливостей засобів масової інформації та реклами впливати на суспільну думку («чорний піар»).

Правовий нігілізм, найпоширенішою і особливо небезпечною формою викривлення правової свідомості і має широкий діапазон проявів: від негативного ставлення до правових форм організації суспільних відносин через заперечення соціальної цінності права, скептичного ставлення до права, аж до свідомого ігнорування вимог закону. Правовий нігілізм варто відрізнити від конструктивної критики чинної системи права, діяльності правоохоронних органів, юридичної практики, яка сприяє виявленню існуючих недоліків і спрямована на вдосконалення правової системи держави.

Основних рис сучасного правового нігілізму (за М. В. Цвіком):

- *гордовито-зневажливе, поблажливо-скептичне сприйняття права;*
- *масове поширення його як серед представників державної влади так і населення в цілому;*
- *багатоманітність форм прояву – від парламентсько-конституційних до мітингово-охлократичних; від кримінальних до легальних, від його поєднання з деструктивною критикою і популістською спрямованістю; сполучення правового нігілізму з етичним та політичним нігілізмом, що створює деструктивну ситуацію в суспільстві і державі.*

Найпоширенішими проявами правового нігілізму є¹⁷²:

- *«війна законів», тобто видання суперечливих або таких, що унеможливають дію один одного, нормативно-правових*

---

¹⁷² Загальна теорія держави і права : [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів], М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2011. С. 546.

актів, невідповідність законів конституції, а підзаконних нормативних актів – законам (наприклад, існування в старому КК статті, яка передбачала смертну кару, при запереченні існування такого покарання ст.ст. 3 та 21 Конституції України);

– неузгодженість дій окремих гілок влади у проведенні правової політики;

– підміна законності політичною, прагматичною або ідеологічною доцільністю;

– свідоме недодержання або невиконання правових приписів органами державної влади, організаціями та громадянами (наприклад, ухилення від сплати податків суб'єктами підприємницької діяльності);

– порушення прав і свобод людини і громадянина;

– неповага до правоохоронних органів, протидія їх законним вимогам тощо.

Правовий нігілізм може існувати на рівні як ідеології, так і практики. В першому випадку йдеться про розроблення таких доктрин, теорій, концепцій, (наприклад, ідеологія марксизму-ленінізму), в яких на теоретичному рівні обґрунтовуються думки про те, що право не має самостійної соціальної цінності, а має цінність лише інструментальну, внаслідок чого розглядається як щось другорядне, похідне від держави явище.

Значно більшу небезпечність правовий нігілізм становить тоді, коли погляди реалізуються на практичному рівні. Це втілюється в протиправну поведінку (діяльність) людей та їх організацій або, як найбільш негативний прояв, у протиправну політику державної влади, яка проявляється в масовому порушенні прав і свобод громадян чи навіть терорі стосовно окремих осіб, політичних сил, релігійних, етнічних, соціальних груп.

Причини правового нігілізму можуть бути різними. Так, поширення нігілістичних поглядів на право пояснюється історичними чинниками. Теоретичним підґрунтям правового нігілізму тривалий час була ідея про буржуазний за своєю сутністю характер держави і права, які відповідно приречені на відмирання після перемоги соціалістичної революції, та диктатуру пролетаріату як владу, що не може бути обмеженою або пов'язаною а законом.

На етапі переходу України від тоталітарного минулого до демократичного устрою суспільного і державного життя певний розвиток нігілістичних поглядів на право зумовлений політичними, соціальними кризовими явищами, економічними та незавершеністю конституційної, правової і судової реформ, адміністративної, невідлагодженістю механізму реалізації прийнятих законів, розвитком правового ідеалізму тощо¹⁷³.

Розвитку нігілістичних поглядів та настанов, особливо серед молоді, нині істотно сприяє романтизація злочинного світу в художній літературі, кінематографі, та інших сферах мистецької діяльності. «Переродження» правосвідомості обґрунтовано визнається одним з найнебезпечніших проявів деформації правосвідомості громадян. Йому притаманна максимальна ступінь викривлення правових ідеалів, свідченням чого стає свідоме вчинення людиною умисних, переважно тяжких кримінальних злочинів, мотивами яких найчастіше виступають користь, жорстокість та ін. Особливу небезпечність становлять такі види «переродження» правосвідомості, наслідком яких є організована корупція і злочинність, що завдають значної шкоди процесу реалізації принципів верховенства права, недоторканності основних прав і свобод людини, а отже становлення демократичної, правової держави, підвищення рівня правової культури особистості і суспільства загалом.

В Україні, яка стала на шлях просування до демократичної, правової державності, де діють принципи правового закону та верховенства права, боротьба з деформацією правової свідомості має розглядатися як пріоритетний напрямок діяльності суспільства загалом і компетентних державних органів. На рівні державної політики має бути розроблений комплекс спеціальних **засобів протидії деформації правосвідомості**, зокрема **правовому нігілізму**. До таких напрямків варто віднести: *завершення конституційної, судової,*

---

¹⁷³ Загальна теорія держави і права : [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів], М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2011. С. 547.

правової, адміністративної, реформ; підвищення ролі та ефективності суду; подолання політичної та економічної кризи; вдосконалення організації та забезпечення ефективності функціонування системи правоохоронних органів; якісну підготовку і перепідготовку юридичних кадрів організацію системи правового виховання і освіти, ефективну профілактику правопорушень та ін¹⁷⁴.

3. Поняття правової культури. Правова культура особи. Види та форми правових культур

Правова культура¹⁷⁵ – система правових цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством правового прогресу, а отже відображають у правовій формі стан свободи особи, інші найважливіші соціальні цінності.

Правова культура немислима без людини та її діяльності, без прогресивної спрямованості цієї діяльності. Вона виступає як соціальне явище, яке має чітко окреслену мету, що охоплює сукупність компонентів правової реальності в її фактичному функціонуванні й розвитку.

Правова культура особи, будучи компонентом правової культури суспільства і залежною від неї величиною, відповідно відображає ступінь і характер її розвитку, так чи інакше забезпечуючи соціалізацію особи і правомірну діяльність індивіда.

Правова культура – це свого роду багатство, виражене у досягнутому рівні регулятивних якостей права, а отже накопичених правових цінностей, юридичної техніки, тобто усього того, то стосується правового прогресу.

Високий рівень правової культури є показником правового прогресу, що передбачає (за М. С. Кельман):

- *правові знання;*
- *належне правове виховання;*

---

¹⁷⁴ Загальна теорія держави і права : [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів], М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2011. С. 548.

¹⁷⁵ Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права : підручник. К. : Кондор, 2006. С. 393.

- ефективність правового регулювання
  - престиж, авторитет юридичної науки;
  - участь громадян в управлінні державою;
  - добровільність виконання вимог правових норм;
  - реальність прав і свобод громадян;
  - якість роботи правоохоронних органів;
  - належний рівень розвитку всієї системи юридичних актів;
- стан законності в суспільстві, тобто якою мірою суб'єкти правовідносин дотримуються юридичних норм, що діють у суспільстві.

Отже, правова культура особи – необхідна передумова і творче начало правового стану суспільства, його складова частина та мета. Водночас це ступінь і характер правового розвитку самої особи, які знаходять своє вираження у рівні її правомірної діяльності. Будучи обумовленою до певної міри правовим станом суспільства, вона лежить у його основі, створюючи цілісне ядро.

Правова культура особи передбачає її позитивну правову свідомість у дії. Це творча діяльність, яка відповідає прогресивним досягненням суспільства в правовій сфері, завдяки якій відбувається постійне правове збагачення індивіда.

Правову культуру особи і суспільства можна розглядати як одну з категорій загальнолюдських цінностей, як найважливіший результат загальногуманних завоювань, вона стає невід'ємним компонентом цивілізованого громадянського суспільства.

Прийняття в Україні Конституції, створення відповідно до неї правових законів є суттєвим чинником подальшого піднесення української культури. Вона формує громадянську, політичну і правову свідомість особистості, сприяє розвиткові загальної культури нації в демократичному і гуманістичному напрямках, утвердженню в свідомості людей поваги щодо соціальної справедливості. Конституцію України можна розглядати як юридичну форму засад культури українського суспільства, його окремих прошарків та громадян¹⁷⁶.

---

¹⁷⁶ Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права : підручник. К. : Кондор, 2006. С. 394.

Види правової культури¹⁷⁷:

За складом суб'єктів:

– **правова культура особи** – залежить від досвіду особи, наявності правових знань, навичок, а отже правомірної поведінки, рівня її освіти, діяльності з реалізації норм права, правових почуттів та передбачає її соціально-правову активність, нетерпимість до протиправної діяльності

– **правова культура суспільства** – характеризується та визначається станом загальної культури населення, рівнем правосвідомості, якістю національного законодавства, існуванням гарантій захисту прав і свобод людини і громадянина; станом законності та юридичної практики, правопорядку;

– **правова культура окремих колективів або соціальних груп** є своєрідним поєднанням правової культури суспільства та правової культури окремих осіб, які утворюють ці колективи;

За рівнями та глибиною пізнання правових явищ¹⁷⁸:

– **професійна** – притаманна особам, які мають глибоке знання законодавства, правильне розуміння принципів права, а отже механізму правового регулювання, тобто спеціально займаються правовою діяльністю, а відповідно професійно відносяться до права та практики його застосування;

– **побутова** вона характеризується невисоким рівнем узагальнення правових знань, які використовуються особами у повсякденному житті, в міру реалізації суб'єктивних прав, а також виконання юридичних обов'язків;

– **теоретична** – це сукупність наукових знань про сутність права, механізм правового регулювання, виникає у науковців-правознавців.

Ці різновиди правової культури формуються в процесі правового виховання населення шляхом набуття позитивних поглядів, уявлень, цінностей, почуттів та емоцій.

За характером прояву (О. В. Зайчук):

– **зовнішня правова культура** – це юридична діяльність та її наслідки;

---

¹⁷⁷ Зайчук О. В., Оніщенко Н. М. Теорія держави і права. Академічний курс. Підручник. Київ. Юрінком. Інтер. 2006. С. 233.

¹⁷⁸ Там само. С. 234.

– **внутрішня** – особисті переконання, уявлення та почуття про правові категорії.

За характером існування правової культури (О. В. Зайчук):

– **відкрита** – що взаємодіє з іншими правовими культурами, сприймаючи її надбання;

– **закрита** – яка уникає взаємодії з іншими правовими культурами, обмежуючись власними надбаннями, вважаючи їх єдино вірними.

Функції правової культури¹⁷⁹:

– **пізнавальна** – вона спрямована на оволодіння особою правовими знаннями, формування власних переконань з метою вірного їх застосування у практичній діяльності, а отже набуття навичок правового мислення;

– **виховна** – забезпечує поважне та свідоме ставлення особи до вимог чинного законодавства;

– **регулятивна** – забезпечує відповідність поведінки особи правовим приписам на підставі отриманих правових знань, а також відповідних правових переконань особи чи колективу;

– **комунікативна** – на підставі набутих знань, дає змогу особі зорієнтуватися у правовому просторі для забезпечення безконфліктного співіснування з іншими суб'єктами;

– **ціннісно-нормативна** – спрямована на визначення статусу законності, а також правопорядку в державі з погляду реалізації суб'єктами правових відносин чинного законодавства;

– **прогностична** – дає змогу прогнозувати розвиток чинного законодавства, правових інститутів у державі.

Отже правова культура визначає принципи правової поведінки особи та систему правових норм, цінностей, ідеалів, які забезпечують єдність і взаємодію правових інститутів та організацій в суспільстві.

---

¹⁷⁹ Зайчук О. В., Оніщенко Н. М. Теорія держави і права. Академічний курс. Підручник. Київ. Юрінком. Інтер. 2006. С. 235.

4. Правова культура суспільства. Правова субкультура і правова контркультура

Правова культура суспільства¹⁸⁰ – це якісний стан правового життя держави, який характеризується досягнутим рівнем розвитку правової системи, а отже станом системи законодавства, законності і правопорядку, правозастосовної практики, рівнем правосвідомості, юридичної науки, правової освіти, відповідно ступенем гарантованості основних прав і свобод людини.

Поняття «**правова культура суспільства**» характеризує більше всього ціннісний зріз правової реальності, а також рівень її поступового розвитку, охоплюючи досягнення цивілізації. Правова культура суспільства є умовою забезпечення свободи і безпеки особи, прав людини, гарантом її правової захищеності й громадянської активності, а отже зобов'язує владу надати правовому статусу громадян юридичної значимості, тобто рівності перед законом і судом (у Конституції України (ст. 24) зазначено: «Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом»).

Елементи правової культури¹⁸¹:

– досягнення якісного стану юридичної охорони, а також захисту основних прав і свобод людини і громадянина – це наявність демократичного, справедливого, гуманістичного законодавства, його відповідність міжнародним правовим стандартам у сфері прав людини; можливість особи звернутися до міжнародних правових інституцій, наприклад, до Європейського суду з прав людини, якщо громадянин вважає, що державні органи порушили його права, а відповідно він не зміг усіма передбаченими законодавством засобами їх захистити; існування ефективних національних правових засобів та процедур для захисту конституційних прав і свобод;

---

¹⁸⁰ Загальна теорія держави і права : [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів]. М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2011. С. 550.

¹⁸¹ Там само. С. 548–550.

– ступінь впровадження в практику суспільного і державного життя принципів верховенства права і правового закону, тобто обмеження державної влади правом, відповідність підзаконних нормативно-правових актів законам;

– рівень правосвідомості громадян та посадових осіб, тобто ступінь знання права, поваги до нього, засвоєння ними цінності права, правових процедур розв'язання конфліктів, переконаності в необхідності додержуватися приписів правових норм, забезпечення основних прав і свобод людини;

– досконале і за формою, і за змістом законодавство становить важливий елемент правової культури. Високому рівню правової культури суспільства має відповідати законодавство, яке характеризується відсутністю прогалів і внутрішніх суперечностей, нечітких або таких, що можуть двозначно тлумачитися, правових приписів, справедливістю, науковою обґрунтованістю, демократичною і гуманістичною спрямованістю, використанням оптимальних способів та методів регулювання правових відносин тощо;

– ступінь правового закріплення вимог законності в системі законодавства, реальність їх здійснення, тобто ефективно функціонувала система правової освіти та виховання населення, зокрема державних службовців;

– ефективність роботи правозастосовних, зокрема правоохоронних органів (прокуратури, суду, органів внутрішніх справ та ін.);

– стан розвитку юридичної науки, залучення вчених юристів до розроблення проектів нормативно-правових актів, а також вдосконалення їх змісту, програм боротьби зі злочинністю. Юридична наука здатна істотно впливати на сприйняття передового правового досвіду, який охоплює здобутки розвитку і національної правової системи, так і правових систем інших країн, а особливо засвоєння історичного досвіду правового регулювання (правові пам'ятки, правові звичаї, традиції, доктрини)¹⁸².

---

¹⁸² Загальна теорія держави і права : [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів]. М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2011. С. 551.

Поряд з правовою культурою суспільства загалом завжди існує певна кількість різноманітних субкультур (регіонів, релігійних груп, етносів, верств населення).

Правова субкультура¹⁸³ – це частина правової культури суспільства, яка в певних аспектах (елементах, позиціях, цінностях, тощо) відрізняється від неї, але в головних своїх рисах узгоджується з правовою культурою цього суспільства. Вона не протистойть пануючій правовій культурі, а охоплює низку її базових правових цінностей, додає до них нові, притаманні саме їй цінності (приклад: правова субкультура працівників органів внутрішніх справ їх «професійно-правова культура»).

У представників різних субкультур («панки», «скінхеди» «еми», «готи», «фа», «антифа» тощо) певні «ідейні уявлення» іноді можуть навіть збігатись («субкультура», так само як і «культура», припускає наявність у людини орієнтації на певні цінності). Сьогодні «між багатьма субкультурами кордони розмиті», а отже молоді люди нерідко переходять із однієї групи в іншу, оскільки, «незважаючи на зовнішню несхожість, їх об'єднує одна ідея»¹⁸⁴.

Від правової субкультури варто відрізнити правову контркультуру, яка складається із сукупності теорій, настанов, цінностей, поглядів, уявлень, вчинків (діяльності) певних угруповань або організацій, що відкрито протиставляються домінуючій у суспільстві правовій культурі, а отже знаходяться з останньою в стані антагоністичної суперечності, а іноді навіть відкритого протистояння.

Правова контркультура¹⁸⁵ – це явище неоднорідне і доволі широке, яке значною мірою залежить від специфіки носіїв та-

¹⁸³ Загальна теорія держави і права : [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів]. М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2011. С. 558.

¹⁸⁴ Бандурка О. М. Теорія держави та права України : підручник для курсантів та студентів вищих навч. закл. О. М. Бандурка, М. Ю. Бурдін, О. М. Головка та ін. Харків : Майдан, 2018. С. 349.

¹⁸⁵ Загальна теорія держави і права : [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів]. М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2011. С. 559.

кої культури (сепаратистських, екстремістських угруповань, фундаменталістських організацій, злочинного співтовариства та ін.). Контркультура злочинного співтовариства формується і окремими злочинцями, і їх угрупованнями (бандами, мафіозними кланами), а отже їх представниками у тюрмах та виправно-трудовах установах під час відбування покарання, що відповідно є свідченням деформації правової свідомості даного співтовариства в її найбільш небезпечній формі – правовому нігілізмі.

Носіями контркультури можуть бути сепаратистські угруповування, діяльність яких спрямована на порушення територіальної цілісності країни, тобто відторгнення від неї певної частини задля створення незалежної держави. Проявом такої контркультури може бути, наприклад, «війна законів» федерального центру і суб'єкта федерації, а отже ігнорування рішень судових органів, органів законодавчої і виконавчої влади аж до відкритого протистояння.

Також носіями контркультури можуть бути злочинні співтовариства, тобто носіїв кримінальних інстинктів, настанов, жаргону, традицій, звичок, використання символів і татувань, а отже формування своєїрідної злочинної ієрархії («зłodіїв в законі» та ін.). Варто наголосити, що особливу небезпечність така контркультура становить за умови її популяризації та пропаганди в кінофільмах, літературних творах та засобах масової інформації.

В окремих ситуаціях деякі види контркультури можуть мирно співіснувати, доповнювати один одного, а їхні носії активно співпрацювати між собою (співпраця фундаменталістських організацій з терористичними формуваннями, співпраця сепаратистських організацій з терористичними або кримінальними угрупованнями,).

Характерною рисою правової контркультури є те, що вона не може забезпечити законність і правопорядок, громадський мир і злагоду, права і свободи людини і громадянина, послабленню або навіть становленню розвитку демократичної, правової державності і громадянського суспільства, а отже

сприяє руйнації держави, її політичної, правової та економічної систем¹⁸⁶.

Контрольні питання

1. Що таке правосвідомість?
2. Охарактеризуйте ознаки правосвідомості.
3. Охарактеризуйте функції правосвідомості.
4. У чому особливість структури правосвідомості?
5. Охарактеризуйте поняття та види деформації правосвідомості.
6. Що таке правовий нігілізм? Назвіть його основні риси.
7. Охарактеризуйте правову культуру.
8. Які види правової культури ви знаєте? У чому між ними відмінність?
9. Які існують функції правової культури?
10. Що таке правова контркультура і правова субкультура?

---

¹⁸⁶ Загальна теорія держави і права : [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів]. М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2011. С. 559.

ТЕМА 24

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ: ПОНЯТТЯ, МЕТА, ВИДИ, ЗАСОБИ, ТИПИ

1. Правове регулювання: поняття та ознаки

Одним із основних завдань права є впорядкування суспільних відносин, яке відбувається, перш за все, через нормативне правове регулювання.

Отже, **правове регулювання** – це впорядкування суспільних відносин за допомогою спеціальних правових засобів та форм, здійснюване суб'єктами правотворчості.

Ознаки правового регулювання:

- пов'язане з реальними відносинами;
- є цілеспрямованим – мета впорядкування суспільних відносин;
- є видом соціального регулювання;
- встановлює вид і міру можливої та належної поведінки особи;
- використовує спеціальні правові засоби для забезпечення високої ефективності правового регулювання;
- передбачає необхідність забезпечення реалізації правових норм;

Цілі правового регулювання:

- 1) впорядкувати суспільні відносини;
- 2) гарантувати їхню охорону;
- 3) забезпечити їхнє закріплення та розвиток;

Варто зазначити, що не все можна врегулювати за допомогою норм права. Так, наприклад, за межами правового регулювання залишається відносно дружби і любові, процеси виробництва тощо, оскільки регулюють за допомогою інших соціальних регуляторів. Ті відносини, які піддаються правовому регулюванню охоплюються сферою вправа регулювання, а які ні – знаходяться поза межами правового регулювання.

Тобто, сфера правового регулювання – це частина суспільного життя, яка може бути врегульована за допомогою правових норм.

Правове регулювання можна поділити **за видами**:

- **за ступенем обов'язковості**: правове регулювання можливе і правове регулювання необхідне;
- **за рівнем централізації**: централізоване та децентралізоване (на місцевому рівні);
- **за рівнем нормативності**: нормативне та індивідуальне;
- **за походженням норм**: законодавче та договірне;
- **за характером юридичної діяльності**: правове регулювання у сфері правотворчості та правове регулювання у сфері реалізації права;

Межі правового регулювання – це ті уявні лінії, які відокремлюють правове від позаправового, вказують, де закінчується можливості владного впливу органів державної влади на поведінку особи та суспільні відносини.

Вихід за межі правового регулювання є вкрай небажаним та нерідко шкідливим. Така дія зменшує ефективність правового регулювання, втручається в сферу автономії особи, її свободу, суперечить громадському договору.

2. Поняття предмету, методу, способу та типу правового регулювання

Предмет правового регулювання – комплекс врегульованих нормами права суспільних відносин однорідного характеру. Предмет правового регулювання вказує, на яку групу суспільних відносин спрямований вплив норм права. Предмет правового регулювання дає змогу визначити, які саме правові відносини належать до конкретної галузі права. Словом, предмет правового регулювання виступає як критерій, який дає змогу виокремити в системі права галузь права. Наприклад, предмет цивільного права – сукупність майнових та немайнових особистих суспільних відносини.

Для опису галузі права предмет правового регулювання доповнюється методом правового регулювання. Саме предмет правового регулювання є головним критерієм. Тоді як метод правового регулювання має допоміжний характер і дає змогу більш точно поділити право на галузі права.

Метод правового регулювання – це комплекс засобів та прийомів регулювання однорідних суспільних відносин певної галузі права.

Предмет правового регулювання відповідає на запитання «що?», метод правового регулювання відповідає на запитання «як?», «яким чином?».

Кожна галузь права має свій метод правового регулювання. Однак виокремлюють також два загальні методи правового регулювання: імперативний та диспозитивний. Імперативний метод передбачає орієнтацію на відносини субординації взаємодія особи і суб'єкта владних повноважень. Словом, орган державної влади зобов'язує особу діяти так, а не інакше. Цей метод характерний для галузей публічного права.

Диспозитивний метод передбачає взаємодію сторін у вигляді координації, узгодження позицій, застосування норм договору, а за його відсутності норм закону.

Диспозитивний метод характерний для галузей приватного права.

Способи правового регулювання – прийоми впорядкування суспільних відносин: дозвіл, зобов'язання, заборона.

Дозвіл – це такий спосіб правового регулювання, при якому особа отримує можливість самостійно активно діяти – дій відповідно до власних потреб (пов'язується з суб'єктивним правом та такою формою реалізації права як використання).

Зобов'язання – це такий спосіб правового регулювання, при якому на особу накладається необхідність певної активної поведінки – діяти лише так (пов'язується з юридичним обов'язком та такою формою реалізації права як виконання).

Заборона – це такий спосіб правового регулювання, при якому на особу накладається необхідність утримуватися від них – так чинити не можна (пов'язується з такою формою реалізації права як дотримання). Це надання особі права на свої власні активні дії (роби, як вважаєш за потрібне). Прикладом здійснення правового регулювання за допомогою цього способу може бути будь-яка правова норма, що надає суб'єкту право на одержання тих чи інших благ. Дозволяння превалює в основному в галузях, які належать до приватного права.

Дозвіл, зобов'язання та заборона для ефективного функціонування потребують взаємодії. Так, наприклад, регулятивні норми потребують наявності охоронних норм.

Словом, якщо регулятивні норми описують право власності через зобов'язання та дозвіл, то охоронні норми будуть захищати регулятивні норми саме за допомогою заборони.

Тип правового регулювання – це складний комплекс, в якому особливим чином поєднані способи правового регулювання.

Виокремлюють два типи правового регулювання:

Загальнодозвільний, за яким «особі дозволено все, крім безпосереднього забороненого нормами права» або як це передбачає ч. 1 ст. 19 Конституції України, «ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством».

Спеціальнодозвільний, за яким «заборонено все крім безпосередньо передбаченого нормою права» або як передбачає ч. 2 ст. 19 Конституції України, «органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України».

3. Поняття механізму правового регулювання та його структура

Уявлення про механізм правового регулювання дає змогу побачити взаємодію різноманітних елементів правової системи, що забезпечує регулювання суспільних відносин.

Механізм правового регулювання – комплекс правових форм, правових способів та правових засобів через взаємодію яких нормативне регулювання поведінки особи переводиться в саму поведінку, в реальні суспільні відносини, забезпечуються законні інтереси суб'єктів правовідносин, словом можлива та необхідна поведінка суб'єкта правовідносин втілюється в реальність.

Основні ознаки механізму правового регулювання:

1. Входить до системи соціального регулювання, є його складовою.

2. Поєднує правові форми (використання, виконання, додержання, застосування норм права), правові способи

(дозвіл, зобов'язування, заборона) та правові засоби (норми права, суб'єктивні права і юридичні обов'язки, рішення судів, інші правові акти).

3. Забезпечує виконання певних функцій правового регулювання.

4. Забезпечує динаміку правової системи суспільства.

5. Забезпечує встановлення та підтримку правопорядку.

До механізму правового регулювання належать такі елементи:

1) норми та принципи права, а так само спеціалізовані правові приписи (норми) закріплені у відповідних нормативно-правових актах;

2) правовідносини, які через визначення свого змісту забезпечують конкретизацію суб'єктивних юридичних прав та суб'єктивних юридичних обов'язків;

3) акти реалізації норм права;

4) акти застосування норм права;

5) юридичні факти.

4. Стадії механізму правового регулювання

Стадії механізму правового регулювання дають змогу простежити рух від нормативного характеру права до його впорядкованості.

1. Нормативна стадія.

Встановлюються правила поведінки для задоволення певних інтересів, які потребують упорядкування, визначаються межі поведінки суб'єкта правовідносин, межі правомірної поведінки та перешкоди їхньої реалізації. Ці процеси втілюються в такому елементі механізму правового регулювання як норма права.

2. Стадія фіксації юридичного факту.

На цій стадії відбувається конкретизація суб'єктивних прав і обов'язків, словом правовідносини набувають тих визначальних характеристик, які роблять їх реальними.

Конкретизація суб'єктивних права та обов'язків опирається на **юридичний факт** або фактичний склад, де вирішальне значення набуває правозастосовний акт.

3. Стадія реалізації норм права.

На основі юридичного факту та конкретизованих прав та обов'язків визначаються необхідні дії суб'єктів правовідносин – які виступають як акти реалізації норм права. В межах правомірної поведінки – це завершальний етап механізму правового регулювання.

Основні елементи: *правовідносини і акти реалізації норм права.*

4. Стадія застосування права (має факультативний характер).

Виникає у тих випадках, коли безпосередніх форм реалізації права недостатньо для належного впорядкування врегульованих суспільних відносин. неправомірної поведінки суб'єкта. Настає як у випадку необхідності захисту прав, свобод та законних інтересів з боку держави (у зв'язку із неспроможністю сторін самостійно реалізувати норму права), так і при накладанні на особу заходів і санкцій легального примусу (у випадку правопорушення). Основний елемент: правозастосовний акт.

Ефективність механізму правового регулювання суспільних відносин.

Ефективність механізму правового регулювання безпосередньо залежить від того, наскільки ефективними є форми, засоби та способи правового регулювання, наскільки ефективними є стадії правового регулювання, наскільки часто механізм правового регулювання переходить на факультативну стадію – здійснюючи правозастосування.

Ефективність правового регулювання визначається як співвідношення між метою правового регулювання, засобами, використаними для її досягнення та реальним результатом цих зусиль. Варто зазначити, що від ефективності механізму правового регулювання залежить якість життя громадян.

Існують різні способи оцінки ефективності. Значною мірою розробкою таких систем оцінок ефективності займається кримінологія та соціологія. Однак, можна прогнозувати, що теорія держави і права потребує розробки комплексної теорії ефективності механізму правового регулювання, яку умовно можна назвати «теорія правової акмеології».

5. Юридична колізія: поняття, види, колізійні норми

Юридична колізія – це ситуація, при якій існує конфлікт норм, які регулюють одні і ті ж суспільні відносини за допомогою різних нормативно-правових актів.

Як вирішуються ці спори? Для цього застосовуються колізійні норми.

Колізійні норми – правила поведінки, які у випадку правових колізій пропонують спосіб вибору тієї норми, яка має застосовуватися.

Розрізняють такі види юридичних колізій:

1) між нормативно-правовими актами різної юридичної сили: норми конституції та норми законів; між законами і підзаконними актами;

2) між нормативно-правовими актами того ж органу влади, виданими в різний час;

3) між нормативно-правовими актами загального та спеціального змісту;

4) між правовими актами, прийнятими федерацією та окремими суб'єктами федерації (в федеративній державі)

5) між різними державами.

Способи вирішення правових колізій:

1) якщо норми мають різну юридичну чинність, то діє норма, що має більшу силу: правило «*Lex superior derogat legi inferiori*»;

2) якщо норми мають рівну юридичну чинність, то діє норма, прийнята пізніше:

правило «*Lex posterior derogat legi priori*»;

3) норма загального характеру (*lex generalis*) має пріоритет перед нормою спеціальною (*lex specialis*): правило: «*Lex specialis derogat legi generali*»;

4) колізія щодо повноважень у федерації вирішується спеціальним судовим органом, який має повноваження вирішувати такий спір на основі розподілу повноважень федерації і суб'єктів федерації, закріплених в Конституції;

5) у випадку конфліктів на рівні міжнародного права застосовується міжнародно-правове колізійне право. Так, зокрема, у випадку правових колізій, які стосуються приватно-правових інтересів застосовуються колізійні норми

міжнародного приватного права (наприклад, є колізійний механізм регулювання зовнішньоекономічних договорів).

Колізійні норми складаються з обсягу та прив'язки. Обсяг вказує на регульовані суспільні відносини, а прив'язка вказує на те правові норми якої держави повинні застосовуватися.

Так в міжнародно-правових відносинах використовуються такі способи вирішення колізій: принцип «власного закону» (закону громадянства); «закону місцезнаходження речі»; «закону, вибраного особами, що вступають в угоду»; «закону місця вчинення акта» (закон місця вчинення договору; закон місця вчинення угоди; закон місця вчинення зобов'язання; закон місця вчинення правопорушення, закон суду) тощо.

Контрольні питання

1. Що таке правове регулювання?
2. Охарактеризуйте ознаки та цілі правового регулювання.
3. Охарактеризуйте функції правосвідомості.
4. Що таке предмет правового регулювання?
5. Що таке метод правового регулювання?
6. У чому особливість імперативного та диспозитивного методу правового регулювання?
7. Охарактеризуйте способи правового регулювання.
8. Що таке тип правового регулювання?
9. Які типи правового регулювання ви знаєте? У чому їх відмінність?
10. Що таке механізм правового регулювання? Назвіть його основні ознаки.
11. Охарактеризуйте елементи механізму правового регулювання.
12. Які стадії механізму правового регулювання ви знаєте? Розкрийте їхній зміст.
13. Охарактеризуйте ефективність механізму правового регулювання суспільних відносин.
14. Що таке юридична колізія та колізійні норми?
15. Охарактеризуйте способи вирішення юридичних колізій.

ТЕМА 25

ЗАКОННІСТЬ І ПРАВОПОРЯДОК, ДЕРЖАВНА ДИСЦИПЛІНА

1. Законність: поняття, види та принципи.

Законність – комплексне (метод, принцип, режим) соціально-правове явище, що відображає організацію і функціонування суспільства на правових засадах, а отже гармонійний зв'язок влади, особи, права і закону в конкретній державі.

Види законності¹⁸⁷:

– формальна – офіційне дотримання будь-яких норм, що закріплені в приписах законів, вона виражається через зовнішню ознаку, яка не залежить від змісту приписів, їх відповідності чи невідповідності сутності права;

– правова – дотримання норм права, закріплених у приписах законів та інших джерел (форм) права відповідно до принципу верховенства права, а отже реалізація якого забезпечує людину від свавілля владних інституцій та їх посадових осіб (виражається через внутрішню ознаку, що полягає у неухильній відповідності приписів гуманістичній сутності права).

Правова законність, як багатогранне явище, може виступати як принцип, метод, режим.

Правова законність як принцип – провідне загальноприйняте правило імперативного характеру, що виражається в незаперечних вимогах до державних органів, посадових осіб, комерційних корпорацій, громадських організацій, громадян діяти правомірно у сферах нормотворчості, реалізації права, інших правових форм діяльності.

Принципи законності¹⁸⁸ – це керівні ідеї, що виражають зміст законності як особливого суспільно-політичного режиму.

¹⁸⁷ Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 483.

¹⁸⁸ Бандурка О. М. Теорія держави та права України : підручник для курсантів та студентів вищих навч. закл. О. М. Бандурка, М. Ю. Бурдін, О. М. Головка та ін. Харків : Майдан, 2018. 361.

Основні принципи законності:

1. Верховенство закону – це відповідність усіх підзаконних нормативно-правових актів законам, а всіх законів – Конституції, яка має абсолютне верховенство в ієрархічній структурі законодавства.

2. Єдність законності – єдина спрямованість загальнодержавної та місцевої правотворчості, а отже однакове розуміння і застосування нормативно-правових актів всіма особами на всій території держави.

3. Рівність усіх перед законом – тобто висування до всіх учасників суспільних відносин однакових вимог, недопущення необґрунтованих привілеїв, виключення будь-якої форми дискримінації як у процесі створення нормативно-правової бази держави, так і при реалізації передбачених законодавством суб'єктивних прав, виконанні юридичних обов'язків та відповідно притягненні до юридичної відповідальності.

4. Доцільність законності, тобто визнання того, що в законодавстві закріплено найбільш оптимальні способи досягнення загальносоціальних, індивідуальних та групових завдань і цілей. Неприпустимим є відступ від вимог закону з міркувань корисності. Протиставлення законності та доцільності спричиняє підрив авторитету закону та поглиблення правового нігілізму.

5. Реальність законності передбачає наявність ефективних механізмів, що забезпечують фактичне виконання правових приписів, а отже гарантують безпеку і захист кожного громадянина від свавілля держави, а також втручання в його особисте життя. Недостатньо проголосити панування законності в суспільстві, необхідно її гарантувати.

Правова законність як метод – система правових засобів, якими здійснюється державне управління суспільством, згідно з яким органи держави і посадові особи (за О. Ф. Скакун):

- 1) не підмінюють своїм регулюванням закон;
- 2) під час розроблення і ухвалення рішень, опираються на принципи верховенства права;
- 3) у процесі контролю і нагляду за законністю дій учасників суспільних відносин, додержуються правових процедур тощо;
- 4) під час реалізації ухвалених рішень, не виходять за межі своєї компетенції, що визначена законом;

Метод правової законності (його називають *законністю управління*) є основою застосування інших методів державного управління: організації, виховання, контролю, примусу та ін.

Правова законність як режим¹⁸⁹ – стан правової організації суспільно-політичного життя, за якого суспільні відносини, правова діяльність, правова поведінка, інша правова активність людини здійснюються відповідно до законів та інших джерел (форм) права, які відповідають принципу верховенства права, правовим цінностям свободи, формальної рівності. За режиму правової законності встановлюється правова атмосфера, а отже неухильно здійснюються (застосовуються, використовуються, додержуються, виконуються) чинні правові норми усіма суб'єктами права (державними органами, посадовими особами, громадянами та їх об'єднаннями), відповідно панують ідеї права, свободи й відповідальності; справедливості, гуманізму, особа захищена від сваволі влади, суспільство – від безладдя й насильства, анархії, хаосу.

2. Структура та гарантії законності

Елементи структури правової законності (за О. Ф. Скакун):

– **нормативні** – це відповідність праву законів і підзаконних актів, нормативно-правових договорів та інших джерел (форм) права;

– **поведінкові** – це правова доцільність поведінки, відповідність діяльності фізичних і юридичних осіб правовим нормам внаслідок формування правосвідомості, тобто орієнтованість на позитивне психологічне ставлення суб'єкта до вимог законності;

– **охоронні** – попередження порушення правових норм, нагляд та контроль за точним й однаковим їх виконанням;

– **захисні** – відновлення у правовому стані, а отже накладання відповідальності за допущені порушення правових норм з метою захисту інтересів потерпілої особи і суспільства. Суб'єктами правової законності є всі суб'єкти права,

---

¹⁸⁹ Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 484.

а насамперед державна влада (органи держави і їх посадові особи) мають зв'язувати себе власними нормативними настановами, унеможливити сваволю у своїх діях.

Правова законність існує в тій державі, де правопорушення припиняються за допомогою правових засобів, де влада обмежується правом, тобто зв'язує себе власними нормативними настановами¹⁹⁰.

Гарантії законності¹⁹¹ – це система спеціально-юридичних засобів, загальносоціальних умов за допомогою яких в суспільстві забезпечується режим законності.

Гарантії законності поділяються на загальносоціальні та спеціально-юридичні.

Загальносоціальні гарантії створюють усебічні умови для того, щоб слідування закону стало звичайною і невід'ємною рисою суспільства, перетворилося на внутрішню потребу кожного громадянина. До цієї групи гарантії належать:

– **економічні гарантії** (визнання та рівний захист усіх форм власності, тобто створення належних умов для розвитку підприємницької діяльності, забезпечення належного рівня життя громадян, вдосконалення податкової системи, наявність державних програм підтримки малозабезпечених верств населення);

– **політичні гарантії** (всебічне сприяння розвитку всіх форм та інститутів демократії, інституційне та нормативне забезпечення розподілу влад шляхом створення ефективної системи стримувань і противаг, а отже створення механізмів громадського контролю над органами державної влади та місцевого самоврядування);

– **ідеологічно-виховні гарантії** (наукове обґрунтування основних напрямків розвитку держави та суспільства, тобто офіційне тлумачення законодавства, виховання населення, а отже підвищення рівня його загальної та правової культури тощо).

---

¹⁹⁰ Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 486.

¹⁹¹ Бандурка О. М. Теорія держави та права України : підручник для курсантів та студентів вищих навч. закл. О. М. Бандурка, М. Ю. Бурдін, О. М. Головка та ін. Харків : Майдан, 2018. 362.

Спеціально-юридичні гарантії спрямовані на забезпечення належного функціонування всіх елементів механізму правового регулювання, тобто на підвищення ефективності законодавства.

Їх основні напрямки¹⁹²:

- забезпечення узгодженості та повноти чинного законодавства, звільнення його від юридичних колізій та прогалін;
- викладення нормативно-правового матеріалу в чіткій, доступній та ясній для населення формі;
- оптимізація, спрощення процедур реалізації прав і обов'язків громадян;
- удосконалення системи механізмів і санкцій притягнення до юридичної відповідальності осіб, винних у порушенні закону;
- розвиток правосуддя як вищої юридичної гарантії прав і свобод громадян;
- удосконалення правового статусу, а також правового захисту осіб, що працюють у системі правоохоронних органів.

Сукупність вказаних вище умов і засобів становить систему гарантій законності, але при розрізненому використанні, вони малоефективні. Їхня результативність залежить від комплексного застосування всіх елементів єдиного механізму реалізації базових положень, а отже принципів законності, функціонування якого створює реальні передумови для формування в суспільстві належного правопорядку, тобто невід'ємного «супутника» законності¹⁹³.

3. Правопорядок: поняття, функції та принципи

Поняття «правопорядок» широко використовується в чинному законодавстві, тому, що охорона правопорядку – важлива функція держави.

Правопорядок характеризує ступінь впорядкування суспільних відносин, а отже виступає антиподом хаосу, анархії, неорганізованості.

---

¹⁹² Бандурка О. М. Теорія держави та права України : підручник для курсантів та студентів вищих навч. закл. О. М. Бандурка, М. Ю. Бурдін, О. М. Головка та ін. Харків : Майдан, 2018. С. 363.

¹⁹³ Там само.

Правопорядок¹⁹⁴ – це правовий порядок, стан суспільних відносин, які запрограмовані правом. Його можна розглядати як мету правового регулювання, створення за допомогою права і правових засобів такого порядку і такої урегульованості суспільних відносин, які служать збереженню, а отже і зміцненню існуючого ладу.

Зважаючи на це, правопорядок можна визначити як засновану на праві й законності організацію суспільного життя, яка відображає якісний стан суспільних відносин на відповідному етапі розвитку суспільства та на вимозі дотримання чинних правових норм.

Ознаки правопорядку:

- забезпечується державою;
- виникає в результаті фактичної реалізації правових норм, втілення їх у життя, а отже він є підсумком правового регулювання;
- це стан упорядкованості, організованості суспільного життя;
- порядок, який передбачений нормами права.

Ознаки національного правового порядку¹⁹⁵:

- має соціальне підґрунтя – виступає системою забезпечення життєдіяльності громадянського суспільства, виражається як його правова безпека, упорядкованість, захищеність, а отже закладається в правових нормах у процесі нормотворчості (є формально визначеним);
- потребує ефективної діяльності органів та інститутів громадянського суспільства і держави в усіх правових і організаційно-правових формах;
- підтримується у «діючому» стані завдяки реальному втіленню правових
- норм і принципів в суспільно-правове життя через налагоджений механізм правового регулювання в загальнодержавних межах;

---

¹⁹⁴ Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права : підручник. К.: Кондор, 2006. С. 377.

¹⁹⁵ Скаун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 490.

– формується в умовах реалізації принципу верховенства права, тобто авторитету закону (правозаконності);

– функціонує зазвичай через систему правових відносин, правомірної поведінки членів суспільства, будь-яких видів правової активності;

– створює сприятливі (надійні) умови для використання суб'єктивних прав, а отже виконання всіма суб'єктами юридичних обов'язків;

– розраховує на сувору громадянську дисципліну;

– підтримує динамічно-урівноважувальний стан усій правовій системі суспільства, тобто рівновагу між інтересами особи і суспільства, громадянського суспільства і держави,

– опирається на суспільні гарантії, зокрема на підтримку інституцій громадянського суспільства (громадських об'єднань, політичних організацій, преси, релігії), забезпечується усіма засобами держави, аж до примусу. Саме держава несе відповідальність за реальний стан правового порядку в її територіальних межах.

Отже, національний правопорядок – комплексне утворення. Його нормативно-юридичною основою є право і законність (правозаконність). Необхідність його формування й удосконалення правопорядку зумовлюється двома зустрічними інтересами – громадянського суспільства і держави, їх основними законами і тенденціями правового розвитку.

Між суспільним і правовим порядком існує тісний взаємозв'язок, який виражається єдиною соціальною природою, в їх обумовленості закономірностями та цілями суспільного розвитку, державною охороною. Водночас між ними є і відмінності. Насамперед, у них різна соціально-нормативна основа: якщо для забезпечення суспільного порядку необхідна вся сукупність існуючих у суспільстві правил поведінки, то відповідно правопорядок ґрунтується на праві і законності. Вони не збігаються також за своїм походженням: правопорядок виник пізніше, разом із державою і правом¹⁹⁶.

---

¹⁹⁶ Бандурка О. М. Теорія держави та права України : підручник для курсантів та студентів вищих навч. закл. О. М. Бандурка, М. Ю. Бурдін, О. М. Головка та ін. Харків : Майдан, 2018. 365.

Принципи правопорядку – це відправні засади, незаперечні вимоги, що формують правопорядок і є основою його існування та функціонування.

Основні принципи правопорядку¹⁹⁷:

– **законність** – зумовлює законну реалізацію усіх його сторін; попереджає та усуває зловживання у сфері законності, а отже не допускає примушувати будь-кого робити те, що суперечить міжнародним стандартам з прав людини або не передбачено законодавством; забороняє органам державної влади та місцевого самоврядування, їх посадовим особам вчиняти дії, що виходять за межі повноважень, а також не у спосіб, передбачений Конституцією і законами держави;

– **стабільність (усталеність)** – надійне закріплення його функціонування правовими нормами та створення умов щодо їх реалізації. Небезпека дестабілізації загрожує правопорядку постійно, особливо в періоди реформування суспільства, соціально-економічної перебудови, не завжди продуманого і обґрунтованого та в умовах наявності прогалів і колізій в законодавстві, держава застосовує запобіжні заходи у сфері як нормотворчості, так і правозастосування (охорона правопорядку правоохоронними органами та ін.);

– **підконтрольність** – виявляється у здійсненні повсюдного, тобто загального й універсального контролю суб'єктами та інститутами громадянського суспільства, а також уповноваженими органами держави (перевірка якості законів, відповідності їм підзаконних актів, ступеня реалізації прав та свобод громадян тощо);

– **соціально-нормативна визначеність** – полягає у повній відповідності регульованих правом суспільних відносин вимогам формально визначених правових норм, а відповідно основоположним правам людини як безпосередньо чинному праву (закріплені як міжнародні стандарти прав людини);

– **системність (структурність)** – визначається системою (структурністю) самого права, результатом дії якого є правовий порядок. Правопорядок – це не лише система суспільних відносин, але і правореалізація та правозастосування,

---

¹⁹⁷ Кудлай Т. П. Теорія держави і права : навчальний посібник. Київ. 2012. С. 110.

правова діяльність, правомірна поведінка, будь-яка правова активність.

– **цілісність, як і єдність законності** – забезпечується його поширеністю на територію всієї країни, тобто неприпустимим є існування різних правопорядків окремих регіонах (областях, районах, містах) держави, тим більше унітарної держави, якою є Україна¹⁹⁸;

– **субординаційність та підпорядкування** – наявність системи елементів правопорядку, яка ґрунтується на суворій співвідпорядкованості, субординації: а) органів держави, посадових осіб за їх ієрархією; б) нормативних актів за юридичною силою: верховенство конституції, відповідність законів конституції, а також підзаконних актів – законам; в) актів застосування норм права, що відповідають нормативно-правовим актам та нормативним положенням (принципам) конституції та міжнародним актам, а отже вертикальна і горизонтальна супідрядність інших зв'язків у суспільстві;

– **відповідальність держави перед суспільством і громадянином за його забезпечення** – це реалізація основоположних прав і свобод людини, діяльність державних органів і посадових осіб у межах їх офіційно визначеної компетенції, здійснення суб'єктивних прав і обов'язків учасників правовідносин, а також додержання усіма суб'єктами законності, охорона і захист фізичних і юридичних осіб від порушень гарантуються державою. При неналежному забезпеченні правопорядку держава (в особі її органів і посадових осіб) має нести відповідальність перед суспільством і громадянином¹⁹⁹.

4. Державна дисципліна

Дисципліна – це підпорядкування обов'язкам, що містяться у правових актах (правозастосовних, нормативних, інтерпретаційних, договірних) або в інших технічних і соціальних приписах.

---

¹⁹⁸ Кудлай Т. П. Теорія держави і права : навчальний посібник. Київ. 2012. С. 111.

¹⁹⁹ Та само. С. 112.

Основні ознаки дисципліни²⁰⁰:

– дисципліна пов'язана з відношенням підпорядкування одного суб'єкта іншому, а отже передбачає певні владні або авторитетні вимоги, установки, орієнтири;

– дисципліна є формою соціального зв'язку суб'єктів, що створюється і реалізується у процесі тієї або іншої спільної діяльності (трудової, службової, навчальної тощо).

Види дисципліни:

Державна дисципліна²⁰¹ – це режим верховенства закону у взаємовідносинах державних органів, посадових осіб, інших уповноважених суб'єктів, заснований на вимогах до кожного суб'єкту виконувати свої обов'язки, не перевищувати свої повноваження, не зазіхати на права інших, проявляти ініціативу та відповідальність за доручену справу.

Одним із найголовніших елементів державної дисципліни є виконавча дисципліна, яка ґрунтується на принципах державної служби (дисципліни і персональної відповідальності за виконання службових обов'язків; професіоналізму, компетентності, чесності, ініціативності, відданості справі) та обов'язків державних службовців щодо забезпечення ефективної роботи, а отже виконання завдань державних органів, своєчасного і точного виконання рішень державних органів чи посадових осіб, розпоряджень і вказівок керівників, підвищення професійної кваліфікації та ін.

Трудова дисципліна²⁰² – показник як ставлення громадянина до виконання службових обов'язків, так і роботи кожної з державних структур. Вона є необхідністю будь-якої колективної праці незалежно від її суспільної організації, а також форм власності.

На підприємствах, в установах, організаціях вона забезпечується створенням необхідних організаційних та економічних умов для нормальної високопродуктивної роботи, а отже свідомим ставленням до праці, методами переконання, вихо-

---

²⁰⁰ Дегтяр О. А. Державна Служба. Конспект лекцій. ХНУМГ ім. О. М. Бекетова. 2019. С. 79.

²⁰¹ Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права : підручник. К. : Кондор, 2006. С. 380.

²⁰² Там само. С. 380–382.

вання, а відповідно заохоченням за сумлінну працю. До недобросовісних працівників, які порушують трудову дисципліну, можуть застосовуватися заходи дисциплінарного та громадського впливу.

Трудова дисципліна передбачає сумлінне виконання працівником і власником або уповноваженим ним органом обов'язків, покладених на них законодавством про працю України. Громадян зобов'язаний працювати чесно і сумлінно, а отже своєчасно і точно виконувати розпорядження власника або уповноваженого ним органу, відповідно додержуватися трудової і технологічної дисципліни, вимог нормативних актів щодо охорони праці, дбайливо ставитися до майна власника, з яким укладено трудовий договір.

Власник або уповноважений ним орган має правильно організувати працю, створювати умови для зростання її продуктивності, забезпечувати трудову і виробничу дисципліну, неухильно додержуватися законодавства про працю і правил охорони праці, уважно ставитися до потреб і запитів працівників, поліпшувати умови їх прані та побуту.

Фінансова дисципліна (за М. С. Кельман) – *додержання порядку і правил здійснення фінансово-кредитних операцій, а також зберігання і раціонального використання коштів та інших матеріальних цінностей*. Зобов'язання установ, підприємств та організацій щодо платежів до бюджету, пенсійного і страхового фондів, інших обов'язкових платежів мають у визначені строки виконуватися відповідно до встановлених норм і нормативів.

Вона передбачає також: виконання кредитних зобов'язань перед банками по сплаті відсотків за користування кредитними ресурсами; своєчасну оплату за одержані матеріальні цінності, надані послуги, виконані роботи, а також за здійснення інших фінансово-розрахункових операцій. Персональну відповідальність за виконання фінансової дисципліни покладено на керівників і головних (старших) бухгалтерів установ, підприємств та організацій.

Державний контроль за додержанням фінансової дисципліни здійснюють уповноважені органи виконавчої влади, контрольно-ревізійна служба, податкова адміністрація та інші органи. Особи, винні в її порушенні, притягуються

до юридичної відповідальності: дисциплінарної, адміністративної, цивільно-правової, кримінальної та ін.

Військова дисципліна²⁰³ – дотримання всіма військово-службовцями порядку і права, встановлених законодавством та військовими статутами. Вона є важливою умовою боєздатності збройних сил.

Військова дисципліна зобов'язує кожного військово-службовця:

- дотримувати Конституції та законів України, а отже неухильно виконувати вимоги військової присяги, накази командирів, військових статутів;

- не шкодувати свого життя під час виконання військового обов'язку, стійко переносити труднощі військової служби,

- суворо зберігати військову та державну таємницю, бути пильним ;

- зміцнювати військове товариство, дотримувати визначених військовими статутами правил взаємовідносин між військовослужбовцями;

- дотримуватися правил військової ввічливості, виявляти повагу до командирів (начальників) і один до одного;

- утримуватися самому та утримувати інших від негідних вчинків.

За стан військової дисципліни у військовій частині (підрозділі) відповідає її командир, а також військові статuti вимагають від кожного військовослужбовця сприяти командирові у забезпеченні порядку і дисципліни.

- **договірна** – додержання суб'єктами права договірних зобов'язань;

- **фінансова** – додержання суб'єктами права бюджетних, податкових та інших фінансових розпоряджень;

- **технологічна** – додержання технологічних розпоряджень у процесі виробничої діяльності та ін.

Усталеність дисципліни залежить від рівня правового виховання і тому у правовій практиці діє принцип: незнання закону не звільняє правопорушника від відповідальності, а отже

---

²⁰³ Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права : підручник. К. : Кондор, 2006. С. 381.

скоївши правопорушення, не можна посилатися у своє виправдання на незнання закону.

Отже, основна вимога будь-якого виду дисципліни – це найсуворіше виконання законів та інших, заснованих на законах, нормативних та індивідуальних актів, відповідно визначає тісний їх взаємозв'язок і взаємозалежність. Зміцнення державної дисципліни невіддільне від процесу зміцнення законності.

Варто визнати, що дисципліна залежить не стільки від сили примусу або виховного впливу переконанням, скільки від раціональної системи господарювання і управління, стилю керівництва, орієнтованого на особу, яка реалізує себе в процесі праці²⁰⁴.

Контрольні питання

1. Що таке законність?
2. Охарактеризуйте види та принципи законності.
3. Охарактеризуйте структуру законності.
4. Що таке гарантії законності? Назвіть їх види.
5. Що таке правопорядок?
6. Охарактеризуйте ознаки правопорядку.
7. Охарактеризуйте функції правопорядку.
8. Які основні принципи правопорядку ви знаєте? У чому їхня відмінність?
9. Що таке дисципліна? Назвіть її основні ознаки.
10. Охарактеризуйте елементи механізму правового регулювання.
11. Які види дисципліни ви знаєте? Розкрийте їхній зміст.
12. Що таке державна дисципліна?

---

²⁰⁴ Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права : підручник. К. : Кондор, 2006. С. 382–383.

Контрольні питання з навчального курсу «Теорія держави і права»

1. Теорія держави і права як наука та навчальна дисципліна, її об'єкт, предмет, основні функції.
2. Місце теорії держави і права в системі суспільних та юридичних наук.
3. Основні закономірності виникнення держави в умовах первісного суспільства.
4. Основні концепції (теорії) виникнення держави.
5. Поняття держави, її ознаки та зміст.
6. Державний суверенітет: поняття та ознаки. Співвідношення державного, народного та національного суверенітету.
7. Поняття функцій держави, їх класифікація та загальна характеристика.
8. Типологія держави (формаційний та цивілізаційний підходи).
9. Основні концепції сучасної держави.
10. Загальне поняття форми держави, особливості її структури.
11. Форма державного правління. Спільне і відмінне в монархічній і республіканській формах державного правління.
12. Форма державного устрою: поняття та види. Конфедерація, співдружність, союз (унія) як об'єднання держав.
13. Державний режим: поняття та його видова характеристика.
14. Форма української держави.
15. Поняття механізму держави. Поняття апарату держави та його ознаки.
16. Види органів держави, їхні ознаки та класифікація.
17. Загальна характеристика законодавчого органу державної влади в Україні.
18. Загальна характеристика виконавчих органів державної влади в Україні.
19. Загальна характеристика судових органів влади в Україні.
20. Концепція розподілу влади. Система стримувань та противаг за Конституцією України.
21. Громадянське суспільство: поняття та елементи, розвиток концепції громадянського суспільства. Співвідношення громадянського суспільства і держави.
22. Політична система: поняття, структура.
23. Місце та роль держави у політичній системі суспільства та її взаємодія з іншими суб'єктами політичної системи.
24. Поняття та ознаки правової держави. Співвідношення права і закону в правовій державі.
25. Співвідношення особи і держави в правовій державі.
26. Соціальна держава.
27. Правовий статус особи: поняття, види.

28. Становлення ідеї прав людини (три покоління прав людини).
29. Основоположні права людини: поняття, ознаки.
30. Класифікація основних прав людини. Гарантії прав людини.
31. Права, свободи та обов'язки громадянина за Конституцією України.
32. Національний механізм забезпечення (реалізації, охорони та захисту) прав людини.
33. Міжнародний (оонівський) механізм захисту прав людини.
34. Європейський механізм захисту прав людини.
35. Поняття і юридичні ознаки демократії.
36. Форми (пряма та представницька) та інститути демократії.
37. Основні теорії демократії (пролетарська, плюралістична, елітарна партисипаторна, корпоративна, «комп'ютерної демократії»).
38. Основні концепції праворозуміння (природно-правова (ідеологічна), позитивістська (нормативістська), соціологічна, інтегративна).
39. Поняття та ознаки права.
40. Зміст та соціальна цінність права. Принципи права, їх класифікація, зміст та особлива роль принципу верховенства права.
41. Функції права та його роль у суспільстві.
42. Соціальне регулювання у первісному суспільстві. Звичаї. Мононорми (синкретичні норми).
43. Соціальна норма: поняття, ознаки, види. Поняття та ознаки норми права.
44. Структура норми права. Норми матеріального та процесуального права.
45. Класифікація норм права та способи їх викладу.
46. Форми (джерела) права: поняття та загальна характеристика.
47. Поняття, загальна характеристика та класифікація нормативно-правового акту.
48. Закон як нормативно-правовий акт, класифікація законів.
49. Підзаконні нормативно-правові акти: загальна характеристика.
50. Дія нормативно-правових актів в часі, просторі, та за колом осіб.
51. Загальна характеристика та сутність правотворчості.
52. Класифікація правотворчості: основні види та форми.
53. Принципи та стадії правотворчого процесу.
54. Законодавчий процес в Україні.
55. Систематизація законодавства. Кодифікація, інкорпорація, консолідація та облік.
56. Поняття та ознаки системи права. Співвідношення системи права, системи законодавства та системи джерел права.
57. Загальна характеристика інституту права.
58. Галузь права: поняття, ознаки, види.
59. Загальна характеристика галузей права в Україні.
60. Поняття та ознаки правової системи суспільства, її структура.
61. Основні типи правових систем сучасності.

62. Правовідносини, їхні ознаки й види.
63. Структура та зміст правовідносин.
64. Суб'єкти правових відносин, їх види. Правосуб'єктність.
65. Поняття і види об'єктів правових відносин.
66. Юридичний факт, його поняття, ознаки і види.
67. Реалізація норм права, її поняття та основні ознаки. Безпосередні форми реалізації норм права.
68. Застосування норм права (правозастосування) як особлива форма їх реалізації.
69. Стадії правозастосування. Основні вимоги до правильного правозастосування.
70. Акти правозастосування: поняття і загальна характеристика.
71. Поняття та об'єктивна необхідність тлумачення норм права.
72. Способи тлумачення норм права.
73. Офіційне і неофіційне тлумачення норм права.
74. Правотлумачні (інтерпретаційні) акти та їх види.
75. Тлумачення норм права за обсягом їх правового змісту.
76. Правова (юридико-значима) поведінка: поняття, ознаки, види.
77. Правопорушення: його ознаки і види.
78. Юридичний склад правопорушення.
79. Юридична відповідальність: її поняття та ознаки.
80. Мета, функції та загальні принципи юридичної відповідальності.
81. Види юридичної відповідальності.
82. Підстави притягнення та звільнення від юридичної відповідальності.
83. Поняття, структура та функції правосвідомості.
84. Поняття та види деформації правосвідомості. Правовий нігілізм.
85. Поняття правової культури. Види та типи правових культур.
86. Правова культура особи. Правова культура суспільства.
87. Поняття предмету, методу, способу та типу правового регулювання.
88. Поняття механізму правового регулювання та його структура.
89. Юридична колізія: поняття, види, колізійні норми.
90. Поняття та зміст законності. Правопорядок.

Список використаних джерел

1. Абрамович Р. М. Еволюція та співвідношення принципів «Nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege» та «Ex post facto law». *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2012. Т. 129. С. 59–62.
2. Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції : монографія / Ю. М. Оборотов, В. В. Завальнюк, В. В. Дудченко та ін.; за ред. Ю. М. Оборотова. О. : Фенікс, 2012. 492 с.
3. Актуальні проблеми теорії держави та права : навч. посіб. / Є. В. Білозьоров, Є. О. Гіда, А. М. Завальний та ін.; за ред. Є. О. Гіди. К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2010. 260 с.
4. Алексеев С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения. М. : Изд-во НОРМА, 2001. 752 с.
5. Балинська О. М. Семіотика права : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2013. 416 с.
6. Бачинін В. А., Журавський В. С., Панов М. І. Філософія права : словник. К. : Ін Юре, 2003. 408 с.
7. Бисага Ю. М., Палінчак М. М., Белов Д. М., Данканич М. М. Основні права людини. Ужгород, 2003. 66 с.
8. Бистрик Г. Механізм держави в системі сучасних теоретико-правових досліджень. *Юридична Україна*. 2013. № 10. С. 8–15.
9. Білозьоров Є. В., Вишковська В. І. Правозахисна функція держави: сутність та механізм здійснення в Україні. К. : ФОП Кандиба Т. П., 2015. 168 с.
10. Бобровник С. В. Правове регулювання суспільних відносин та реалізація права. *Правова держава*. 1996. Вип. 7. С. 103–108.
11. Бостан С. К. Класифікація сучасних форм державного правління. *Вісник Запорізького державного університету. Серія Юридичні науки*. 2005. № 4. С. 18–24.
12. Ведерніков Ю. А. Папірна А. В. Теорія держави і права : навч. посіб. Ю. А. Ведерніков. К. : Знання, 2008. 333 с.
13. Венгеров А. Б. Теория государства и права : учеб. М. : Омега-Л, 2009. 607 с.
14. Віхров О. П., Віхрова І. О. Теорія держави і права : курс лекцій : навч. посіб. Чернігів : Десна Поліграф, 2015. 303 с.
15. Волинець В. В. Функції держави і правове забезпечення взаємодії із громадянським суспільством. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2013. Вип. 59. С. 16–23.
16. Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство. К. : Юніверс, 2000. 336 с.
17. Гіда Є. О. Праксеологічна сутність правопорядку. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2011. № 1. С. 136–142.
18. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної. К. : Дух і Літера, 2000. 600 с.

19. Горшенев В. М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе. М. : Юрид. лит., 1972. 260 с.
20. Грищук В. К. Негативна (ретроспективна) юридична відповідальність та її підстава. *Університетські наукові записки*. 2012. № 4. С. 5–13.
21. Гусарев С. Д., Олійник А. Ю., Слюсаренко О. Л. Теорія права і держави : навч. посіб. К. : Правова єдність, 2008. 270 с.
22. Дегтяр О. А. Державна Служба. Конспект лекцій. Харків: ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2019. 128 с.
23. Декларація про державний суверенітет України. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1990. № 31. Ст. 429.
24. Добробог Л. М. Підгалузь права і комплексна галузь права як елементи системи права: проблемні аспекти. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2014. № 11. С. 27–29.
25. Дроботов С. А. Функції права у розвитковій демократичній і правовій державі. К. : Логос, 2012. 336 с.
26. Жеребкін В. Є. Логіка : підручник. К. : Знання, КОО, 2008. 255 с.
27. Завальний А. М. Методологічні та теоретичні основи пізнання юридичних фактів. К. : Вид-во Європейського ун-ту 2011. 96 с.
28. Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України М. В. Цвіка, докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України О. В. Петришина. Х. : Право, 2011. 584 с.
29. Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін.; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. Х. : Право, 2002. 432 с.
30. Загальна теорія держави і права: (основні поняття, категорії, прав. конструкції та наук. концепції) : навч. посіб. / О. Л. Копиленко, О. В. Зайчук, А. П. Заєць та ін.; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. К. : Юрінком Інтер, 2008. 400 с.
31. Загальна теорія права : підручник / М. І. Козюбра, С. П. Погребняк, О. В. Цельєв та ін.; за заг. ред. М. І. Козюбри. К. : Ваіте, 2015. 392 с.
32. Зайчук О. В., Оніщенко Н. М. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник. Київ : Юрінком. Інтер, 2006. 688 с.
33. Заяць Н. В. Народне представництво: сутність, суб'єкти та особливості здійснення в Україні. Луцьк : ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2012. 300 с.
34. Заяць Н. В. Особливості прояву позитивної конституційно-правової відповідальності в діяльності інститутів народного представництва. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2010. № 2. С. 79–88.
35. Иеринг Рудольф фон. Дух римського права на різних ступенях его развития. Ч. 1. Санкт-Петербург : тип. В. Безобразова и К^о, 1875. 212 с.
36. Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах / Н. М. Оніщенко, Т. І. Тарахонич, Н. М. Пархоменко та ін.; за заг. ред. Н. М. Оніщенко. К. : Юридична думка, 2009. 216 с.

37. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права : підруч. К. : Кондор, 2006. 477 с.
38. Кельман М. С., Мурашин О. Г., Хома Н. М. Загальна теорія держави та права : підруч. Л. : «Новий Світ-2000», 2009. 584 с.
39. Керимов Д. А. Методология права: предмет, функции, проблемы философии права : монография. 4-е изд. М. : Изд-во СГУ, 2008. 521 с.
40. Ковальський В. С. Охоронна функція права. К. : Юрінком Інтер, 2010. 336 с.
41. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. № 8073-Х. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>
42. Козюбра М. І. Праворозуміння: плюралізм підходів до можливості їх поєднання. *Загальнотеоретичне правознавство, верховенство права та Україна*. К. : Дух і літера, 2013. С. 187–211.
43. Колесников В. Основні етапи розвитку прав людини. *Науковий журнал. Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2009. Випуск 83 (Частина II). К. : Київ. нац. ун-т. ім. Т. Г. Шевченка. С. 152–155.
44. Колодій А. М. Принципи права України. К. : Юрінком Інтер, 1998. 208 с.
45. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права людини і громадянина в Україні : навч. посіб. К. : Юрінком Інтер, 2003. 336 с.
46. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
47. Коталейчук С. П. Теорія держави та права : навч. посіб. для підгот. до держ. іспитів. К. : КНТ, 2009. 320 с.
48. Коталейчук С. П., Пісной. П. Я. Теорія держави та права : навч. посіб. для підгот. до держ. іспитів. К. : КНТ, 2011. 560 с.
49. Котюк В. О. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. К. : Атіка, 2005. 592 с.
50. Кравчук М. В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права : навч. посіб. Тернопіль : Карт-бланш, 2002. 247 с.
51. Крадин Н. Н. Вождество: современное состояние и проблемы изучения. *Ранние формы политической организации: от первобытности к государственности*. М., 1995. С. 11–61.
52. Красницька А. В. Юридична техніка процесуальних актів кримінально-судочинства. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. 2003. № 2. С. 120–128.
53. Крестовська Н. М., Матвеева Л. Г. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести : підручник. К. : Юрінком Інтер, 2019. 584 с.
54. Кривицький Ю. В. Механізм правового регулювання в сучасній теорії права. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 4. С. 70–79.
55. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
56. Кудлай Т. П. Теорія держави і права : навч. посіб. Київ, 2012. 94 с.
57. Лисенков С. Л. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. К. : Юрис-консульт, 2006. 355 с.

58. Лук'янець Д. Методологічні аспекти визначення структури системи права. *Підприємництво, господарство і право*. 2006. № 3. С. 7–10.
59. Лук'янова Г. Ю. Комплементаризм праворозуміння : актуальні науко-знавчі аспекти. Львів : ПП Сорока Т. Б., 2014. 212 с.
60. Луць Л. А. Загальна теорія держави і права : навч.-метод. посіб. К. : Атіка, 2008. 412 с.
61. Мазур В. Стадії правового регулювання цивільних відносин. *Юридичний журнал*. 2014. № 3. С. 35–44.
62. Марчук В. М., Ніколаєва Л. В. Нариси з теорії права : навч. посіб. К. : Істина, 2004. 304 с.
63. Машков А. Проблеми теорії держави та права. Основи : курс лекцій. К. : Четверта хвиля, 2008. 464 с.
64. Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права : підруч. К. : Ун-т «Україна», 2014. 561 с.
65. Мюлерсон. М. А. Права человека: идеи, нормы, реальность. М., 1991. 156 с.
66. Настасяк І. Ю. Тлумачення правових норм : навч. посіб. Львів : ЛьвДУВС, 2010. 335 с.
67. Національні тенденції та міжнародний досвід сучасного праворозуміння / Ю. С. Шемшученко, Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчук та ін.; за заг. ред. Н. М. Оніщенко. К. : Юридична думка, 2013. 480 с.
68. Олійник А. Ю., Гусарев С. Д., Слюсаренко О. Л. Теорія держави і права : навч. посіб. К. : Юрінком Інтер, 2001. 176 с.
69. Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії. К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. 352 с.
70. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології : монографія. К. : Юридична думка, 2008. 336 с.
71. Пендюра М. М. Теорія держави і права. К. : О. С. Ліпкан, 2013. 304 с.
72. Першиц А. И. Вожество. *Свод этнографических понятий и терминов*. Вып. 1. М. : Наука, 1986. С. 66.
73. Письменицький А. А., Слинько Д. В. Теорія держави і права. Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. 252 с.
74. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика). Х. : Право, 2008. 240 с.
75. Права человека в истории человечества и в современном мире. За ред. Е. А. Лукашева. М. : Ин-т государства и права, 1989. 46 с.
76. Правові системи сучасності: навч. посіб. для магіст. права / Ю. С. Шемшученко, Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчук та ін.; відп. ред. Ю. С. Шемшученко. К. : Юридична думка, 2012. 492 с.
77. Про громадянство: Закон України від 18 січня 2001 р. № 2235-III. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2235-14>
78. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр>
79. Про Національну поліцію: Закон України від 2 липня 2015 р. № 580-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/580-19>

80. Про прокуратуру: Закон України від 14 жовтня 2014 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1697-18>
81. Проблемы общей теории права и государства : учеб. для вузов / Н. В. Варламова, В. В. Лазарев, В. В. Лапаева и др. Под общ. ред. В. С. Нерсисянца. М. : Норма, 2004. 813 с.
82. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. Л. : Край, 2008. 224 с.
83. Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04>
84. Рішення Конституційного Суду України від 25 січня 2012 р. № 3-рп/2012. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-12>
85. Рішення Конституційного Суду України від 28 вересня 2000 р. № 10-рп/2000. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-00>
86. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004. URL: <http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/15-rp/2004.doc>
87. Рудик П. А. Теорія держави: основні теорії, концепції, підходи до вивчення : навч. посіб. К. : Алерта, 2015. 288 с.
88. Саидов А. Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности) : учеб.; под ред. В. А. Туманова. М. : Юрист, 2000. 448 с.
89. Сидоренко Н. Історія становлення та розвитку інституту захисту прав людини в Європі. Вісник № 34. Львів. ун-ту, 1999. С. 68–77.
90. Скакун О. Ф. Теория государства и права : учеб. Х. : Консум, 2000. 704 с.
91. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (енциклопедичний курс) : підруч. Х. : Еспада, 2006. 776 с.
92. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (енциклопедичний курс) : підручник. Х. : Еспада, 2006. 776 с.
93. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Х. : Консум, 2001. 656 с.
94. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Х. : Консум, 2006. 656 с.
95. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К. : Алерта ; КНТ; ЦУЛ, 2009. 520 с.
96. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К. : Правова єдність : Алерта, 2014. 524 с.
97. Стадник Г. Виникнення і розвиток міжнародної та європейської інституційної системи захисту прав людини і формування її нормативно-правової основи. *Право України*. 2005. № 1. С. 5–9.
98. Тарасов О. В. Суб'єкт міжнародного права: проблеми сучасної теорії. Х. : Право, 2014. 512 с.
99. Теліпка В. Е. Універсальна теорія держави і права : підручник. К. : БІНОВАТОР, 2007. 512 с.

100. Теорія держави і права : навч. посіб. / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін. За заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова. К. : Юрінком Інтер, 2002. 368 с.
101. Теорія держави і права : навч. посіб. / С. К. Бостан, С. Д. Гусарєв, Н. М. Пархоменко та ін. К. : Академія, 2013. 348 с.
102. Теорія держави і права : навч. посіб. для підгот. до держ. іспиту / кол. авт., кер. авт. кол. канд. юрид. наук А. І. Сердюк. Дніпропетровськ : ДДУВС, 2010. 314 с.
103. Теорія держави і права : підручник / С. Л. Лисенков, А. М. Колодій, О. Д. Тихомиров та ін.; за ред. С. Л. Лисенкова. К. : Юрінком Інтер, 2005. 448 с.
104. Теорія держави і права : підручник / Ю. А. Ведерніков, І. А. Сердюк, О. М. Куракін та ін.; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю. А. Ведерніков. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. 468 с.
105. Теорія держави і права : посіб. для підгот. до держ. іспитів. / Д. В. Лук'янов, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.; за заг. ред. О. В. Петришина. 4-те вид., допов. і змін. Х. : Право, 2015. 204 с.
106. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін. ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. 2-е вид., перероб. і допов. К. : Юрінком Інтер, 2008. 688 с.
107. Теорія держави і права. Державний іспит : навч. посіб. / Ю. М. Оборотов, Н. М. Крестовська, А. Ф. Крижанівський та ін. Х. : Одиссей, 2010. 256 с.
108. Теорія держави і права: навч. посіб. / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін.; за заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова. К. : Юрінком Інтер, 2002. 368 с.
109. Теорія держави і права : підручник. О. М. Бандурка, О. М. Головка, О. С. Передерій та ін.; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПрН України О. М. Бандурки; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 416 с.
110. Теорія держави та права : навч. посіб. / Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін. ; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. К. : НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.
111. Теорія держави та права : підруч. / Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.; за заг. ред. Є. О. Гіди. К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. 576 с.
112. Теорія держави та права : посіб. для підготов. до іспитів / С. М. Тимченко, Р. А. Калужний, Н. М. Пархоменко та ін. К. : Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2007. 176 с.
113. Теорія держави та права України: підручник для курсантів та студентів вищих навч. закл. / О. М. Бандурка, М. Ю. Бурдін, О. М. Головка та ін. Харків : Майдан, 2018. 436 с.
114. Тімуш І. С. Інтегральний погляд на право. К. : Атіка, 2009. 284 с.
115. Тополевський Р. Система джерел права України: сучасний стан і перспективи розвитку. *Юридичний журнал «Право України»*. 2017. Випуск 6. С. 27–33.
116. Тюріна О. В. Сучасні національні правові системи : навч. посіб. К. : Нац. акад. внутр. справ, 2015. 200 с.

117. Федіна Н. В. Сучасні погляди на розуміння справедливості та її концепції: загально-теоретичний підхід. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2013. Вип. 10. С. 45–49.
118. Філософія права / за ред. Дж. Фейнберга, Дж. Коулмена. К. : Основи, 2007. 1256 с.
119. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.), Є. К. Бистрицький, М. О. Булатов та ін. К. : Абрис, 2002. 742 с.
120. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
121. Юридична методологія. Р. Циппеліус, Р. Корнута (пер., адапт., прикл. з права України і список термінів). К. : Реферат, 2004. 176 с.
122. Чернов С. І., Бельська Т. В., Волик С. В. Система місцевого самоврядування: конспект лекцій. Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2019. 40 с.
123. Шевченко А., Стрельник О. Відновлювальна функція юридичної відповідальності. *Публічне право*. 2012. № 4 (8). С. 269–275.
124. Шестопалова Л. М. Теорія держави і права : навч. посіб. К. : Прецедент, 2004. 224 с.
125. Шульга А. М. Теория государства и права : учеб. пособ. Х., 2005. 180 с.
126. Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення : монографія / Ю. В. Баулін, О. В. Скрипнюк, Н. М. Оніщенко та ін. Відп. ред. Ю. В. Баулін. Донецьк : Кальміус, 2013. 424 с.

Тополевський Руслан Богданович,
кандидат юридичних наук, доцент (*теми 9–22, 24*)

Федіна Наталія Василівна,
кандидат юридичних наук (*теми 1–8, 23, 25*)

Теорія держави і права

Навчальний посібник

Редагування *Наталія Громоцька*

Макетування *Галина Шушняк*

Друк *Іван Хоминець*

Підписано до друку 13.07.2020 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 15,58.
Тираж 100 прим. Зам № 27-20.

Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.